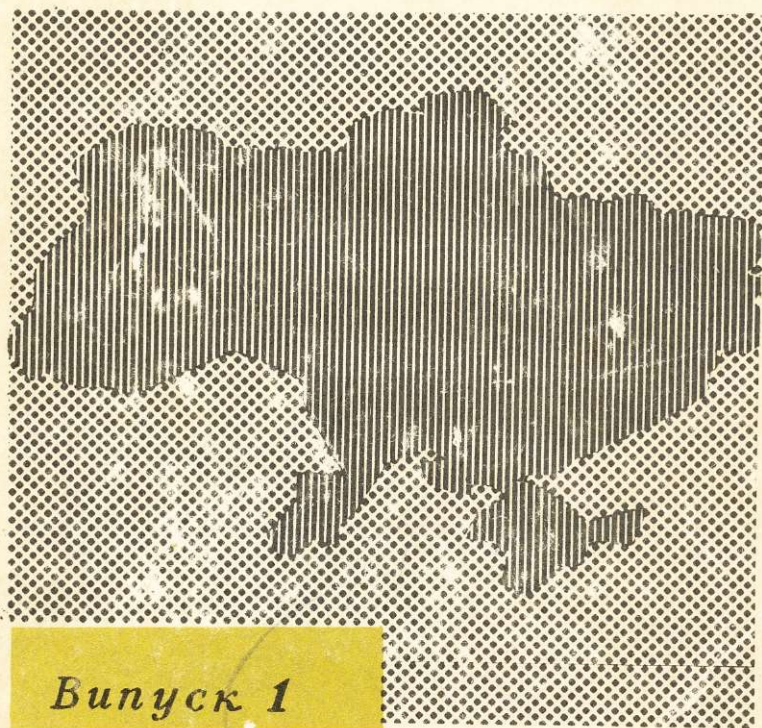

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИКО ГЕОГРАФІЧНИЙ ЗБІРНИК

Випуск 1

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

УКРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИКО-
ГЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

♦♦♦

ВИПУСК ПЕРШИЙ

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»

КИЇВ — 1971

Збірник присвячено актуальним питанням історичної географії України, зокрема проблемам формування території і змінам в адміністративно-територіальному поділі, розміщення промисловості, питанням народної колонізації, політичної та воєнної історії, історичного і атласного комплексного картографування.

Розрахований на науковців, викладачів і студентів вузів, краєзнавців, учителів.

Редакційна колегія:

І.О.ГУРЖИЙ /відповідальний редактор/,
М.Ф.КОТЛЯР, О.В.МОЛОДЧИКОВ /секретар редколегії/,
А.С.ХАРЧЕНКО, Ф.П.ШЕВЧЕНКО

Рецензенти:

доктор історичних наук А.З.БАРАБОЙ,
доктор історичних наук В.Й.ДОВЖЕНКО,
кандидат історичних наук О.А.БЕВЗО

Редакція історичної та археологічної літератури
Зав. редакцією Г.М.Терлецька

І.О.Гуржій, О.В.Молодчиков

СТАН І ЗАВДАННЯ ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА УКРАЇНІ

У світлі постанови ЦК КПРС про дальший розвиток суспільних наук і підвищення їх ролі в комуністичному будівництві відбувається піднесення історичної науки, яка стала більш глибоко, із залученням нових джерел, досліджувати основні закономірності розвитку суспільства від стародавності до наших днів. При цьому цілком одушно посилилася увага вчених до розробки спеціальних історичних наук, і, зокрема, до історичної географії.

Методологічною основою радянської історичної географії є марксистсько-ленінське вчення про суспільство і роль географічного фактора в історичному процесі. Історичний матеріалізм розглядає географічне середовище як постійну і необхідну умову існування і діяльності людства. Географічне середовище значною мірою впливає на суспільний розподіл праці і на розміщення народного господарства. Позначається воно також на темпах розвитку суспільства. При сприятливих умовах рух вперед прискорюється, а при несприятливих виникають перешкоди, які негативно впливають на розвиток окремих народів.

Вплив географічного середовища змінюється на різних етапах історії залежно від рівня матеріального виробництва і запитів суспільства. Із зростанням цивілізації влада людини над силами природи зростає, бо вона більш глибоко пізнає і використовує закони природи в інтересах дальшого прогресу. Це особливо яскраво проявляється в умовах сучасної науково-технічної революції. Таким чином, хоча географічне середовище не відіграє вирішальної ролі в розвитку суспільства, воно має великий вплив на темпи розвитку людства та історичного прогресу. Ось чому радянська історична географія розглядає географічне середовище у зв'язках його з виробництвом у конкретних історичних умовах, оскільки

з розвитком людства географічне середовище стає більш різноманітним, що викликається зростанням науки, промисловості і сільського господарства, які залучають все нові й нові багатства навколишньої природи для поліпшення життя людини.

У працях К.Маркса, Ф.Енгельса і В.І.Леніна всебічно обгрунтовано положення про роль географічного середовища в житті людства. Так, В.І.Ленін у праці "Розвиток капіталізму в Росії" подає багато узагальнюючих матеріалів з історичної географії. Він дає стислі, але чіткі характеристики більшості економічних районів Європейської Росії в їх історичному розвитку. Для цього Володимир Ілліч, зокрема, широко використав показник географічного розміщення фабрик і заводів дореволюційної Росії. Завдяки порайонному вивченню окремих сторін розвитку капіталізму в Росії В.І.Ленін зробив важливі історико-географічні висновки. Саме на основі цих матеріалів відомому радянському фахівцю в галузі історичної географії В.К.Яцунському вдалося створити три карти: "Карту розвитку капіталістичної промисловості в Росії на кінець XIX ст.", "Карту пересування населення по території Європейської Росії на кінець XIX ст.", а також аналогічну карту про розвиток капіталізму в сільському господарстві Росії. На основі історико-географічних даних із згаданої праці В.І.Леніна були створені важливі карти, що характеризують економічний розвиток і розміщення трудового населення Росії кінця XIX ст.

Досліджуючи загальну історію народного господарства, В.І.Ленін поєднував її з дослідженням окремих економічних районів, які були характерні для всього розвитку господарства. Така методика дослідження була використана радянськими фахівцями в галузі історичної географії, які збагатили зміст цієї наукової дисципліни, чітко визначили її об'єкти дослідження і способи наукового вивчення.

В дореволюційні часи /а в капіталістичних країнах і тепер/ не існувало чіткого визначення історичної географії як наукової дисципліни. Під історичною географією переважно розумілося вивчення політичних і адміністративних кордонів країн і держав, місць знаходження стародавніх населених пунктів, в тому числі міст, фортець тощо, описувалися історичні події, в першу чергу пов'язані з політичною і воєнною історією, а також подавалося розміщення населення відповідно до певних державних територій.

Внаслідок принципово нового підходу радянських вчених до дослідження історії з позицій марксизму-ленізму відповідно змінилося і значною мірою збагатилося сучасне уявлення про історичну географію. Вона тепер визначається як допоміжна історична дисципліна, що особливу увагу приділяє вивченню географічної сторони історичних подій, розкриттю їх у просторі.

Радянська історична географія складається з таких частин:

1. Історична фізична географія;
2. Історична географія населення;
3. Історична географія господарства;
4. Історична політична географія.

Матеріали з історико-географічного профілю досліджуються відповідно до прийнятої в історичній науці періодизації у такій послідовності:

- а/ фізико-географічна характеристика країни або держави;
- б/ територія країни або держави, зовнішні і внутрішні кордони, адміністративно-територіальний поділ;
- в/ етнічний склад населення, його розміщення і пересування по території;
- г/ промислове і сільськогосподарське виробництво;
- д/ господарські зв'язки - обмін і торгівля, як у межах певної території, так і з іншими країнами та народами;
- е/ розвиток культури;
- ж/ головні історичні події, в тому числі народні рухи і воєнні дії.

Історична географія ґрунтується на тих же джерелах, що й історична наука. Сюди входять державні акти, матеріали з археології, топонімики, антропології, географії та ряду природничих наук.

Складалася вона в наукову дисципліну під впливом двох основних наук - історії та географії, а також картографії та картознавства. В різні періоди свого розвитку історична географія змінювала об'єкти дослідження, свої цілі і завдання відповідно до конкретних історичних процесів, які відбувалися в ці часи.

Виникла вона в XVI ст. під впливом Великих географічних відкриттів та ідей Відродження. Першим історичним атласом вважається атлас стародавнього світу, складений географом XVI ст. А.Ортелєм. В Росії засновником історичної географії став В.М.Татишев.

Багато уваги історичній географії приділяв М.Н.Тихомиров. У великій кількості його праць знаходимо численні матеріали з історичної географії¹. Особливу увагу він приділяв дослідженню питань історичної географії в Росії у XVI ст. і проблемам виникнення і розвитку великих стародавніх міст Русі.

В радянський час визначне місце посідає теоретик історичної географії В.К.Яцунський, який в численних працях розробляв основні засади цієї дисципліни². Саме він подає визначення історичної географії як наукової дисципліни, що вивчає переважно економічну і політичну географію минулого. На відміну від історії географії, що вивчає історію розвитку географічної науки, історична географія має своїм предметом конкретну географію, в умовах якої суспільство розвивалося в різних епохах. Матеріали історичної географії мають допоміжне значення для історичної науки. Вони конкретизують дані про розвиток виробництва в певних районах на різних етапах розвитку людського суспільства або виявляють географічне місце ряду важливих історичних подій, дозволяють уточнити деякі географічні особливості історичних подій.

Розробка проблем історичної географії підпорядкована загальним завданням історичної науки, але в той же час не може бути відірвана і від розвитку географічної науки, наслідки дослідження якої мають важливе значення для історичної географії. Матеріали історичної географії є основою картографії історичної. Всі вони друкувалися в різних періодичних виданнях. Значна кількість їх була опублікована в збірниках "Вопросы географии", які видавалися Московським філіалом Географічного товариства Союзу РСР. Тут побачив світ ряд цікавих статей з проблем розміщення промисловості, торгівлі, економічної спеціалізації, територіального розподілу тощо. Серед них особливу цінність являє стаття В.К.Яцунського³ з визначенням змісту і наукового значення істо-

---

¹ М.Н. Т и х о м и р о в. Россия в XVI столетии. М., 1962, 584 с.; Древнерусские города, изд.2-е. М., 1956, 478 с.

² В.К. Я ц у н с к и й. Предмет и задачи исторической географии. - "Историк-марксист", 1941, № 5, стор.3-29; Историко-географические моменты в работах В.И.Ленина. - "Исторические записки", 1948, т.27, стор.3-17.

³ В.К.Я ц у н с к и й. Историческая география как научная дисциплина. - "Вопросы географии", 1950, сб.20, стор.13-41.

ричної географії в СРСР, яка є важливим внеском в теоретичну розробку цієї дисципліни.

Нині основну роботу в галузі історичної географії здійснює Сектор історичної географії та картографії Інституту історії Академії наук Союзу РСР, який розробляє провідні проблеми і готує "Історичний атлас СРСР". Там існує також наукова рада з історичної географії та картографії, яка займається координацією і керівництвом роботи в цій галузі. Окремо слід відзначити проведену в жовтні 1969 р. згаданого радок наукову сесію, на якій були заслухані доповіді про історико-біографічний атлас, присвячений життю і діяльності В.І.Леніна, а також наукові повідомлення з окремих питань встановлення кордонів і заселення території Росії у ХУІІ-на початку ХХ ст. Одночасно була проведена нарада із складачами карт для історичного атласа СРСР по регіонах.

Якщо в Росії історична географія виникла у ХУІІІ ст., то на Україні – трохи пізніше. Перші праці історико-географічного характеру, що вийшли на Україні на початку ХІХ ст., присвячувалися певним географічним об'єктам, переважно населеним пунктам у їх історичному розвитку.

Це видно, наприклад, з праць М.А.Максимовича, якого можна вважати одним із засновників історичної географії на Україні. Вони присвячені заселенню південної частини території і стародавній топографії окремих місцевостей України. Описані міста, села, полки і сотні давніх часів, опубліковані географічні замітки про Малоросію. Про великий творчий доробок М.А.Максимовича в галузі історичної географії свідчать вміщені в другому томі Зібрання його творів 40 статей історико-географічного характеру, в тому числі про Київ і Київщину, Переяславщину, Волинь тощо¹.

У наступні часи спостерігається посилення уваги науковців до розробки питань історичної географії на Україні. Значно розширюється тематика досліджень, розробляються нові історико-географічні проблеми, зокрема, про заселення, адміністративно-територіальний поділ, з питань господарства і торгівлі. Зміцнюється джерельна база, в першу чергу архівна, а також посилюється інтерес до картографічних праць.

---

¹ М.А. Максимович. Обзорение городовых полков и сотен, бывших на Украине со времени Богдана Хмельницкого. Собр. соч., т.1. К., 1876, стор. 654-746; И о г о ж, т.2, К., 1877, 524 с.

Вклад у розвиток історичної географії на Україні вніс В.Б.Антонович, який створив понад 20 праць у галузі історичної географії України¹, в яких висвітлені окремі міста і місцевості, оборонні споруди стародавньої Русі, заселення певних територій, таких, наприклад, як Поділля. Поряд з цим належну увагу він приділяв історичній картографії, про що свідчить кілька робіт з цього питання².

В.Б. Антонович протягом багатьох років займався підготовкою матеріалів для історико-географічного словника України. Продовжувала цю справу створена в 1919 р. Всеукраїнською Академією наук у Києві Комісія для складання академічного історико-географічного словника України. Деякі матеріали цієї комісії зберігаються тепер у Відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР.

Наступний етап у розвитку історичної географії на Україні в першу чергу пов'язаний з творчою діяльністю Д.І.Багалія як у дореволюційний період, так і в перші роки Радянської влади. Близько 20 праць спеціально присвячені проблемам історичної географії, а також численні матеріали з цього питання знайшли відображення в інших його дослідженнях. Тут і загальні праці про напрямки розвитку історичної географії та топографії й історико-географічні описи окремих місцевостей, і в першу чергу, Харківщини, окремих її міст і повітів, таких як Вовчанськ, Зміїв, Ізюм, Куп'янськ, Лебедин, вміщені в "Энциклопедическом словаре" Брокгауза і Ефрона.

---

¹ В.Б. Антонович. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие /1362-1569/. - "Киевская старина", 1882, январь, стор.1-48; Змиевы валы в пределах Киевской земли. - Там же, 1884, март, стор.355-370; Предисловие - Архив Юго-Западной России, ч.5, т.1. Акты о городах /1432-1798/. К., 1869, 94 с.; Исследование о городах Юго-Западного края. - Монографии по истории Западной и Юго-Западной России, т.1. К., 1885, стор.133-194; Несколько данных о населении Киевской Земли в XVI в. - "Чтения в историческом обществе Нестора-летописца", 1888, кн.2, стор.225-226; Українські міста. - Розвідка про міста і міщанство на Україні - Русі в XV-XVIII в., частина П. Львів, 1904, стор.309-383.

² В.Б. Антонович. Археологическая карта Волынской губернии. М., 1900, 130 с., 1 карта; Археологическая карта Киевской губернии. М., 1895, 159 с., 1 карта.

Д.І.Багалій виступив з теоретичними статтями¹ і лекціями з історичної географії. Значне місце в його творчому доробку становили проблеми колонізації і розселення населення України, і в першу чергу її південної частини². Ряд статей з цього питання є великим вкладом в дослідження цієї складної наукової проблеми, яка становить важливу частину історичної географії України, про що, зокрема, свідчать сучасні дослідження радянських вчених Києва, Москви та інших центрів.

Цілком закономірним був великий інтерес Д.І.Багалія до картографування, про що свідчать його праці про карти і плани українських міст і територій, археологічна карта Харківської губернії, а також численні картографічні матеріали, які він додавав до ряду своїх історичних та історико-географічних праць³.

Заслужують на згадку праці відомого історика М.В.Довнар-Запольського⁴, який писав про українські староства в XVI ст., О.М.Лазаревського⁵ з його численними працями про заселення Укра-

---

¹ Д.И. Багалей. Что желательнее для русской исторической географии. - Труды VII Археологического съезда, т. I. М., 1890, стор. 73-79.

² Е. Г. Ж.е. Топографическое описание Харьковского наместничества. Харьков, 1888, 82 с.; Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства, т. I. М., 1887, 571 с.; Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства / Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний / в XVI-XVIII столетиях, т. I. Харьков, 1886, 360 с.; т. II. Харьков, 1890. 437 с.; Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. - "Киевская старина", 1889, апрель, стор. 27-55; май и июнь, стор. 438-484; июль, стор. 110-148; Заселение Харьковского края и общий ход его культурного развития до открытия университета. Харьков, 1889, 43 с.

³ Д.И. Багалей. Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губернии. - Труды XII Археологического съезда в Харькове, 1902 г., т. I. М., 1905, 92 с.

⁴ М.В. Довнар-Запольский. Берестейское староство в XVI в. - Университетские известия. К., 1898, февраль, стор. 1-33.

⁵ А.М. Лазаревский. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления, т. I. Полк Стародубский. К., 1888, 502 с.; т. II. Полк Нежинский. К., 1893, 549 с.; т. III. Полк Прилуцкий. К., 1902, 452 с.; Опыт указателя для изучения Малороссийского края в историческом и географическом отношении. - "Черниговские губернские ведомости", 1853, № 45, стор. 415-424.

їни, описами Стародубського, Прилуцького і Ніжинського полків, відомостями про місто Батурин, такі місцевості як Полтавщина, Лубенщина, Конотопський повіт, описами річок Чернігівського полку, переселення українців у Тамбовський край, а також різноманітними матеріалами, в яких узагальнювався цікавий досвід складання джерел для вивчення історичної географії Лівобережної України.

Багато матеріалу в галузі історичної географії міститься в працях Д.І.Яворницького¹, який подав відомості про топографію Запорізької Січі, займався питаннями картографії України, створивши карти України, Запоріжжя і плани Дніпра.

До праць в галузі історичної географії належать дослідження П.І.Батшкова², який з історичної точки зору висвітлював минуле Бессарабії, Волині, Поділля, праця Г.Боплана з описом України³, що вперше була видана в XVII ст. у Франції під назвою "Опис України, або областей Королівства Польського, розташованих між кордоном Московії і Трансильванії" і подавала матеріали з історії, географії, культури та етнографії України. Видані ним у 1648-1650 рр. карти України були передруковані в 1899-1910 рр. В.А.Кордтом.

Кілька праць з історичної географії належить М.Ф.Владимирському-Буданову⁴ - про населення Південно-Західної України від по-

---

¹ Д.И. Яворницкий. Число и порядок запорожских сечей с топографическим очерком Запорожья. К., 1884, 76 с.; Топографический очерк Запорожья. - "Киевская старина", 1884, май, с.35-54; июнь, стор.177-200, июль, стор.392-422; Вольности запорожских казаков /Историко-Топографический очерк/. Спб., 1890, 365 с., I карта; Карты Украины и Запорожья и планы реки Днепра. - Труды III Археологического съезда в Екатеринославе 1905, т.П.М., 1908, стор.51-60; История запорожских казаков. Спб., т.1, 1892; т.П, 1895; т.Ш, 1897.

² П.Н. Батшков. Волянь. Исторические судьбы Юго-Западного края. Спб., 1888, 416 с.

³ Г. Боплан. Описание Украины. Спб., 1882, 179 с.; Описание Украины. - Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, выд.2. К., 1896, стор.289-388; В.Г. Ляскоронский. Гийом Левассер де-Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России. К., 1901, 52 с.

⁴ М.Ф. Владимирский-Буданов. Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века. - Архив Юго-Западной России, ч.7, т.1, Вступительная статья. К., 1886, 85 с. Население Юго-Западной России от 2-ой половины XV в до Люблинской унии /1569 г./ - там же, ч.7, т.2, Вступительная

ловини XIII ст. до 1569 р., П.Бурачкову¹—про історичну географію південноросійських степів, А.А.Скальковському², П.Голубовському³ тощо — про розселення населення. М.Грушевським написано історико-географічні розділи і створені карти до деяких його праць.

Не маючи можливості за браком місця зупинитися хоча б побіжно на всіх працях дореволюційних вчених з історичної географії України, слід все ж зазначити, що в цій галузі плідно працювало багато науковців, творчий доробок яких становить понад 1000 назв. Відзначаючи все позитивне, слід все ж визнати, що науковці тоді недостатньо досліджували широкі узагальнюючі теми і слабо вивчали теоретичні проблеми історичної географії. Їхні дослідження носили локальний характер, були присвячені окремим місцевостям, питанням народонаселення та його розміщення, історії міст і населених пунктів. Саме ці теми становили головні напрями їх діяльності.

Таким чином, у дореволюційні часи були досягнуті значні успіхи в збиранні, опрацюванні і введенні в науковий обіг значного фактичного матеріалу з історичної географії. Але в той же час на Україні не було створено теоретичних праць з історичної географії і дуже мало праць фундаментального характеру, які б узагальнювали весь великий зібраний матеріал. До того ж дореволюційні вчені приділяли явно недостатню увагу проблемам економічного розвитку — промисловості, сільському господарству, торгівлі, а також картографічному втіленню здобутих матеріалів історичної географії.

статья, К., 1890, 210 с.; Кому принадлежит главная роль в деле заселения Украины в конце XVI — начале XVII в.? — Там же, ч.7, т.3. Вступительная статья, К., 1905, стор.ХП—LXXXI; Передвижение южно-русского населения в эпоху Богдана Хмельницкого. — "Киевская старина", 1888, июль, стор.79—116.

¹ П. Бурачков. Заметки по исторической географии южнорусских степей. — "Киевская старина", К., 1880, апрель, стор. 659—683.

² А.А. Скальковский. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730 — 1823, ч.1—II. Одесса, 1836 1838; Опыт статистического описания Новороссийского края, ч.П. Одесса, 1850.

³ П. Голубовский. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южно-русских степей [X—XII] вв. К., 1884, 257 с.

Якщо розглянути ці праці з точки зору тематики, то одразу видно, що науковці особливу увагу приділяли історичній географії України феодальної доби, окремим темам: містам, кордонам, річкам, заселенню часто локального значення, а також опису архівних, опублікованих і картографічних джерел. Значні матеріали подані про Київ, Харків, Катеринослав, Одесу, Запорізьку Січ, Новоросію, Північне Причорномор'я, про Дніпро та інші значні ріки.

Численні матеріали з історичної географії України друкувалися в дореволюційні часи як монографії, але найбільше - в періодичних виданнях, таких як "Записки українського наукового товариства у Києві" /1908-1914/, "Киевская старина" / 1882-1906/, у Київських, Полтавських, Харківських, Чернігівських губернських відомостях, "Записках имп.Одесского ОИИ" /1844-1919/, "Известия Таврической ученой архивной комиссии" /1887-1920/, "Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии" /1904-1915/, в "Трудах" Полтавської, Чернігівської губернських архівних комісій. Чимало матеріалів з історичної географії знаходимо в історичних, географічних та археологічних виданнях, опублікованих в Москві і Петрограді. Серед них слід згадати "Вестник русского географического общества", "Записки имп.Русского географического общества", "Известия государственной Российской археологической комиссии", "Труды Археологической комиссии имп.Московского археологического общества", "Труды Археологических съездов", "Труды имп. Московского археологического общества", а також "Журнал министерства народного просвещения".

Значну бібліографічно-джерелознавчу цінність становлять "Подробный каталог изданий Археологической комиссии, вышедших в свет с 1836 по 1918 г." /Пг., 1918/, та "Указатель источников для изучения Малороссийского края" А.Лазаревского, /виц.і.СНб., 1858./Важливе місце серед дореволюційних публікацій з історичної географії України належить збірникам матеріалів і оглядам - архівним, військово-статистичним, економічним, демографічним тощо. Так, до них відносяться видані у 1848-1851 рр. Першим відділом департаменту Генерального штабу військово-статистичні огляди Російської імперії, куди увійшли Київська, Подільська, Волинська, Херсонська, Таврійська, Катеринославська, Харківська, Чернігівська, Полтавська губернії та Бессарабська область.

Аналогічний характер носить багатотомне видання "Городские

поселення в Російській імперії", опубліковане в 60-х роках XIX ст., в якому вміщені описи Харківської, Волинської, Херсонської, Подільської, Чернігівської, Полтавської, Таврійської та інших губерній України.

Велику наукову цінність становлять публікації архівних матеріалів з історії міст та інших населених пунктів, про розміщення населення тощо, вміщених в "Архиве Юго-Западной России" /ч.7, т.1,II,III/ та інших виданнях архівних матеріалів.

До характеристики розвитку історичної географії в дореволюційний період слід додати, що в той час - у кінці XIX і на початку XX ст. - курси з цієї дисципліни викладалися в вищих навчальних закладах, таких як Петербурзький і Московський археологічні інститути, Петербурзький, Московський і Київський університети тощо. Завдяки такому ставленню до історичної географії вона набувала визнання з боку наукової громадськості. Цьому також сприяла діяльність науковців по поширенню історико-географічних знань шляхом читання публічних лекцій для широких кіл інтелігенції.

Новий етап у розвитку історичної географії Української РСР починається у радянський період, коли вона, базуючись на марксистсько-ленінській методології, перетворилась у важливу суспільну дисципліну. Проте цей розвиток відбувався нерівномірно, в ньому явно помітні два періоди. Перший з них припадає на 20-30-ті роки, коли численна кількість старих науковців і молодих дослідників активно займалася вивченням важливих історико-географічних проблем. У зв'язку з цим випускалася значна кількість літератури, існувало спеціальне періодичне видання.

У наступні часи помічається зменшення уваги і інтересу до цієї історичної дисципліни, що, між іншим, було відображенням загального зниження рівня науково-допоміжних наук. І тільки в 50-60-ті роки творча думка науковців знову звертається до історичної географії, як важливої ділянки науки, що має одночасно чимале політичне значення в складних умовах сучасної ідеологічної боротьби.

Історичною географією в 20-30-ті роки переважно займалися працівники Академії наук УРСР. Як і раніше, вони основну увагу зосереджували на проблемах території, кордонів, народонаселення в різні історичні епохи. Але водночас почали з'являтися праці з економічного розвитку України. Зрештою робляться спроби теоретично узагальнити ряд питань і проблем історичної географії.

З цієї точки зору заслуговує на увагу стаття С.Рудницького, яка носить проблемний характер. Автор подає широку картину розвитку історичної географії, починаючи з XVI ст., показує зміну в розумінні і об'єктах дослідження цієї науки. Завершується стаття висновком про те, що у всіх галузях і ділянках загального і опісового землезнання є досить наукового матеріалу, що його можна розглядати з точки зору історичних наук. "Та розробляти його як слід можуть тільки люди з новітнім природничо-географічним світоглядом і з основними географічними знаннями. На цьому історичні науки не тільки що не можуть нічого втратити, але, навпаки, дуже скористати..."¹.

Чимало авторів, які плідно працювали в галузі історичної географії у дореволюційний період, продовжували цю діяльність і після Жовтневої революції. Це, наприклад, А.І.Андріяшев, Д.І.Багалій, Д.І.Яворницький².

Неодноразово наукові розвідки з історичної географії вмішувалися у такому виданні як "Записки Історико-філологічного відділу, Всеукраїнської Академії наук", що видавалися протягом багатьох років. Не ставлячи перед собою завдання вичерпного розкриття всіх публікацій з історичної географії, вмішених у цьому виданні, слід зазначити, що до них увійшли праці з теорії та історії розвитку історичної географії, зокрема, на Україні, а також подані важливі матеріали з питань території, кордонів і заселення України в різні історичні періоди. Всі ці матеріали ґрунтують-

---

¹ С. Рудницький. Про становище історичної географії в системі сучасного землезнання. - Записки Історико-філологічного відділу ВУАН, кн.13-14, 1927, стор.345-356.

² А.М. Андріяшев. Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст. К., 1887, 232 с., 1 карта; Нарис історії колонізації Київської землі до кінця XV віку. - Збірник "Київ та його околиця в історії та пам'ятках". К., 1926, стор.33-79, 3 карти; Нариси історії колонізації Переяславської землі до початку XVI в. - Записки Історико-філологічного відділу УАН, кн. XXVI, К., 1931, с.1-29, 2 карти; Нарис історії колонізації Сіверської землі до початку XVI віку. Там же, кн. XX, К., 1928, стор.95-128, 2 карти; Д.І. Багалій. Заселення Південної України /Запоріжжя і Новоросійського краю/ і перші початки її культурного розвитку. Харків, 1920, 110 с. 3 карти; Д.І. Яворницький. До історії Степової України. Дніпропетровськ, 1929, 552 с.; Дніпрові пороги. Альбом фотографій з географічно-історичним нарисом. К., 1928, 76 с., 36 ілюстрацій.

ся на широкому використанні архівних джерел і тому зберігають своє наукове значення до наших днів. Назовемо лише найголовніші з нашого погляду¹.

Чимало матеріалів з історичної географії було надруковано в "Збірниках історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук", які переважно присвячувались історії міст, зокрема, Києву, Кам'янцю, Чернігову.

Можна навести ще ряд видань, в яких друкувалися історико-географічні матеріали і наслідки наукових досліджень. Їх, зокрема, зустрічаємо в "Київському збірнику історії й археології, побуту й мистецтва" /К., 1930, № 1/, де вмістив свою статтю "Київська сотня на Гетьманщині в ХУП-ХУІІІ ст. /Історично-географічна та економічна характеристика/" С.Шамрай.

Особливе значення для розвитку історичної географії в кінці 20 - на початку 30-х років мав щорічник "Історико-географічний збірник", який видавався протягом 1927 - 1931 рр. комісією ВУАН для складання історично-географічного словника України. Перший том цього видання побачив світ у 1927 р. і складався з 12 статей, присвячених різним аспектам історичної географії - окремим місцевостям, народонаселенню, виробництву тощо.

Другий том "Історично-географічного збірника" вийшов у 1928 р. і складався із 11 статей, які за своїм характером були аналогічними статтям першого тому. Тут подавалися матеріали про окремі міста України, про територіальні комплекси, і, що особливо цікаво, дані про розвиток торгівлі і виробництва в давні часи. Наступний, третій, том побачив світ у 1929 р. і налічував 10 статей, характер і зміст яких принципово не відрізнявся від матеріалів другого тома.

Четвертий том "Історично-географічного збірника" вийшов у 1931 р. в Києві² і налічував 11 статей, в яких висвітлювалася

---

¹ О. Баранович. З історії заселення Південної Волині. - Записки історико-філологічного відділу ВУАН, кн. 6, 1925; П. Клименко. Місто і територія на Вкраїні за Гетьманщини /1654-1767 рр./ - Там же, 1926, кн. 7 і 8; М. Каченко. Уманщина в ХУІ - ХУІІ вв. - Там же, кн. 11, 1927; С. Шамрай. До історії залюднення степової України в ХУІІІ ст. /Дрилівщина і Лизаветчина/. - Там же, кн. 24, 1929 та інші.

² С. Шамрай. Містечко Трипідля на Київщині. - Історично-географічний збірник. К., 1931, № 4; П. Нечипоренко. Історично-економічне значення р. Сейму. - Там же; М. Ти -

історична географія минулих часів, переважно доби феодалізму. При цьому на перше місце вийшли проблеми залюднення певних районів України, переходу населення, осідання його на нових місцях. Тут же подавалися відомості про умови праці, розвиток промислового виробництва і торгівлі.

Таким чином, у згаданих збірниках широко представлені матеріали з різних напрямів цієї наукової дисципліни. В науковий обіг вводилося багато нових архівних матеріалів, були вивчені важливі питання, конче потрібні для дальшого розвитку радянської історичної науки. Ці збірники продовжують у певній мірі зберігати своє значення і для наших днів, коли значно зріс інтерес до історичної географії.

Поряд з позитивним у чотирьох "Історично-географічних збірниках" слід відмітити недоліки. До них в першу чергу слід віднести відсутність статей з теоретичних питань історичної географії, невелику кількість узагальнюючих праць. Вся розроблювана тематика була повернута в старовину, переважно до феодальної доби. Зовсім немає статей з історичної географії радянського періоду.

Заслужовує на окреме відзначення той факт, що збірники систематично вміщували матеріали про роботу історично-географічної комісії Всеукраїнської Академії наук для складання історично-географічного словника України. Подані дані характеризують роботу комісії за 1926-1929 рр., яка займалася створенням картотеки літературних та архівних джерел історико-географічного характеру, необхідних для словника. Основна увага комісії була зосереджена на питаннях колонізації земель, пересування населення і осідання його на нових місцях, на розвитку промислового виробництва, шляхів і засобів торгівлі.

В 20-30-х роках поряд з активною розробкою історико-географічної тематики і висвітленням її в наукових періодичних виданнях з'явилось ряд монографій, які досліджували важливі проблеми. Це праці К.Г.Воблого з економічної географії України¹, І.К.Вологод-

---

щ е н к о. Форпости, митниці на західному пограниччі в зв'язку з зовнішньою торгівлею України в XVII в. - Там же; С. Виноградський. До історії колонізації середньої Чернігівщини. - Там же; М. Карачківський. Матеріали до історії міст на Поділлі наприкінці XVII в. - Там же; Г. Шаполянков. Як виникло місто Нікополь. - Там же; Д. Соловей. Опис Старобільського повіту на Харківщині, зроблений р. 1838, та ін.

¹ К.Г. В о б л о г и. Экономическая география Украины. К., 1919, 175 с., 1 карта.

цева - про розвиток українських міст¹, О. Барановича - про населення Волинського воєводства².

Наступний період у розвитку досліджень з історичної географії на Україні відноситься до післявоєнного періоду. Особливо це стосується останніх років, коли у зв'язку з загальним піднесенням історичної науки зростає увага науковців до історичної географії. У зв'язку з цим у наукових виданнях - монографічних і періодичних - з'явилось багато праць, які спеціально присвячені цій проблемі. Чимало уваги приділялося історичній географії в ряді великих узагальнюючих праць, зокрема, у двохтомній "Історії Української РСР".

Чимало спеціальних досліджень розкривають проблеми історичної географії України. До них можна віднести праці О.М. Апанович³.

З точки зору історичної географії унікальним виданням у радянській історіографії слід вважати багатотомну серію "Історія міст і сіл Української РСР". Вперше так детально досліджується широке коло питань історії та сучасного суспільно-політичного, економічного і культурного життя трудящих республіки в тісних зв'язках з географічним середовищем. При цьому особлива увага зосереджується на висвітленні історичних подій радянського періоду.

Авторський колектив і редакційні колеги на відміну від енциклопедичних видань типу БСЗ, УРЕ показують процес життя в усіх його різноманітних проявах, у взаємозв'язку з географічними умовами.

Кожна область висвітлюється в окремому томі, який складається з історико-економічного нарису про неї, 50-60 нарисів з економічно-географічних характеристик районів, історії міст, невеликих довідок енциклопедичного типу та найвизначніших сільських населених пунктів Української РСР. Тут подається точна

---

¹И. И. Вологодцев. Особенности развития городов Украины. К., 1930, 205 с.

²О. Баранович. Залюднення Волинського воєводства в першій половині ХУІІ ст. К., 1930, 156 с., 1 карта.

³Е. М. Апанович. Исторические места событий освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. К., 1954, 104 с., 1 карта; Переселение украинцев в Россию накануне освободительной войны 1648-1654 гг. - Воссоединение Украины с Россией. М., 1954, стор. 78-104.

географічна назва пункту, її історичні зміни, вказується місце розташування стосовно до природних факторів /водних середовищ, рельєфу тощо/, до шляхів сполучень, чисельність населення за станом на 1 січня року видання чергового тома; вміщуються археологічні дані, виявлені на території; дається характеристика господарства, чисельність і склад населення, його заняття, забудова і благоустрій, культура. Значне місце займають матеріали про трансформацію населених пунктів - наводяться відомості про процес окладання населених пунктів, зміни адміністративного статусу та підпорядкування. Подається перша згадка в документах про населений пункт, повідомляється про визначні події соціально-політичної історії. Таким чином, створюється узагальнююча картина історико-географічного розвитку областей України. Видання багато ілюстроване, має великий посторічковий бібліографічний апарат, фотокопії рідкісних карт, схем, планів. Вже вийшли Харківська, Полтавська, Львівська, Луганська, Закарпатська, Дніпропетровська, Одеська, Чернівецька, Волинська, Запорізька області, м.Київ.

З монографічних праць значною мірою до історичної географії відносяться дослідження О.С.Компан¹, В.І.Наулка² тощо.

Одночасно з українськими вченими питаннями історичної географії також займаються науковці Російської Федерації. В їх працях чимало матеріалів про Українську РСР. Свідченням цьому можуть служити вже згадані монографії М.Н.Тихомирова, А.Н.Насонова³ з питань територіального формування древньоруської держави, К.В.Кудряшева⁴, Є.І.Дружиніна⁵ та ряд інших.

---

¹ О.С. К о м п а н. Міста України в другій половині ХУП ст. К., 1963, 388 с.

² В.І. Н а у л к о. Етнічний склад населення УРСР. К., 1965, 136 с. 1 карта.

³ А.Н. Н а с о н о в. "Русская земля" и образование территории древнерусского государства. Историко-географическое исследование. М., 1951, 262 с.

⁴ К.В. К у д р я ш е в. Псковская стена. Очерки исторической географии. М., 1948, 163 с., 3 карты; Про Игоря Северского, про землю Русскую. Историко-географический очерк о походе Игоря Северского на половцев в 1185 г. М., 1959. 94 с., 4 карты.

⁵ Е.И. Д р у ж и н и н а. Северное Причерноморье в 1775 - 1800 гг. М., 1959, 279 с.

Значні історико-географічні матеріали друкуються в різних періодичних виданнях, наукових збірниках тощо. Так, до них відносяться "Географічний збірник Українського географічного товариства АН УРСР", щорічник Архівного управління при Раді Міністрів Української РСР "Історичні джерела та їх використання", журнал "Архіви України", ряд наукових записок вищих учбових закладів України. Матеріали з історичної географії нашої республіки знаходять також місце в працях науковців Інституту мовознавства Академії наук УРСР, які розробляють проблеми гідронімії.

Численні матеріали з історичної географії друкуються в центральних виданнях. Це - "Археографический ежегодник", "Исторические записки", "Исторический архив", "Вопросы истории", "Вестник древней истории", "История СССР", "Советская этнография" та ряд інших.

У цих виданнях виступали з статтями В.Петров¹, І.П.Крип'якевич² та фахівці з історичної географії І.Д.Бутич³, В.Й.Довженок⁴, Я.Д.Ісаєвич⁵, М.Ф.Котляр⁶, В.В.Оникієнко⁷ та ін. В їх працях

---

¹ В. Петров. Історична топографія Києва / першопочатки міста / - Історичні джерела та їх використання, вип.1. К., 1964, стор.114-140; Історична географія та проблема слов'янського етногенезу на матеріалах гідронімії / Гідронімія Росії і Надросся /. - Там же, вип.2. К., 1966, стор.65-73.

² І.П. Крип'якевич. Історична картографія в Західній Україні. - Там же, вип.1. К., 1964; Адміністративний поділ України 1648-1654 рр. - Там же, вип.2. К., 1966, стор.123-148. Зв'язки Західної України з Росією до середини ХУІІ ст. К., 1953, 72 с.; На шляху до видання історичного атласа України. - Архіви України, 1966, № 3, с.11-14

³ І.А. Бутич. Географічні описи Київського намісництва. - Історичні джерела та їх використання, вип.2.К., 1966, стор.163-178.

⁴ В.Й. Довженок. Київ - центр Русі в період феодальної роздробленості. - УІЖ, 1959, № 6, стор.88-98.

⁵ Я.Д. Ісаєвич. Джерела про західні межі української етнічної території в період феодалізму. - УІЖ, 1968, № 12; стор. 78-84; До питання про розселення східнослов'янських племен V-X ст. - Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР, 1964, № 6, стор.84-87.

⁶ М.Ф. Котляр. Чи міг Роман Мстиславич ходити на половців раніше 1187 р.? - УІЖ, 1965, № 1; До питання про втечу візантійського імператора в Галич у 1204 р. - УІЖ, 1965, № 3; Русь на Дунаї - УІЖ, 1966, № 9; Левантійська торгівля Львова ХІV-ХV вв. по нумизматическим даним. - Нумизматика и эпиграфика, т.УІ.М., 1966.

⁷ В.В. Оникієнко. Буковина /історико-географический

висвітлювалися питання історичної топографії, історичної картографії, адміністративного поділу, описувалися певні території, заселення і освоєння нових земель, визначалися чисельність та етнічний склад населення, економічні зв'язки та ін.

Питаннями історичної географії України нині займається ряд вчених, які працюють за межами нашої республіки. Наприклад, співробітник Інституту історії АН СРСР В.М.Кабузан працює над актуальною в історичній науці темою про процес заселення українським, російським та іншими народами Росії Північного Причорномор'я, а саме - Катеринославської, Херсонської та Таврійської губерній у ХУП - першій половині ХІХ ст. Він простежує по всіх значних населених пунктах по роках історію заселення згаданих територій, звідки прибули переселенці і де вони осіли. В.М.Кабузан доводить, що вирішальну роль у колонізації Північного Причорномор'я відіграв український народ, і в першу чергу населення Полтавської і Чернігівської губерній, показує етнічний склад населення, процес іноземної колонізації цих земель.

За матеріалами дослідження В.М.Кабузан надрукував ряд статей, що становлять вагомий внесок в історичну географію України¹.

Найбільш важливі матеріали з історичної географії, які охоплюють широке коло проблем - чисельність і розселення населення, економічні зв'язки України, історико-географічні нариси окремих місцевостей, про джерельну базу історико-географічних досліджень та ряд інших-систематично друкує "Український історичний журнал"².

очерк/. - Ученые записки /Черновицкого университета/, т.22, серия географических наук, вып.2, 1956, стор.3-40.

¹ В.М. Кабузан. Заселення і освоєння земель запорізького козацтва в 1775 - 1782 рр. - "Архіви України" 1969, № 3, стор.37-45; Чисельність українського населення на території Росії за ревізіями 1732 і 1763 рр. - УІЖ, 1960, № 6, стор.161-164; Крестьянская колонизация Северного Причерноморья в ХУП - первой половине ХІХ в. /1709-1858 гг./ - Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1964; В.М.Кабузан, Г.П.Махно́ва. Численность и удельный вес украинского населения на территории СССР в 1795-1959 гг. - "История СССР", 1965, № 1, стор.28-37.

² О.С. Ко́мпан. До питання про заселеність України в ХУП ст. - УІЖ, 1960, № 1; стор.65-77; Г.П. Махно́ва. Чисельність і склад українського населення Росії в 60-х рр. ХУІІІ ст. - УІЖ, 1965, № 2; стор.111-116; Д.І. Млшкó. Звідки пішла назва "Україна". - УІЖ, 1966, № 7, стор.41-47.; І.О. Гу́ржі́й. Розвиток транспорту та посилення його ролі у всеросійських економічних зв'язках /60-90 рр. ХІХ ст./ - УІЖ, 1965, № 10, стор.15-23;

Для розвитку історичної географії на Україні певне значення набула творча дискусія, що розгорнулася на сторінках цього журналу з приводу створення атласу "Історія українського народу і Української РСР", в якій взяли участь багато науковців.

Для успішного розвитку історичної географії надзвичайно важливу роль відіграє джерельна база, яка складається з історичних, археологічних, економічних, географічних, мовознавчих праць і, що особливо важливо, з картографічних матеріалів. Карти становлять найважливіше джерело, оскільки вони дають можливість точно встановити державні і внутрішні кордони, історичні об'єкти, місця важливих подій тощо.

Історичні карти графічно відображають різні історичні події та явища на географічних картах. Складаються вони на основі наукових досліджень і засобами графіки показують основні процеси історичного розвитку - зміну територіального розподілу, кордонів, економіки і торгівлі, виникнення нових населених пунктів та всіх інших матеріалів, здобутих у процесі історико-географічного дослідження. Історичні карти існують як додаток до наукових і учбових видань, або випускаються самостійно, переважно у вигляді атласів.

Буржуазна історична наука приділяла значну увагу складанню історичних карт, але оскільки вона не володіла справжнім методом пізнання історичного процесу, то на тогочасних картах не відображені всі ті матеріали, що характерні для розвитку ладського суспільства. Тільки радянські вчені на основі марксистсько-ленінської методології створюють все необхідне для успішного розвитку радянської картографії, яка показує історичний процес всебічно, розкриває багатогранну діяльність народних мас як справжніх творців історії, об'єктивні закономірності суспільного розвитку.

Українські ярмарки та їх роль у внутрішній торгівлі Росії /60-90 рр XIX ст./ - УІЖ, 1963, № 5, стор.48-57; Л.М. Пушкар'юв. Географічне середовище та історичне джерело. - УІЖ - 1966, № 7, стор.15-21; В.Г. С а р б е й. Актуальна проблема історіографії /Створення історичного атласу України/. - УІЖ, 1965, № 10, стор. 98-100; А.С. Х а р ч е н к о. Про створення Національного атласу УРСР та його складової частини - історичного атласу. - УІЖ, 1966, № 4, стор.83-85; Ф.П. Ш е в ч е н к о. Про структуру та список карт історичного атласу України. - УІЖ, 1966, № 4, стор.85-86; І.Г. Ш о в к о п л я с. Цінна пропозиція /Про створення історичного атласу України/. - УІЖ, 1965, № 8, стор.95-96; В.К. Я ц у н с ь к и й. Про створення історичного атласу України. - УІЖ, 1965, № 7, стор. 30-34.

В.І.Ленін надавав великого значення картографії і картам, неодноразово звертався до них і сприяв розвитку цієї галузі знання. Він багато працював над атласом "Железные дороги России", який, за свідченням сучасників, був його настільною книгою. Він звертався до нього неодноразово з різних воєнно-стратегічних, суспільно-політичних і народногосподарських питань. На ньому він робив численні помітки, зокрема, про населення, родовища нафти, відстані між окремими населеними пунктами у зв'язку з наступами Колчака і Денікіна. В його листуванні перших років Радянської влади зустрічаємо ряд зауважень, які мають безпосереднє відношення до історико-географічних карт¹.

Ленінські настанови стали дороговказом для розвитку радянської картографії, для створення карт і атласів, яким зараз надається особливо важливе наукове і політичне значення.

В дожовтневий період вийшло ряд праць картографічного характеру: це наукові розвідки, топонімічні описи окремих місцевостей, а також окремі атласи. Серед них заслуговують на згадку робота В.Ляскоронського² про іноземні карти і атласи, в яких відображена Південна Росія, М. Шафонського³ з топографічним описом Чернігівського Намісництва в 1796 р., Тарновського⁴ з топографо-статистичними матеріалами Південно-Західного краю⁵ і ряд атласів.

---

¹Ленинский сборник, XX, 1932, стор.317-320.

²В. Л я с к о р о н с к и й. Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв., относящиеся к Южной России. К., 1898, 22 с., 2 карты.

³М. Ш а ф о н с к и й. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России. Чернигов, 1786, К., 1851, 797 с., 4 карты.

⁴Т а р н о в с к и й. Топографо-статистические материалы с приложением 4 карт Юго-Западного края. К., 1882, 2 таблицы, 4 карты.

⁵Атлас Слободско-Украинской губернии и ее описание 1797 г. - Харьковский календарь на 1886 г. Харьков, 1885. Отд. IX, стор.147-152; Атлас Харьковского наместничества 1787 г. с топографическим описанием. Харьков, 1902; П.В.Г о л у б о в с к и й. Историческая карта Черниговской губернии до 1300 г. - Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе. 1905, т.2. М., 1908, стор.1-50.

Особливу наукову цінність з дореволюційних картографічних видань становлять "Матеріали по истории русской картографии", підготовлені В.Кордтом і видані Археографічною комісією для розбору давніх актів. Перший том вийшов у Києві 1889 р. і подає карт Росії та її південних областей до половини ХУП ст.¹. Другий том побачив світ в 1910 р. в Києві і вміщував 45 карт, які відображали згадану територію до кінця ХУП ст.² Ця дуже важлива праця була закінчена в радянський час завдяки В.Кордту. Він у 1931 р. випустив атлас, що складається з 38 основних карт, які охоплюють період з 1665 по 1792 рр., і трьох додаткових. Частина карт складена за матеріалами інших країн, зокрема, Польщі, на картах якої Україна подана як суміжна територія. Оpubлікувала цю роботу Академія наук УРСР. До кожної карти подаються короткі відомості про її походження та створення. Значний інтерес становить карта Боплана, складена 1650 року.

Таким чином, у дожовтневий період на Україні провадилась певна робота в галузі картографування. Це стосувалося її окремих частин. Що ж до створення окремих карт України, то цього не було. Як відомо, Україна входила до складу Російської імперії, де царська влада не визнавала прав народів на самовизначення, і тому будь-яка спроба створення карти України заборонялася. Ось чому не зустрічаємо карт України як етнічної території, виданих до революції.

Тільки за Радянської влади, коли Українська РСР стала суверенною державою, наша республіка з'являється повністю на картах і в атласах. Завдяки значній увазі до цієї справи нині створені численні історичні, кліматичні, фізичні, географічні, гідрологічні, сільськогосподарські та ряд інших карт України.

Науковою розробкою проблем картографії України стали займатися радянські вчені незабаром після перемоги Великого Жовтня.

У 1923 р. були опубліковані "Матеріали по картографии Украины /к вопросу о районировании/".

Особливий інтерес становить праця П.Тутковського³ з біблі-

---

¹Матеріали по истории русской картографии. Вып. I. Карты всей России и южных ее областей до половины ХУП в. К., 1889, 15 с., 32 карты.

²Матеріали по истории русской картографии. Вып. II. Карты всей России и западных ее областей до конца ХУП в. К., 1910, 31 с., 45 карт.

³П. Т у т к о в с ь к и й. Матеріали для бібліографії мапо-

ографії картознавства України, куди входять описи карт, атласів і картознавча література. Тут подані матеріали про карти, які вміщені в монографіях і періодичних виданнях, а також карти Київської, Волинської, Чернігівської губерній, Донецького басейну, Галичини і Буковини, плани окремих міст України - Києва, Харкова, Полтави, Одеси, Катеринослава, Сімферополя, Керчі, Кам'янця-Подільського, Ялти, Феодосії. Значне місце в "Матеріалах" посідають атлас Дніпра, археологічні і геологічні карти, карти гідрографії річок, озер України, Чорного і Азовського морів.

У додатку, складеному К.В.Дубинком, подаються описи карт Радянської України. Вони присвячені адміністративному поділу, геології, етнографії, географії, розміщенню корисних копалин, окремим губерніям, повітам.

Подані посилання на карти, що видані іноземними мовами в Парижі, Лондоні, Берліні, Варшаві, Вені, Нюрнберзі.

Серед спеціалізованих картографічних досліджень згадаємо працю Б.В.Варнеке про археологічну карту України¹.

Таким чином, у довоєнні роки на Україні була проведена певна робота по систематизації наявних карт, в тому числі й історичного характеру, підготовлені і видані нові радянські карти, які в наш час стали історичними джерелами в історико-географічному плані. Окрема розвідка в 1964 р. була присвячена розвитку історичної картографії в Західній Україні².

В післявоєнні роки історична картографія продовжувала розвиватися, свідченням чого є ряд праць. Дуже цінним посібником є покажчик картографічної літератури, що була видана в Росії протягом XIX і початку XX ст.³, в якому також подаються матеріали

знавства України /мапи, плани, атласи, альбоми, мапознавча література/, ч.І. К., 1924.-Збірник Історично-філологічного факультету УАН, № 16, стор.1-65.

¹ Б.В.В а р н е к е. У справі археологічної мапи України. - Записки Історично-філологічного Відділу УАН, кн.ІІ. К., 1927, стор.333-340.

² П.І. К р и п " я к е в и ч. Історична картографія в Західній Україні /до 1939 р./ - Історичні джерела та їх використання, вип.І. К., 1964, стор.263-267.

³ Указатель картографической литературы, вышедшей в России с 1800 по 1917 годы. Л., 1961, 224 с.

про Україну. Значна увага приділяється проблемам історичної картографії західних і південних областей нашої республіки в різні історичні періоди¹, від XIV до XX ст.

Плідну роботу в галузі історичної картографії здійснив В.П.Павлова², праці якої присвячені території України на вітчизняних та іноземних картах XVI–XVII ст., картографування нашої республіки у XVIII і XIX ст., територіям західних областей до возз'єднання їх у єдиній Українській Радянській державі тощо.

До важливих праць у галузі картографії Української РСР слід віднести опубліковані праці А.С.Харченка³, в яких досліджуються

¹ Э.С. Г а в р и л о в а. Краткий исторический очерк картографирования западных областей Украины /XIV – начало XX века/. – Научные записки Львовского политехнического института, серия геодезическая, № 6. Львов, 1961, стор.229 – 242; Ф. Р е д ь к о. Джерела до історичного атласу південно-українських земель в другій половині XVIII ст. – "Архіви України", 1968, № 2, стор.84–87;

² В.П. П а в л о в а. Територія України на вітчизняних картах XVI–XVII ст. – Вісник Київського університету, № 4, серія геології та географії, вип.1. К., 1961, стор.86–91; Територія України на іноземних картах XVI – XVII вв. – Вісник Київського університету № 4, серія геології та географії, вип.2. К., 1962, стор.95–98; Картографування території України в період с к о н ц а XVIII в. до 1861 г. – Геодезія, картографія и аэрофотосъемка, вип.4. Львов, 1966, стор.84–89; Географічні відомості про територію України по "Книге Большому чертежу". – Наукові записки КДУ, 1954, т.13, вип.3., Географічний збірник, № 3, стор.187–194; Картографічне вивчення території західних областей України в період до возз'єднання їх з Радянською Україною. – Географічний збірник, вип.3. К., АН УРСР, 1960, стор.179–189; Російська рукописна карта р.Дніпра першої половини XVIII ст. /до питання історії картографічного вивчення території України/. – Наукові записки КДУ, 1957, т.15, вип.10. Збірник географічного ф-ту, № 4, стор.125–129 /2 карти/.

³ А.С.Х а р ч е н к о.Володимир Ілліч Ленін і радянська картографія. – Географічний збірник географічного товариства УРСР, вип.1. К., 1956; Володимир Ілліч Ленін про радянські географічні атласи. – Наукові записки КДУ, т.XVII, вип.1. Збірник географ. ф-ту № 5. К., 1958; Советские комплексные атласы административных областей. Современные проблемы географии. – Научные сообщения советских географов по программе XX международного конгресса /Лондон, 1964/. М., 1964; Комплексне географічне картографування – вищий соціалістичний етап розвитку картографії. – Комплексне географічне картографування УРСР. К., 1964; Наукові основи та практичні шляхи створення комплексних атласів адміністративних областей УРСР. – Комплексне картографування УРСР. К., 1964; Комплексне картографування території Української РСР. – Сучасні проблеми географічної науки в УРСР. К., 1966; Про комплексне картографування природних умов і природних ресурсів УРСР. – Природні ресурси та шляхи їх раціонального використання. К., 1965; Про зміст вступних розділів комплексних атласів УРСР. – Вісник Київського університету, Серія геології та географії, вип.7. К., 1966; Розвиток в УРСР атласного картографування природних умов та природних ре-

актуальні питання сучасної картографії і, що особливо важливо, провідні проблеми створення Національного атласа нашої республіки. Значне місце він приділяє розробці ролі і місця лєнінської теоретичної спадщини в розвитку радянської картографії.

Для роботи в галузі історичної географії існує велика джерелознавча база, яка зосереджена в союзних, республіканських і обласних архівах та книгосховищах бібліотек.

В першу чергу відзначимо наявність історико-географічних матеріалів в архівах м. Києва – Центральному державному історичному архіві УРСР, у Київському обласному державному архіві¹, в Харкові – в Центральному державному архіві Жовтневої революції та соціалістичного будівництва УРСР, у Львівському обласному державному архіві, а також в інших архівах республіки.

Численні матеріали з історичної географії та картографії України зберігаються в Центральному державному архіві стародавніх актів /ЩАДА/: Малоросійські справи, колекції рукописів і карт, справи про Україну, Малоросійський приказ, Малоросійська експедиція Сенату.

У картографічному відділі бібліотеки Московського головного архіву Міністерства іноземних справ зберігаються атласи і генеральні карти Російської імперії /1730-1915 рр./, географічні карти намісництв, губерній, провінцій та повітів Російської імперії /1562-1914/, поштові карти Російської імперії /1780-1848/, межові земельні плани і креслення /1697-1880/, карти і плани, що відносилися до війн Росії з Польщею, Туреччиною /1696-1905/, карти державних кордонів з Польщею і Пруссією /1725-1796/.

Там же знаходиться креслення м. Києва та його околиць, складене підполковником Ушаковим на початку ХУІІІ ст., Атлас Російської імперії, виданий І. Кириловим /СПб., 1732/ а також Атлас Російської імперії, підготовлений і виданий Академією наук у Петербурзі 1745 р.

Ряд карт, планів і креслень, в яких відображена Україна, знаходиться в фондах Московського архіву Міністерства юстиції. Так, там зберігається план межі між Великоросією і Малоросією /1743 р./, в справі про Україну знаходяться матеріали про будівництво Української укріпленої лінії /1732/, про перепис населення на Україні /1763-1765 рр./ та ін.

сурсів за 50 років Радянської влади. – Географічні дослідження на Україні. Вип. I. К., 1969.

І. Ф. Р а д о м и с е л ь с ь к а. Колекція карт і креслень у

Важливі матеріали про Україну зберігаються в Центральному державному воєнно-історичному архіві СРСР від кінця ХУП ст. до 1918 р. Зокрема, особливий інтерес становлять фонди Відділу карт і атласів, де є понад 20 тисяч рукописних карт ХУП-ХІХ ст., генеральні атласи світу російською та іноземними мовами, топографічні, адміністративні та інші карти.

Тут знаходяться матеріали про кордони Росії, прикордонні та землемірні карти /карти кордонів губерній, кордонів з Австрією і Туреччиною/, описи воєнних і поштових шляхів Росії, карти поштових шляхів і прикордонних митниць /1799-1807/, Царства Польського, Європейської Росії. Гідрографічні карти подають відомості про Чорне і Азовське моря, Сиваш, Дніпро, Севастополь. Є карти російських водних сполучень - гідрографічні карти Європейської Росії, Царства Польського та окремих губерній.

Значний інтерес для нас являє Генеральна карта водних комунікацій Росії від Балтійського та Каспійського, Азовського і Чорного морів /1789/.

Матеріали про Україну зберігаються в Генеральних картах Росії з 1614 по 1872 рр., в тому числі карта 1785, карти Західної Росії /1562-1854/, Царства Польського /1763-1867/, карти губерній за 1766-1854 рр.

Велику наукову цінність становлять статистичні, економічні, етнографічні і воєнно-топографічні відомості про територію Російської імперії /1789-1917 рр./, куди входять текстові та картографічні матеріали про населення, його національний і соціальний склад, умови землекористування, промисли, торгівлю, історичні описи губерній. Серед них описи Бессарабської, Варшавської, Волинської, Катеринославської, Київської, Подільської, Полтавської, Таврійської, Харківської, Херсонської, Чернігівської губерній та Царства Польського. Важливе значення мають карти, плани і описи міст, фортець та населених пунктів Росії /XVI - 1917 р./, зокрема, плани укріплених ліній і фортець Півдня і південного сходу Європейської Росії. Матеріали по Україні представлені планами окремих фортець - св. Єлизавети, Стародубської, Гадяча, Лготина, матеріалами по Дніпровській лінії, Торській фортеці /тепер місто Слов'янск/, Ізюмській, Чернігівській, Очаківській, Тираспольській, окремих міст - Лубен, Новгород-Сіверська, Прилук, Херсона,

Харкова, Василькова, Житомира, Чернігова, Тульчина, Лубна /Волинь/, Києва, Таращі, Ровно, Одеси та ряду інших. Аналогічні матеріали є по Таврійській губернії та Бессарабії.

У фондах Воєнно-наукового архіву Головного управління Генерального штабу налічується 108 генеральних карт Російської імперії з 1614 по 1872 рр., генеральні карти західної смуги Європейської Росії /1562-1857 рр./, в тому числі багато карт на іноземних мовах, виданих у Парижі, Берліні, Відні. На багатьох з них показана територія України.

Якщо звернутися до архівних джерел певного періоду, а саме ХУІІІ ст., то тут на допомогу стане праця В.М.Касузана і Г.П.Махнової¹, які спеціально досліджували матеріали про Україну в архівах Москви і Ленінграда.

Важливі матеріали з історичної географії України зберігаються в бібліотеках нашої республіки і в центральних бібліотеках Союзу РСР - карти, картографічні роботи, плани, атласи тощо.

У Центральній науковій бібліотеці АН УРСР матеріали з історичної географії та картографії зберігаються у спеціалізованих відділах - картографії, рукописів та рідкісної книги.

У Відділі картографії близько 5 тисяч назв з історії нашої республіки. В них представлена Україна від стародавності /карти Боплана/, до новітніх надходжень 1970 р. Карти показують історичний шлях розвитку українського народу, його економічне становище на певних етапах історії, розіщення продуктивних сил в історичному аспекті, центри науки і культури, головні історичні події, адміністративний поділ як у дореволюційний період, так і в радянський.

У відділі рукописів більш широко представлений описовий і архівний матеріал. Це перш за все стосується збірки Лазаревського, в якій збережено багато стародавніх актів, описів, статистичних відомостей, які мають безпосереднє відношення до історичної географії України. Альбом карт Де-ля-Флєза також становить значну наукову цінність.

В архіві Білозерського знаходиться велика кількість матеріалів з історичної географії - про Холмську Русь, Болоховську

¹ В.М. К а с у з а н, Г.П. М а х н о в а. Матеріали для історичного атласа України ХУІІІ ст., що зберігаються в центральних державних архівах Москви та Ленінграда. - УІЖ, 1967, № 3, стор. 132-142.

землю, Волинську, Подільську, Київську, Чернігівську, Полтавську, Харківську губернії, Слобідську Україну, Новоросійський край.

У цьому ж відділі зберігається бібліографія праць В.Ляскоронського, який активно працював у галузі історичної географії.

У відділі рідкісної книги в зарубіжних виданнях XVI–XVII ст. зустрічаються карти стародавньої України. Це карти "Європейської Сарматії і Херсонесу Таврійського" /Рим, 1490/, "Карта Європи", на якій позначено м.Львів /Нюрнберг, 1493/, "Московія", на якій позначена частина України і згадуються Київ і ріка Дніпро та Десна /Базель, 1550/.

В "Записках про історію Московії" С.Герберштейна фігурують дві карти, на яких наведені назви Києва, Черкас, Очакова, Чернігова, Стародуба, річок Прип'яті і Десни, а також деякі старі назви кримських міст /Базель, 1567 р./ В Kartі Польщі та суміжних областей В.Гродецького показані області "Подолія", "Волинія", "Росія" /Західна Україна/, на яких наводяться численні українські назви /Антверпен, 1575 р./.

Зберігається також карта Росії, Московії та Татарії, автором якої є англієць А.Дженкінсон. Тут показана частина України з Києвом, Дніпром і Десною. Видана у Лондоні в 1562 р. Значний інтерес становить карта Криму, опублікована в Кельні 1595 року.

В Республіканській історичній бібліотеці УРСР зберігається також чимало карт і атласів.

Цінна колекція карт і атласів з історичної географії України знаходиться в Державній науковій бібліотеці АН УРСР у Львові. Навіть за попередніми даними /оскільки збірка вимагав ще бібліотечного опрацювання/, тут нараховується близько 10 тисяч історичних карт і атласів, які розкривають картину розвитку нашої республіки протягом багатьох віків. Значна частина їх – це карти, складені за часів панування Австро-Угорщини, Польщі. Чимало карт мають позначки про місце видання – Париж, Лондон, Відень, Менева та інші західноєвропейські центри.

Матеріали з історичної географії зберігаються також у бібліотеках Москви і Ленінграда. Так, у відділі картографії Бібліотеки СРСР імені Леніна налічується близько 1500 карт і атласів, в яких відображена Українська РСР в її минулому і сучасному. Тут матеріали про адміністративний поділ різних часів, про населення, з питань економіки, шляхів сполучення, засобів зв'язку, а також історичні карти, в яких висвітлюються найважливіші політичні події, в тому числі по Західній Україні, Закарпатській Україні, Східних

Карпатах, Північній Буковині, Волліні тощо. Кілька сот карт носять загальний характер, вони подають разом Росію і Україну.

У Бібліотеці Академії наук СРСР у Ленінграді зберігаються численні карти Лівобережної і Слобідської України, Новоросії XVIII ст. Тут же знаходяться карти поділу Правобережної України на губернії в 1794 - 1795 рр. та ряд інших.

Слід додати, що карти та матеріали з історичної географії України зберігаються в архівах і книгосховищах у Польщі, Австрії, Франції. Одним із свідчень цього є праця В. Кордта про матеріали Стокгольмського державного архіву до історії України¹.

Тепер історики Української РСР мають всі можливості для роботи над створенням історичного атласа своєї республіки. До цієї роботи також приступили і в інших союзних республіках. Так, в "Атласі Таджикиської РСР", який був створений за постановою Ради Міністрів республіки, значна увага приділена історії. Аналогічне становище і в багатьох інших союзних республіках. В "Атласі Грузинської РСР" /Тбілісі - Москва, 1964 р./ історичні карти посідають значне місце. В "Атласі Азербайджанської РСР", випущеному в 1963 р., вміщено 13 історичних карт, а в "Атласі Білоруської РСР" показана історія республіки на 8 картах. Проте в "Атласі Української РСР і Молдавської РСР", /М. 1962/, відсутні матеріали з історії українського народу.

У 1965 р. Інститут історії Академії наук Союзу РСР розпочав роботу по створенню "Історичного атласа СРСР" в двох томах. Перший том складатиметься з карт від стародавніх часів до 1917 р., а другий том присвячено радянському періоду. Значна увага буде приділена продуктивним силам і виробничим відносинам, розміщенню населення в історико-географічному плані. До атласа увійдуть також антропологічні, топонімічні, етнографічні карти, а також карти основних діалектів російської та української мов.

Створюють цей атлас науковці всіх союзних республік. Зокрема, узагальнюючі карти з історії України готують співробітники Інституту історії АН УРСР та Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові. Підготовлені картографічні матеріали про Україну будуть також використані редакцією "Атласа світу", який видається в Москві.

---

¹ В. Кордт. Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України II половини XVIII - початку XVIII вв. - Український Археологічний збірник, т. III. К., 1930, стор. 27-55.

З широкого кола завдань, що постають нині перед історичною наукою в світлі рішень ЦК КПРС з ідеологічних питань, одним із першочергових є створення узагальнюючого атласа "Історія українського народу і Української РСР". Він буде складовою частиною "Національного атласа Української РСР", який готується в складі трьох томів: 1. Природні умови і природні ресурси. 2. Населення, народне господарство і культурне будівництво. 3. Історія українського народу і Української РСР.

В історичному атласі на основі різноманітних опублікованих і архівних матеріалів має бути показана багатотомова історія українського народу, його героїчна боротьба за своє соціальне і національне визволення, історичні зв'язки і дружба з братніми народами нашої країни, перемога Великого Ковчеза і створення суверенної соціалістичної держави - УРСР, возз'єднання в ній всіх українських земель, величкі досягнення в економічному, політичному і культурному розвитку Радянської України.

Такий атлас матиме велике наукове і політичне значення, сприятиме дальшому розвитку наукових досліджень у галузі суспільствознавчих наук, він буде джерелом всебічно обґрунтованої інформації про Українську РСР в її історичному розвитку, важливим знаряддям у боротьбі проти антикомунізму і буржуазного націоналізму, відіграє значну роль у вихованні трудящих республіки в дусі радянського патріотизму та інтернаціоналізму.

Атлас "Історія українського народу і Української РСР" складатиметься з 12 розділів, до яких увійдуть близько 250 карт, що охоплюватимуть час від найдавнішого заселення території України до наших днів. В атласі будуть показані формування території, зовнішні і внутрішні кордони України, етнічний склад населення, його розміщення і пересування, географія виробництва і господарських зв'язків в їх історичному розвитку, українська культура, а також розкриті найважливіші історичні події тощо.

Орієнтовна структура атласа "Історія українського народу і Української РСР" така:

№	Назва розділів	Кількість карт
1.	Найдавніше минуле України	10
2.	Київська Русь і феодальна роздробленість /IX - XIV ст./	10
3.	Розвиток феодалізму на Україні /XIV - перша половина ХУП ст./	25

№	Назва розділів	Кількість карт
4.	Визвольна війна українського народу і воєнне об'єднання України з Росією /1648 - 1654 рр./	10
5.	Феодално-кріпосницький лад. Зародження капіталістичних відносин і початок розкладу феодално-кріпосницької системи на Україні /друга половина XVII - XVIII ст./	30
6.	Україна в період кризи феодално-кріпосницької системи і розвитку капіталізму /XIX ст./	30
7.	Україна в період імперіалізму	20
8.	Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні	20
9.	Українська РСР у період побудови соціалізму /1921 - 1941 рр./	30
10.	Україна у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу /1941-1945 рр./	20
11.	Українська РСР у період завершення будівництва соціалізму /1946-1958 рр./	20
12.	Українська РСР у період розгорнутого будівництва комунізму /1959-1970 рр./	25

Складність у підготовці атласа "Історія українського народу і Української РСР" полягає в тому, що на основі новітніх наукових даних, на широкій джерелознавчій базі треба не поліпшувати, а створювати нові карти, узунути всі "білі плями", настійно розробляти історико-географічні і картографічні проблеми та питання, що не одержали належного висвітлення.

Розгортанню досліджень з історичної географії в республіці має сприяти "Український історико-географічний збірник", який планується як щорічне видання. В ньому особлива увага буде приділена розробці теоретичних засад історичної географії. Поряд з цим тут друкуватимуться результати конкретних історико-географічних досліджень.

"Український історико-географічний збірник" висвітлюватиме проблеми формування території, кордонів та адміністративного поділу України; розміщення і пересування населення, його етнічний склад; географію промислового і сільськогосподарського виробництва; географію господарських зв'язків - обмін і торгівлю, як в межах України, так і з іншими державами; визначення місця знаходження головних історичних подій, зокрема, народних рухів і

вонних дій; географію центрів української культури, а також історичну картографію.

Особлива увага приділятиметься дослідженню проблем радянського періоду, оскільки вони досі розробдалися недостатньо, як істориками, так і фахівцями в галузі картографії.

"Український історико-географічний збірник" сприятиме також розробці джерелознавчої бази історичної географії. В ньому друкуватимуться бібліографічні праці з історичної географії, описи архівних і картографічних матеріалів з історії України.

Вміщені в щорічнику матеріали з історичної географії та картографії будуть використані при підготовці узагальнюючої праці про розвиток історичної географії на Україні, необхідність у створенні якої вже давно наєрїла.

"Український історико-географічний збірник" служитиме трибуною для проведення творчих дискусій та обговорення найпажливіших проблем історичної географії Української СР.

М.ф.Котляр

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ПРАЦЬ В.І.ЛЕНІНА

В ряді творів В.І.Лєніна виразно виступає історико-географічний підхід до розв'язання багатьох політичних, соціальних та економічних проблем, хоч він спеціально не займався історичною географією.

Особливо помітна історико-географічна методика дослідження у праці В.І.Лєніна "Розвиток капіталізму в Росії". Тут показано єдиний процес розвитку капіталізму у всій різноманітності його форм. При цьому Володимир Ілліч вивчав капіталістичну економіку не тільки відповідно до різних її типів і галузей, але й у різних районах європейської частини Російської імперії.

Раніше від інших дослідників капіталістичної формації у Росії В.І.Лєнін відзначив необхідність розгляду матеріалу джерел в історико-географічному плані, що й проведено ним на практиці, зокрема, у "Розвитку капіталізму в Росії". Саме в цій роботі В.І.Лєнін вперше провів наукове районування Європейської Росії. Видатний радянський історик-географ В.К.Яцунський під-

креслив, що спроби поділити Росію на окремі економічні райони провадилися і до В.І.Леніна, зокрема, К.І.Арсенєвим, П.П.Семеновим-Тян-Шанським, Д.І.Менделєєвим, але ніхто з них не будував районування на єдності двох сторін виробництва – продуктивних сил і виробничих відносин людей, як це зробив В.І.Ленін. До створення "Розвитку капіталізму в Росії" економічні райони виділялись багатьма вченими на підставі врахування різноманітних і подекуди несутісних факторів: природних, демографічних, етнографічних та інших, взятих як окремо, так і в різних комбінаціях.

В.І.Ленін, як справедливо вказує В.К.Яцунський, першим застосував марксистський метод до економічного районування країни, чим збагатив економічну /та історичну –М.К./ географію не лише нашої країни, але й Європи в цілому¹. Без перебільшення можна твердити, що "Розвиток капіталізму в Росії" поклав початок історико-географічному дослідженню вітчизняної історії та економіки нового часу з марксистських позицій. Не випадкове й те, що історична географія оформилась в самостійну галузь науки у Радянський час завдяки творчому осмисленню вченими теоретичних положень творів В.І.Леніна.

У "Розвитку капіталізму в Росії"^х ми знайдемо небагато спеціальних історико-географічних параграфів і зовсім мало характеристик економічних районів. Справа в тому, що В.І.Ленін у цій праці зосередив увагу на дослідженні розвитку капіталізму вглиб перед вивченням розповсюдження його вшир². Проте В.І.Ленін у рамках кожної галузі виробництва розглядає розвиток капіталістичних відносин по районах. Він підкреслював, що економіку слід вивчати в історико-географічному аспекті: "Масові і огульні дані про виробництво всяких хлібів можуть дати /та й то не завжди/ лише найзагальніші вказівки на цей процес, бо специфічні особливості різних районів при цьому зникають. Тимчасом, саме у відособленні різних районів землеробства і полягає одна з найбільш характерних рис пореформеного сільського господарства в Росії"³.

---

¹ В.К. Я ц у н с к и й. Вопросы экономического районирования в трудах В.И.Ленина. – "Вопросы географии", сб.31. М., 1953, стор. 7-8.

^х Ми розглядаємо праці В.І.Леніна, у яких застосовано історико-географічний метод дослідження у хронологічному порядку за часом їхнього написання.

² Дав.В.І.Л е н і н. Твори, т.3, стор.513.

³ Т а м ж е, стор.212-213.

При історико-географічному районуванні сільського господарства В.І.Ленін взяв за основу рівень розвитку капіталізму у землеробстві. Він також враховував й інший фактор утворення економічних районів – торговельну спеціалізацію сільського господарства, чому присвятив IV розділ згаданої праці "Ріст торговельного землеробства". В.І.Ленін визначає такі райони: "торговельного зернового господарства", "торговельного скотарства", "льонарства"¹.

У сільському господарстві губерній Півночі /Архангельської, Вологодської, Олонецької/, Північного Сходу /Вятської і Пермської/ та крайнього Південного Сходу /Оренбурзької і Астраханської/, на думку В.І.Леніна, переважав патріархальний спосіб ведення господарства. Пройде чверть століття, і у знаменитій статті "Про подовольчий податок" В.І.Ленін скаже: "Подивіться на карту РСФРР. На північ від Вологди, на південний схід від Ростова на Дону і від Саратова, на південь від Оренбурга і від Омська, на північ від Томська йдуть неосяжні простори, на яких умістилися б десятки величезних культурних держав... Всюди, де десятки верст польових доріг – вірніше: десятки верст бездоріжжя – відділяють село від залізниць, тобто від матеріального зв'язку з культурою, з капіталізмом, з великою промисловістю, з великим містом. Хіба не переважав всюди в цих місцях теж патріархальщина, обломовщина, напівдикість"².

При розгляді сільського господарства в історико-географічному аспекті В.І.Ленін підкреслював, що "форми торговельного землеробства відзначаються гігантською різноманітністю, видозмінюючись не тільки в різних районах, а й у різних господарствах"³.

В.І.Ленін, аналізуючи розміщення промисловості, виходив з власної теорії про три стадії розвитку капіталізму у промисловості. Він вказував, що доки промисловість не відділена від землеробства, вона розсіяна разом з ним; для того періоду ще рано говорити про розміщення промисловості. Адже сільське ремесло так само рутинне, розділене і вузьке, як і дрібне патріархальне землеробство⁴.

---

¹В.І. Ленін. Твори, т.3, стор.214–242.

²В.І. Ленін. Твори, т.32, стор.318.

³В.І. Ленін. Твори, т.3, стор.263.

⁴Див. Там же, стор.283.

У процесі дослідження промисловості Росії кінця XIX ст. В.І.Ленін використав величезний фонд джерел. Серед них помітне місце посідають статистичні довідники. В.І.Ленін надавав важливого значення статистиці і добре бачив незадовільний стан постановки цієї справи у країні. При характеристиці фабрично-заводської статистики він відзначає її слабкість саме в історико-географічному аспекті: "На жаль, наша фабрично-заводська статистика не тільки дає незадовільний і непорівнянний матеріал, але й розробляє його далеко недостатньо: напр., у сучасних виданнях розміщення промисловості показується лише по цілих губерніях /а не по містах і повітах, як це зроблено в кращих виданнях 60-х років, які ілюстрували також розміщення фабрично-заводської промисловості картами/"¹. Як бачимо, В.І.Ленін вважав доцільним картографування статистичних даних.

В.І.Ленін наголошує на необхідності брати статистичні відомості по окремих центрах /містах, робітничих селищах тощо/, а не по занадто великих для подіюних досліджень територіальних одиницях, таких, як губернії і повіти².

Пряме відношення до теми нашої розповіді має IV параграф "Територіальний поділ праці і відокремлення землеробства від промисловості", вміщений у VI розділі "Розвитку капіталізму в Росії", де В.І.Ленін в історико-географічному плані характеризує розвиток російської промисловості. Він пише: "Територіальний поділ праці становить характерну рису не нашої промисловості, а мануфактури... Мануфактура не тільки створює суцільні райони, але й запроваджує спеціалізацію всередині таких районів"³. Цю думку В.І.Ленін продовжує у XII параграфі "Три стадії розвитку капіталізму в російській промисловості" з розділу VII. Він пише, що при мануфактурному виробництві майстровий "лишається звичайно прикутим до того невеликого, замкненого району промисловості, який створюється мануфактурою"⁴.

Та при переході від мануфактурного способу виробництва до капіталістичного картина змінюється: "... велика машинна індустрія перетворює суспільно-економічні відносини... Неодмінною умовою

¹ В.І. Л е н і н. Твори, т.3, стор.446.

² Див. Т а м ж е.

³ Т а м ж е, стор.371.

⁴ Т а м ж е, стор.472.

господарського життя стає рухливість населення замість колишньої осілості і замкненості"¹.

У "Розвиткові капіталізму в Росії" В.І.Ленін приділяє багато уваги питанням історії трудящих мас, зокрема, міграціям промислового і сільськогосподарського пролетаріату. Він відзначає, що велика промисловість спричиняє рухливість населення, дуже розширюються торговельні зв'язки між різними районами, а залізнична мережа полегшує пересування людей². Подивимось, як характеризує В.І.Ленін міграції трудящих європейської Росії при розгляді внутрішнього ринку робочої сили: "Найголовніші пересування землеробських робітників такі: 1/ З центральних землеробських губерній на південні і східні окраїни. 2/ З північних чорноземних губерній у південні чорноземні губернії, з яких, у свою чергу, ідуть робітники на окраїни... 3/ З центральних землеробських губерній у промислові губернії... 4/ З центральних і південно-західних землеробських губерній у район бурякових плантацій /суди ідуть навіть почасті робітники з Галичини/"³. Так само в історико-географічному аспекті досліджується у цій праці і рух промислових робітників. В.І.Ленін вказує, що вони йдуть, головним чином, у нові центри промисловості або до підприємств нових галузей останньої⁴.

Важливо зазначити, що В.І.Ленін надає величезного значення факторові географічного розподілу праці. Він пише: "Розвиток промисловості в центральній Росії і розвиток торговельного землеробства на окраїнах стоять у нерозривному зв'язку, створюють взаємно ринок один для одного"⁵.

Для "Розвитку капіталізму в Росії" характерний послідовний історизм у вивченні географічного розміщення промисловості і сільського господарства. Цифрові характеристики сучасної йому промисловості В.І.Ленін порівнює з статистичними даними 60-, 70- і 80-х років, як це видно на прикладах виробництва зерна у країні, у комплексних характеристиках окремих економічних районів Росії та ін.

Історико-географічний аспект праці В.І.Леніна "Розвиток капіталізму в Росії" вже привертав увагу фахівців. В.К.Яцунський вивчив методом картографування історико- та економіко-географічні моменти цього твору, внаслідок чого створив спеціальні карти. Вони додані до цитованої вище праці В.К.Яцунського: 1/ розвиток

1В.І. Ленін, Твори, т.3, стор.450-451.

2Див. Там же, стор.473.

3Там же, стор.505-506.

4Див.Там же, стор.506.

5Там же, стор.216.

капіталізму в сільському господарстві Європейської Росії, 2/ розвиток капіталістичної промисловості в Європейській Росії і 3/ переміщення населення на території Європейської Росії.

В.К.Яцунський підкреслює, що при нанесенні на карту історико-географічних даних, які наводяться В.І.Леніним у "Розвитку капіталізму в Росії", було одержано не ескізи, а "карти цілком завершені і досить детальні". А це переконливо і насочно підтверджує думку, що, хоч В.І.Ленін і не ставив перед собою спеціальних історико-географічних завдань, проте історико-географічний аналіз посідає у згаданій праці надзвичайно важливе місце¹.

"Розвиток капіталізму в Росії" - головна, але не єдина праця В.І.Леніна з виразними історико-географічними елементами. До аналогічних творів належить і "Капіталізм у сільському господарстві", де В.І.Ленін застосовує історико-географічний метод до дослідження економічної історії США. Він пише: "Взагалі розгляд даних американської статистики по окремих районах показує багато різноманітних відношень... Необхідно деталізувати дослідження по окремих районах, які відрізняються істотними особливостями у формах землеробства і в історичних умовах його розвитку"². Цю думку В.І.Ленін конкретизує у праці "Нові дані про закони розвитку капіталізму в землеробстві", де розглядає капіталістичні зміни в економіці США за трьома виділеними ним районами: промислова Північ, колишній рабовласницький Південь і Захід, що колонізується³. Так само порайонно вивчає В.І.Ленін застосування найманої праці і машин у США⁴.

Багато уваги приділяв В.І.Ленін розробці теоретичних основ адміністративного і економічного районування нашої країни в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції. Ще в "Проекті закону про рівноправність націй і про захист прав національних меншостей", створеному у 1914 р., він проголошує: "Границі адміністративних поділів Росії, як сільських, так і міських /села, волості, повіти, губернії, часті і участки міст, пригороди і т.п./, змінюються на підставі обліку сучасних господарських умов і національного складу місцевого населення"⁵.

¹В.К. Яцунський. Вказ.праця, стор.12.

²В.І. Ленін. Твори, т.4, стор.109.

³Див. В.І.Ленін. Твори, т.22, стор.8 і далі.

⁴Див. Там же, стор.30-35.

⁵В.І.Ленін. Твори, т.20, стор.254.

Незабаром після перемоги Жовтня, у квітні 1918 р. В.І.Ленін написав "Начерк плану науково-технічних робіт", де поставив перед Академією наук завдання систематично вивчати продуктивні сили Росії, підготувати у найкоротший строк план реорганізації промисловості і економічного піднесення Росії. Він підкреслює, що "до цього плану повинно входити: раціональне розміщення промисловості в Росії з точки зору близькості сировини і можливості найменшої втрати праці при переході від обробки сировини до всіх послідовних стадій обробки півфабрикатів аж до одержання готового продукту"¹.

На необхідність наукового районування нашої країни з урахуванням різноманітних економічних і природних факторів В.І.Ленін вказував і у доповіді на XI з'їзді РКП(б): "... необхідно розширити і розвинути автономію і діяльність обласних економнарад. У нас тепер поділ Росії на обласні райони проведений на наукових підставах, з урахуванням господарських умов, кліматичних, побутових, умов одержування палива, місцевої промисловості і т.д."².

Відзначимо, що ленінські ідеї щодо нового розміщення продуктивних сил і першочергового економічного розвитку районів країни з значними природними ресурсами знайшли відображення в цілому риді його праць, зокрема, у "Чергових завданнях радянської влади" і були розвинуті у плані ГОЕЛРО. Методологічні ж основи економічного районування, розроблені під впливом ленінських ідей комісія Держплану, були схвалені на XII з'їзді нашої партії³.

Окремо зупинитись слід на думках В.І.Леніна щодо ролі географічного середовища в житті людства. В.І.Ленін був далекий від перебільшення значення географічних чинників в історії, проте зазначав, що в давнину природне оточення впливало на людину і її буття набагато більше, ніж за сучасності: "Гори, ріки і моря були неймовірно більшими перешкодами, ніж тепер, і держава утворювалась в межах географічних границь, далеко вужчих"⁴. В.І.Ленін вказує, що географічне середовище є одним з важливих чинників розвитку суспільст-

¹ В.І.Ленін. Твори, т.27, стор.282.

² В.І. Л е н і н. Твори, т.33, стор.266.

³ С.П.И в а н о в. Значение ленинских идей для экономической географии. - "География и хозяйство", сб.8.М., 1960 /Московский гос.ун-тет им.Ломоносова. Географический фак-тет, стор.4-5.

⁴ В.І. Л е н і н. Твори, т.29, стор.426.

ва. Подивимось, як він на прикладі Англії характеризує його вплив у нові часи: "Навіть в Англії, де і географічні умови, і спільність мови, і історія багатьох сотень років, здавалося б, "покінчили" з національними питаннями окремих дрібних поділів Англії, навіть тут Енгельс враховує ясний факт, що національне питання ще не зжите, і тому визнає федеративну республіку "кроком вперед"¹.

Історико-географічна тематика у творах В.І.Леніна досліджена поки що недостатньо. Проте і з небагатьох наведених прикладів, як нам здається, видно, що історико-географічний метод був одним з основних у науковій методології досліджень В.І.Леніна.

В.Г.Сарбей

ОРИГІНАЛЬНЕ ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНЕ ВИДАННЯ

Серед історико-географічних видань ювілейний ленінський 1970 рік ознаменований виходом у світ праці особливого значення. Вперше зроблена спроба /і притому досить вдало/ розповісти засобами історичної картографії не історію якоїсь країни чи народу, а біографію людини. Звичайно, життя і діяльність далеко не кожного історичного діяча можна викласти таким способом. Але порівняно короткий і такий насичений різноманітними зв'язками з історичними долями багатьох народів світу життєпис Володимира Ілліча Леніна чудово вкладається й у систему карт, які склали цілісну, закінчену історико-географічну працю "Ленин. Историко-биографический атлас" /М., 1970/.

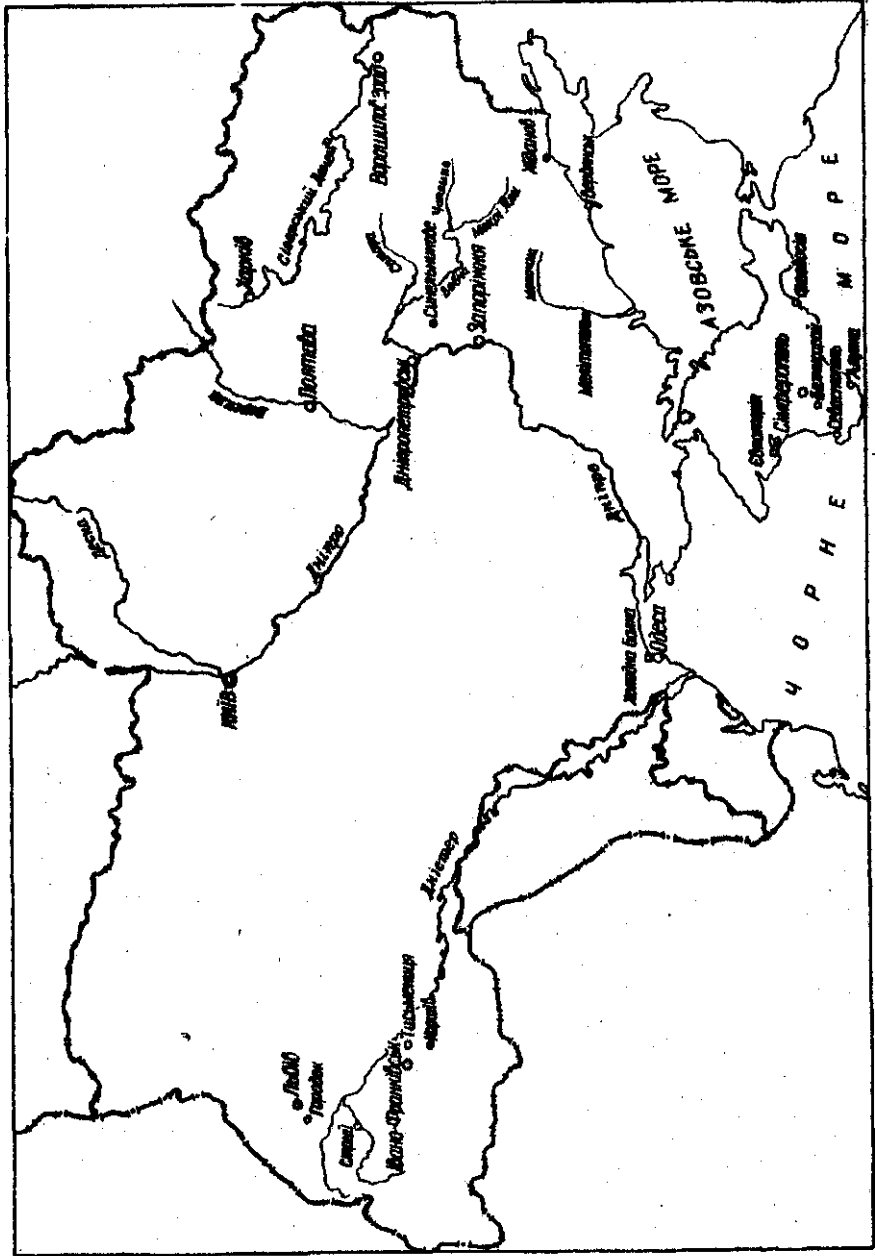
"З життям і діяльністю Леніна зв'язана ціла революційна епоха в житті людства", - пишеться в Тезах ЦК КПРС "До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна". І от епоха торжества ідей ленінізму розкривається в історико-географічних картах, планах і схемах, в складанні яких брали участь десятки науковців-істориків і картографів здебільшого з Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та Головного управління геодезії і картографії при Раді Міністрів СРСР. В основу атласу автори-упорядники поклали хронологічно-проблемний принцип. Карти розроблені на базі п'ятого

¹ В.І.Ленін к. Твори, т.25, стор.405.

Повного зібрання творів В.І.Леніна, наукової біографії Володимира Ілліча, багатотомної "Історії КПРС", матеріалів Центрального партійного архіву, інших науково-дослідних установ і праць окремих дослідників /наприклад, засновника радянської історичної географії В.К.Ядунського/ та інших джерел. До атласу увійшли різні типи карт, для складання яких застосовано різноманітні методи картографування. Хоч надмірностей, коли показники окремих подій і явищ поглинають саму основу карти або схеми, упорядники атласу в основному уникнули, разом з тим слід відзначити досить велике за обсягом інформативне навантаження, яке несе кожний окремих зміщений в атласі матеріал. Яскраві за формою, дуже наочні і часто просто дотепні знаки допомагають легко читати карти. Отже, на картах ми бачимо не тільки, де і коли, а й які саме твори В.І.Леніна видавалися в той чи інший період. Кожна карта має епіграф - висловлювання В.І.Леніна з тої чи іншої проблеми. Шкода тільки, що вони подані без посилань на відповідні томи і сторінки зібрання ленінських творів. До карт додається біохроніка життя і діяльності В.І.Леніна. Вона служить своєрідним ключем до розкриття змісту карт.

Майже весь матеріал, представлений в атласі, можна поділити на три групи. По-перше, карти і плани, що стосуються різних періодів життя і діяльності В.І.Леніна, цілком побудовані на фактах біографії вождя. Тут подані місця перебування Володимира Ілліча, написання, видання і поширення його творів, місця і дати проведення партійних з'їздів, конференцій, нарад, які проходили під ленінським керівництвом, листовні та інші засоби зв'язків вождя партії з місцевими партійними організаціями, його всебічне керівництво боротьбою мас в трьох російських революціях, організацію оборони народженої Великим Жовтнем Республіки Рад і здійснення перших кроків соціалістичного будівництва. По-друге, карти, схеми і діаграми, які ілюструють зміст окремих праць В.І.Леніна, наприклад, "Розвиток капіталізму в Росії", "Імперіалізм як вища стадія капіталізму", ленінських творів з аграрного і національно-колоніального питання. По-третє, класичного зразка суто історико-географічні карти, які показують, як здійснювались і здійснюються політикою Комуністичної партії ленінські ідеї в різних галузях народногосподарства, науки і культури СРСР.

Тема "Дитинство і юність В.І.Леніна. Початок революційної діяльності /1870-1893 рр./" розкривається картою Європейської частини Російської імперії і чотирма планами міст Сибірська, Ка-

Рідні В.І.Леніна на Україні

- 1896 р. - Н.К.Крупська в Полтаві
1898 р. - А.І.Ульянова в Алуцці
1902 р. - Д.І.Ульянов в Одесі, у с. Холодна Балка
1903 - 1904 рр. - Д.І., А.І., М.І. і М.О.Ульянови у Києві
1905 р. - Д.І.Ульянов у Чаплиному
1909 р. - Д.І. і М.О.Ульянови в Синельниковому
1909 р. - Д.І.Ульянов у Катеринославі (тепер Дніпропетровськ
у Луганську (тепер Ворошиловград)
1911 р. - Д.І.Ульянов у Сімферополі
1911 - 1914 рр. - Д.І.Ульянов у Феодосії
1911 р. - А.І. і М.О.Ульянови у Бердянську
1912 - 1914 рр. - А.І. і М.О.Ульянови в Феодосії
1914 - 1917 рр. - Д.І.Ульянов у Севастополі
1915 р. - М.І.Ульянова у Львові, Городку, Стрию, Станіславі
(тепер Івано-Франківськ), Тисмениці, Коршеві
1917 р. - Д.І.Ульянов в Одесі, Севастополі, Бахчисарі
1918 - 1919 рр. - Д.І.Ульянов у Євпаторії
1919 р. - Д.І.Ульянов у Сімферополі
1920 р. - Д.І.Ульянов в Олександрівську (тепер Запоріжжя),
Маріуполі (тепер Жданов), Мелітополі, Харкові
1921 р. - Д.І.Ульянов у Сімферополі

зані, Самари, Петерурга. На карті позначено міста і села, в яких жив і бував Володимир Ілліч в дитячі та юнацькі роки, помічено переїзди сім'ї Ульянових у зв'язку з переїздом місця проживання. Жаль, правда, що на наступних картах рідні Володимира Ілліча згадуються рідко, і, навіть описуючи на одній з карт листування В.І.Леніна з місцевими партійними організаціями після П з'їзду РСДРП, упорядники вважали за потрібне не спинятися на листуванні Н.К.Крупської, хоч й відзначили, що воно відбувалося за дорученням В.І.Леніна. Цікавою і доречною була б в даному атласі і карта, що висвітлювала б численні переїзди Ульянових /в тому числі й по Україні/ в 1900 - 1910-ті роки. Першу спробу зафіксувати на історико-географічній карті перебування Ульянових на Україні подаємо на стор. 42.

Вміщена в атласі карта і особливо плани міст ґрунтовно показують перші кроки революційної діяльності В.І.Леніна, його участь в марксистському гуртку М.Є.Федосеева в Казані, політичний виступ у Казанському університеті, створення Володимиром Іллічем першого марксистського гуртка в Самарі та переїзд до Петербурга. На плані Симбірська бачимо п'ять помешкань, що міняла одне за одним багатодітна сім'я Ульянових з часу народження Володимира Ілліча до закінчення ним гімназії. На плані Казані серед інших об'єктів позначена і тюрма Казанського Кремля як місце першого ув'язнення В.І.Леніна. Подібний же за характером об'єкт кидається в очі і на плані Петербурга - Петропавлівська фортеця як місце ув'язнення брата В.І.Леніна Олександра Ілліча, що загинув на царській шибениці.

Дуже плідним щодо налагодження революційних зв'язків був у біографії В.І.Леніна самарський період його життя /1889-1893 рр./, і це наочно відбито на плані Самари, де позначено особливо багато помешкань, де жив Володимир Ілліч та його рідні, де він часто бував, де відбувалися збори, на яких В.І.Ленін виступав з критикою народників. Нарешті - будинок А.П.Скляренка, про який сказано, що тут працював перший марксистський гурток, створений В.І.Леніним в 1892 р. Наступна схема висвітлює революційну діяльність Володимира Ілліча в Петербурзі. Тут восени 1894 р. В.І.Ленін створив "Союз боротьби за визволення робітничого класу" - політичну організацію, яка стала зародком майбутньої ленінської партії всеросійського пролетаріату. Схема показує місця проведення нелегальних зборів "Союзу боротьби", робітничих гуртків, якими керував В.І.Ленін. Ми бачимо десятки заводів і фабрик Петербурга, які

страйкували під впливом і за участі "Союзу боротьби", дізнаємося про те, що майже на всіх цих підприємствах В.І.Ленін бував або мав зустрічі з їх робітниками в інших місцях.

До найдрібніших деталей /а в біографії вождя всі вони значні за змістом/ висвітлюється період 1897-1900 рр., коли В.І.Леніну довелося відбувати покарання царського суду в Сибірському засланні. Невелика схема дає уявлення про околиці села Шушенського - ліси і гаї, які відвідував В.І.Ленін /наочнішими стають мемуарні розповіді про обстановку, в якій жив Володимир Ілліч на засланні/ Як творець і вождь Комуністичної партії, В.І.Ленін постає з карт "Боротьба В.І.Леніна за створення марксистської партії нового типу" та "Боротьба В.І.Леніна проти розкольницьких дій меншовиків після II з'їзду партії". На першій з цих карт велика кількість позначок /пункти в Росії і за кордоном, в яких В.І.Ленін вів переговори з соціал-демократами про підготовку видання газети/ показує діяльність ленінської "Искри": Місця розташування підпільних друкарень, пункти переправлення "Искри" через кордон, іскрівські групи і соціал-демократичні організації, зв'язані з "Искрой" та багато іншого.

Період першої російської революції так само не просто ілюструє в атласі історичні події того часу, а подає їх крізь призму біографії В.І.Леніна. Ми бачимо місця політичних виступів і участі в партійних з'їздах і конференціях Володимира Ілліча, листовні зв'язки з місцевими соціал-демократичними організаціями, проведення нарад і зустрічей його з партійними працівниками на місцях /зокрема ще знайшло відображення й на вміщених тут схемах Петербурга і Москви під час революції 1905 р./ . Навіть самі революційні події автори атласу, враховуючи його специфіку, відображають на основі творів В.І.Леніна /наприклад, страйковий рух періоду революції показаний на основі фактичного матеріалу ленінської праці "Про статистику страйків у Росії"/. Цілком доречним тут же виглядає невелике статистичне зведення про творчий доробок В.І.Леніна в центральних партійних виданнях того часу, які згадуються на карті. Так ми дізнаємося, що в газеті "Вперед" опубліковано понад 75 ленінських статей і заміток, в "Пролетарії" - понад 190, в "Новой жизни" - 14, в "Волне" - близько 25, в "Эхо" - 20.

Чомусь подібні відомості відсутні в атласі про газету "Правда", на першій сторінці якої ми нині читаємо: "Газета заснована В.І.Леніном". Взагалі тема "В.І.Ленін і "Правда" 1912-1914 рр." на нашу думку, заслуговувала на спеціальне висвітлення в атласі.

Поки що вона розкривається лише двома показниками на карті "В.І.Ленін в роки нового революційного піднесення": 1/ місце виходу в світ першого номера "Правди", 2/ місяця групових зборів робітниками коштів на "Правду". В цілому ж названа карта дає великий інформативний матеріал про виступи В.І.Леніна з рефератами, про діяльність створеної ним партійної школи в Донжомо про підготовку і проведення VI Всеросійської конференції, про Краківську і Поронінську наради більшовиків, про його зв'язки з більшовицькими організаціями в Росії і за кордоном.

В наступних темах, присвячених підготовці і проведенню Великої Жовтневої соціалістичної революції, подано схеми діяльності В.І.Леніна в період мирного розвитку революції /квітень - липень 1917 р./, перебування на нелегальному становищі через переслідування властями Тимчасового уряду і, нарешті, організації В.І.Леніним Жовтневого збройного повстання в Петрограді та розгрому контрреволюційного заклоту Керенського - Краснова. Окрема спеціальна карта присвячена показу ролі В.І.Леніна в організації захисту народженої Великим Жовтнем Країни Рад від навали білогвардійської контрреволюції та іноземної інтервенції. Наочно видно /з допомогою військово-картографічних знаків/, як здійснювались ленінські стратегічні плани розгрому ворогів соціалістичної держави. Ленінська партія комуністів була згуртовуючою і спрямовуючою силою в цій справі. Вміщена тут же діаграма доводить, що зростання лав РКП/б/ в роки громадянської війни відбувалося головним чином за рахунок збільшення числа комуністів у Червоній Армії.

Три карти показують В.І.Леніна на чолі соціалістичного будівництва: загальна стосується періоду 1917-1920 рр., а дві інші - розвитку промисловості і сільського господарства 1921-1924 рр. Крім того, в атласі відтворено "Схематичну карту електрифікації Росії", яка за пропозицією Володимира Ілліча була видана 1920 р. масовим тиражем для пропаганди знаменитого плану ГОЕЛРО. Саме ця карта з допомогою електричних засобів демонструвалася на VII з'їзді Рад, який спеціально розглядав план ГОЕЛРО, названий В.І.Леніним другою програмою партії.

В.І.Ленін по праву вважається творцем Союзу Радянських Соціалістичних Республік, створеного в 1922 р. В атласі знайдла відображення і ця подія, що зміцнила непорушну дружбу народів нашої країни. Багато сил прикладав В.І.Ленін також до зміцнення єдності всесвітнього пролетаріату на базі III Комуністичного Інтернаціоналу. Карти, присвячені ленінському керівництву міжнародним

робітничим і комуністичним рухом у 1917-1924 рр., створено не просто на документальній історико-географічній основі, а з найширшим використанням положень ленінських творів. З праці В.І.Леніна "Завдання пролетаріату в нашій революції" використана навіть термінологія щодо характеристики зарубіжних партій, яка розкривається картографічними засобами. Відображені на кількох картах найважливіші зовнішньополітичні акти Радянської держави і боротьба Радянського уряду за зміцнення миру та налагодження ділових відносин з капіталістичними країнами розкривають велику тему "В.І.Ленін у боротьбі за мир і безпеку народів".

Великий інтерес являють собою схеми, де помічено ленінські місця в Женеві, Лондоні, Парижі. Особливо докладна карта всіх населених пунктів /міст, селищ і сіл/, де бував Володимир Ілліч. Відомості цього ж роду доповнюються схемами, які показують місце перебування В.І.Леніна в Москві і Підмосков'ї. Таким чином, вперше подано в максимально повному вигляді всі місця, пов'язані з діяльністю В.І.Леніна протягом всього його життя. І хоч не довелося Володимирі Іллічу побувати на Україні, на картах атласа видно, які місця зв'язки він мав з українським народом. Перша карта присвячена початку революційної діяльності В.І.Леніна. На ній бачимо серед міст, де діяли соціал-демократичні гуртки і групи і де були поширені видання першої всеросійської марксистської політичної організації /"Визволення праці"/, міста Київ, Харків, Полтаву, Катеринослав, Одесу, Миколаїв, Херсон, Кременчук. Правда, на карті, де позначено місця видання на гектографі ленінської праці "Що таке "друзі народу" і як вони воюють проти соціал-демократів?", чомусь не вказано, що ця книга друкувалася і на Чернігівщині, хоч Чернігів, як і ряд інших міст, зокрема Київ, Харків, Полтава, Катеринослав, Миколаїв, тут цілком правильно значаться як місця поширення вказаного твору. Дуже багато українських географічних пунктів знаходимо на всіх інших картах, які пов'язані з різними періодами життя і діяльності Володимира Ілліча.

Україна була одним з найбільших районів Росії щодо поширення ленінських творів, соціал-демократичні /пізніше - більшовицькі, місцеві партійні організації були міцною опорою ленінського закордонного центру /не випадково на III з'їзді партії В.І.Ленін був делегований від Одеської партійної організації/. Серед населених пунктів, де поширювалися керовані Володимиром Іллічем друковані органи більшовиків, знаходимо на картах атласа не тільки міста,

а й села України, наприклад, Медвин, Ротмістрівка, Яготин, Нова Басань, Вобровиця та ін. На ряді карт, зв'язаних з біографією В.І.Леніна, відзначено, що Україна була районом інтенсивного національно-визвольного руху. Але чомусь ця ж риса визвольного руху українського народу, у якого соціальна боротьба тісно перепліталася з національно-визвольною боротьбою, що відзначено в ленінській творчій спадщині /можна згадати виданий також до ленінського шістдесятиріччя 1970 р. двотомник "В.І.Ленін про Україну"/, не знайшла відображення на карті "Національне і національно-колоніальне питання в працях В.І.Леніна /до жовтня 1917 р./"

Взагалі ж названа карта складена так само ґрунтовно, як і всі інші карти атласа. Автори знайшли дотепні способи відображення цієї великої уваги, яку приділяв В.І.Ленін національному питанню не тільки в теоретичних працях, а й у багатьох своїх листах. На ряді карт, схем і діаграм розкривається тема "Аграрне питання в працях В.І.Леніна /до 1917 р./". Особливо наочними є тут /дані по кожній окремій губернії/ показники співвідношення між середнім розміром помістя великого поміщика та наділом найбіднішого селянина. Зразу ж бачиш, що аграрне питання було співвідносно основним у російській буржуазно-демократичній революції, що не раз підкреслював В.І.Ленін в своїх творах. На основі двох великих історико-економічних монографій В.І.Леніна "Розвиток капіталізму в Росії" та "Імперіалізм як вища стадія капіталізму", в яких історико-географічні моменти займають значне місце, складено оригінальні карти "Розвиток капіталізму в сільському господарстві", "Розвиток капіталістичної промисловості", "Формування внутрішнього ринку найманої робітничої сили", що розкривають тему "В.І.Ленін про розвиток капіталізму в Росії на кінець XIX ст.", і ще три карти з додатком діаграм присвячено темі "В.І.Ленін про імперіалізм".

Зображення обкладинок ленінських творів, виданих в різний час, унаочнює ще більше силу ленінських ідей, які рухали маси, визначаючи на актуальніші завдання їх боротьби на тому чи іншому етапі. Підсумки книговидавничої справи щодо видання творів В.І.Леніна в СРСР і в зарубіжних країнах показано на спеціальних картах. Вдало завершують атлас історико-географічні карти про здійснення в Радянському Союзі ленінських ідей індустріалізації, електрифікації, соціалістичних перетворень в сільському господарстві, культурному будівництві. На окремій карті показано розквіт економіки і культури радянських соціалістичних республік, в тому

числі УРСР, валова продукція промисловості якої збільшилась /порівняно з 1913 р./ в 48 раз, сільського господарства – в 2,7 раз виробництво електроенергії в 217 444 рази тощо. На останній сторінці вміщено діаграми, які характеризують розвиток світової соціалістичної системи, крах юллоніальної системи імперіалізму і з стання міжнародного комуністичного руху.

Як відомо, В.І.Ленін надавав великого значення унаочненню вивчення історичного матеріалу, сам широко використовував у свої творах діаграми, картограми, таблиці. Тепер, завдяки нововиданом атласу найширші кола читачів будуть мати змогу унаочнити вивчення теоретичної спадщини і біографії В.І.Леніна. Безперечно, нови атлас стане корисною підмогою і в науково-дослідницькій роботі радянських істориків.

А.С.Харченко

РОЗВИТОК АТЛАСНОГО КОМПЛЕКСНОГО ГЕОГРАФІЧНОГО КАРТОГРАФУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Географічні атласи, за загальноприйнятим визначенням проф. К.О.Саліщева, являють собою "систематичну збірку географічних карт, об'єднаних спільною ідеєю і спільними засобами її картографічного здійснення".

Існують однотематичні атласи, що зветься простими, й багато тематичні, які прийнято називати комплексними.

Прості географічні атласи з'являються на певному, досить високому рівні розвитку картографії, коли виникає потреба в однотематичному картографічному зображенні даної території, а масштаб зображення або розміри території не дозволяють дати його у вигляді однієї карти.

Комплексні географічні атласи тісно пов'язані з науками про Землю й людське суспільство і виникають на такому високому рівні розвитку картографії, при якому забезпечується багатотематичне картографічне зображення даної території.

Атласи, які відображають Землю, прийнято називати фізикогеографічними, людське суспільство – соціо-географічними, а Землю і суспільство – фізико- й соціо-географічними. Серед соціо-геогра-

фічних атласів виділяють історичні атласи, а серед фізико- й соціо-географічних – національні.

Основною ознакою національного атласа є його капітальність і комплексність.

Тут подаються в узагальненому вигляді найновіші наукові матеріали з фізичної, економічної і політичної географії відповідних країн. Він створюється силами цих країн і широко характеризує природу, населення, економіку й культуру їх. Але це визначення не повне, бо в ньому відсутня згадка про те, що атлас повинен відобразити історію даної країни. Ось чому аналіз змісту національних атласів і історія їх виникнення і розвитку підтверджує, що під національним атласом слід розуміти капітальний комплексний атлас окремої країни, який розроблено її силами і який містить зведення й узагальнення сучасних наукових знань про природу, населення, народне господарство, культуру та історію цієї країни.

Першим в історії національним атласом¹ вважають "Атлас Фінляндії"², який видано у 1899 р. Фінським географічним товариством. Прості атласи з'явилися ще в античному світі й мали загальногеографічний зміст.

За свідченням Клавдія Птолемея³ М.Тирський у II ст. до н.е. склав загальногеографічний атлас всього відомого тоді світу. Проте найдавнішим атласом, який дійшов до нас, є загальногеографічний атлас Клавдія Птолемея, створений ним у II ст. н.е. як основна частина його праці "Керівництво з географії"⁴.

Атлас Клавдія Птолемея являє особливу цінність для атласної історіографії України, тому що його карти охоплюють і територію, на якій розміщена УРСР. Праці Клавдія Птолемея стали відомі у Європі лише у XV ст., багато разів перевидавалися у латинському перекладі і понад 100 років мали виключний авторитет.

У другій половині XVI ст. настає новий етап в історії розвитку загальногеографічного атласного картографування.

---

¹ Национальные атласы. История, анализ, пути усовершенствования и унификации. Под ред. К.А.Салищева. М., 1960, стор.9.

² Atlas de Finlande, Société de géographie de Finlande, Helsingfors, 1899.

³ П т о л е м е й К л а в д и й. Руководство по географии. Перевод К.С.Апта. - Античная география. М., 1953, стор.292.

⁴ Т а м ж е.

Географічні знання про земну поверхню, нагромаджені внаслідок великих географічних відкриттів XVI ст. уже не вкладалися в рамки атласа Клавдія Птолемея і почали з'являтися оригінальні атласи.

Одним з найпопулярніших атласів того часу був атлас відомого антверпенського картографа і видавця Авраама Ортелія. Цей атлас під назвою "Зрелище шара земного"¹ з'явився у 1570 р. Ортелій свій атлас систематично доповнював і перевидавав. Видання 1612 р. містило 128 тогочасних карт і у вигляді окремого додатка - 38 історичних карт давнього світу. Цей додаток слід вважати першим історичним атласом.

Серед наступних видань важливе місце посідає атлас Герарда Меркатора, який у повному і закінченому вигляді опублікував його син Румольд у 1695 р. уже після смерті батька під назвою "Атлас або космографічні думки про створення світу і вид створеного"². Знаменитий картограф і видавець Герард Меркатор сам складав карти атласа, забезпечив єдність їх змісту і вперше для систематичної збірки карт увів термін "атлас". Для загальногеографічної історіографії України атласи Ортелія і Меркатора являють велику цінність.

Наступні віки характерні дальшим розвитком загальногеографічного атласного картографування, а поруч з світовими атласами з'являються загальногеографічні атласи окремих держав.

Одним з найкрупніших атласів XVIII ст. був атлас Російської імперії, випущений Російською академією наук у 1745 р. під назвою "Атлас Российской"³. XVIII ст. характерне і тим, що тоді було покладено початок комплексному атласному географічному картографуванню. Видатний російський картограф обер-секретар Сенату І.К.Кирилов у першій половині XVIII ст. розробив програму великого тритомного атласа Російської імперії по 120 карт у кожному. Атлас було задумано у вигляді комплексного твору. Проектувалося в ньому вмістити, крім загальногеографічних, карти історичні й економічні. Другий том повинен був відобразити "всеукраинские и низовские" місця і являв би велику цінність для історії атласного картографування України⁴.

¹ *Ortelius, Abrahamus, Theatrum orbis terrarum, Antwerpiae, 1570.*

² *Mercator, Gerard, Atlas sive cosmographicae meditationes de fabrica mundi et fabricati figura, Duisburgi, 1595.*

³ Атлас Российской. СПб., 1745.

⁴ К. С в е н с к е. Материали для истории составления Атласа

На жаль, рання смерть не дозволила І.К.Кирилову здійснити проєкт великого комплексного атласа. Він встиг лише в 1731-1734 рр. видати перший випуск атласа, який містить 15 загальногеографічних карт¹.

Комплексне атласне картографування як особливий етап атласного картографування починає розвиватися лише у ХІХ ст.

Інтерес для атласної історіографії України являє "Хозяйственно-статистический атлас Европейской России"². Перше його видання припадає на 1851 р., друге - на 1852 р., третє - на 1857 р., четверте - на 1869 р. Цей атлас був визначним картографічним твором і не мав собі рівних за кордоном. Зокрема німецький картограф Еккерт писав: "Найвизначнішим картографічним твором серед атласів свого часу є російський господарсько-статистичний атлас 1857 р. Ніяка інша країна того часу не могла похвалитися подібною працею"³.

У 1860 р. вийшов "Подробный атлас Российской империи" Н.Зуева⁴, а в 1869-1873 рр. - "Статистический атлас главнейших отраслей фабрично-заводской промышленности Европейской России с поименным списком фабрик и заводов" Д.А.Тимирязева⁵. У 1873 р. Лісове товариство видало "Лесохозяйственный статистический атлас Европейской России" /друге видання вийшло у 1878 р./⁶.

Деякі атласи видав картографічний заклад Ільїна. Це - "Подробный атлас Российской империи с планами главных городов" загальногеографічного змісту /у 1876 р. з'явилося друге видання цього

Российской империи, изданного Императорской Академией наук в 1745 году. Записки Академии наук, т.ІХ. Приложение 2. СПб., стр.24

¹ И.К. Кирилов. Атлас Всероссийской Империи. СПб., 1731-1734.

² Хозяйственно-статистический атлас Европейской России, составленный при Департаменте сельского хозяйства. СПб., 1851.

³ М. Е к к е р т. Die Kartographie, Bd.II. Berlin und Leipzig, 1925, стор.527.

⁴ Н. З у е в. Подробный атлас Российской империи. СПб., 1860.

⁵ Д.А. Т и м и р я з е в. Статистический атлас главнейших отраслей фабрично-заводской промышленности Европейской России с поименным списком фабрик и заводов. Вып.1 - 3. СПб., 1869-1873.

⁶ Лесохозяйственный статистический атлас Европейской России. СПб., 1873, изд.2, 1878.

атласа¹, комплексний атлас "Опыт статистического атласа Российской империи" /1874 р./², з 1886 р. по 1889 р. було видано 14 випусків комплексного атласа "Подробный атлас Российской империи с планами главнейших городов"³ /цей атлас залишився незакінченим/ у 1893 р. вийшов атлас "Фабрично-заводская промышленность России"⁴

Головна фізична обсерваторія у 1900 р. видала "Климатологический атлас Российской империи"⁵, що характеризує розподіл всіх основних метеорологічних елементів.

У зарубіжних країнах аналогічних атласів ще не було.

В 1914 р. Департамент землеробства видав під назвою "Сельскохозяйственный промысел в России" сільськогосподарський атлас, картографічний зміст якого було дано тільки на Європейську частину Росії⁶.

Крім вищезгаданих видань, для атласної історіографії України інтерес являє великий загальногеографічний атлас світу видавництва А.Ф.Маркса, в якому було вміщено на 16 аркушах карту Європейської частини Росії. Перше видання цього атласа було здійснене у 1905 р. під назвою "Большой всемирный настольный атлас Маркса", друге - у 1909 р. /додрукування 2-го видання було здійснене у 1916 р./:

Справжня історія атласного картографування України почалася після Великої Жовтневої соціалістичної революції, внаслідок якої Україна здобула незалежність і стала суверенною самостійною державою - Українською Радянською Соціалістичною Республікою.

Визначну роль у становленні і розвитку радянської атласної

---

¹ А. И л ь и н. Подробный атлас Российской империи с планами главных городов. СПб., 1871, СПб., 1876.

² А. И л ь и н. Опыт статистического атласа Российской империи. СПб., 1874.

³ А. И л ь и н. Подробный атлас Российской империи с планами главнейших городов. 14 выпусков. СПб., 1886-1889 .

⁴ А. И л ь и н. Фабрично-заводская промышленность России. СПб., 1893.

⁵ Климатологический атлас Российской империи. СПб., 1900. К нему - Объяснительная записка. СПб., 1900.

⁶ Сельскохозяйственный промысел в России. Из-ние Департамента земледелия Главного управления землеустройства и земледелия. Пг., 1914.

картографії відіграв В.І.Ленін¹. За його ініціативою і під його безпосереднім методичним керівництвом у 1920-1921 рр. були розпочаті роботи по створенню перших радянських атласів - атласа Росії й атласа світу. Збереглося багато листів і вказівок В.І.Леніна цього періоду щодо питань створення і змісту атласів, які ніколи не втраять свого значення керівних документів для радянської атласної картографії. У розвитку атласного географічного картографування, особливо комплексного, радянська картографія досягла загальноновизнаних успіхів і займає провідне місце у світовій картографії.

У всіх численних атласах Союзу РСР і атласах світу, створених радянською картографією, Україну відображено поряд з іншими союзними республіками як рівну серед рівних, тому кожний такий атлас є певним кроком у розвитку картографування УРСР. В історії розвитку комплексного атласного географічного картографування України помітний слід лишили такі комплексні атласи СРСР і світу, як "Атлас Союза Советских Социалистических Республик применительно к областям экономического районирования Госплана СССР" /перше видання - 1925 р., друге - 1928 р./²

У 1929-1931 рр. Президія Вищої Ради народного господарства видала під назвою "Атлас промышленности СССР" великий комплексний атлас у п'яти випусках: 1 - Цензова промисловість; 2 - Грібна й кустарно-ремісничя промисловість; 3 - Корисні копалини; 4 - Ліс, торф, енергетика; 5 - Природні умови СРСР /ч.І/. Трудові ресурси СРСР /ч.ІІ/³. В 1933-1935 рр. Головне енергетичне управління Народного Комітету важкої промисловості СРСР видало окремими випусками "Атлас энергетических ресурсов СССР" з додатком алфавітного покажчика⁴.

---

¹ А.С. Харченко. Володимир Ілліч Ленін про радянські географічні атласи. - Географічний збірник № 5. К., 1958;
В.Г. Чурик и н. Ленин и советская картография, - Известия ВГО, т.92, № 3, 1960.

² А.Ф. Белавин. Атлас Союза Советских Социалистических республик применительно к областям экономического районирования Госплана СССР. М.-Л., 1925, изд.2, 1928.

³ Атлас промышленности СССР. М., 1929-1931.

⁴ Атлас энергетических ресурсов СССР. М.-Л., 1933-1935.

У 1934 р. у виданні Всесоюзного картографічного тресту НКВП СРСР вийшов атлас "Промышленность СРСР на начало второй пятилетки" з доданням списку промислових підприємств¹.

До ХХ річниці Великої Жовтневої Соціалістичної революції у 1937 р. вийшов у світ I том "Большого советского атласа мира", створений за постановою ЦВК і РНК СРСР від 17 грудня 1934 р.² Друга частина цього тому, присвячена СРСР, за справедливим твердженням К.О.Салищева, по суті була першим національним атласом СРСР³. За повнотою змісту й високонауковою якістю картографічного виконання цей том не мав собі рівних у світовій картографії.

Розвиток радянського комплексного атласного географічного картографування після Великої Вітчизняної війни характеризується новими чудовими успіхами. У 1947 р. Воєнно-топографічне Управління Генерального штабу Збройних сил СРСР опублікувало великий атлас світу - "Атлас офицера", третій розділ якого присвячений найголовнішим подіям світової і російської військової історії. По суті - це військово-історичний атлас.

У 1950-1958 рр. у виданні Головного штабу ПМФ СРСР вийшов три томний "Морской атлас".

Головне управління геодезії й картографії при Раді Міністрів СРСР у 1954 р. надрукувало великий всесвітній загальногеографічний атлас - "Атлас мира", друге видання якого вийшло у світ у 1967. Морський атлас й Атлас світу не мали собі рівних у світовій картографії. Зокрема, відомий американський географ і картограф Р.Е.Харрісон у своїй доповіді на 18-му з'їзді Американського конгресу геодезії й картографії заявив: "У галузі створення атласів західний світ був здивований загальною високою якістю двох російських видань - Атласа світу й Морського атласа. Ці атласи залишили позаду вишукані атласи нашого сторіччя, у нас не було нічого, що могло хоч би приблизно зрівнятися з ними щодо якості".

---

¹Промышленность СССР на начало второй пятилетки. М., 1934. К нему - Список промышленных предприятий. М., 1934.

²Большой Советский Атлас Мира, т.1. М., 1937.

³Национальные атласы. И тория, анализ, пути усовершенствования и унификации. Под ред. К.А.Салищева, М., 1960, стор.18.

⁴R. E. H a r r i s o n . Art and Common Sense in Cartography, стор. 27. - "Surveying and Mapping". March, 1959, v. XIX, N I.

⁵Атлас СССР. М., 1954.

Слід вказати ще на деякі атласи СРСР і світу Головного управління геодезії й картографії, в яких належною мірою відображено Україну. До них належать: загальногеографічний "Атлас СРСР"⁴, комплексний "Географический атлас для учителей средней школы"¹, комплексний "Атлас сельского хозяйства СССР"², комплексний "Атлас СССР"³, "Атлас развития хозяйства и культуры СССР"⁴.

За роки Радянської влади комплексне атласне географічне картографування значно розвинулося безпосередньо на Україні.

Перший український атлас з'явився у 1922 р. Це був "Атлас карт електрифікації України", виданий Українською Радою народного господарства⁵. Він є одним з перших радянських економічних атласів. Ним користувався в своїй практичній роботі В.І.Ленін⁶.

У 1927 р. Українська метеорологічна служба видала у м.Києві "Кліматичний атлас України"⁷. Цей атлас поклав початок атласному картографуванню клімату УРСР і був першим радянським кліматичним атласом.

У 1928 р. з'явився перший комплексний географічний атлас України, складений Л.Кльованим і виданий Державним видавництвом України в м.Києві під назвою "Географічний атлас Української Соціалістичної Радянської Республіки"⁸.

У розробці й редактуванні цього атласу брали участь визначні вчені України, в тому числі академіки АН УРСР К.Воблій, П.Тутковський, О.Фомін та ін. Формат атласу 27 x 35 см, основний масштаб 1:5 000 000, обсяг – 29 багатофарбних карт, які характеризують природу, населення і народне господарство УРСР. Цей атлас був

---

¹Географический атлас для учителей средней школы. М., 1954, 2-е изд. – 1959, 3-е – 1967.

²Атлас сельского хозяйства СССР. М., 1960.

³Атлас СССР. М., 1962.

⁴Атлас развития хозяйства и культуры СССР. М., 1967.

⁵Атлас карт електрифікації України. Харьков, 1922.

⁶В.Г. Ч у р к и н. Ленин и советская картография. – "Известия ВГО", т.92, № 3, 1960.

⁷Кліматичний атлас України. К., 1927.

⁸Л. К л ь о в а н и й. Географічний атлас Української Соціалістичної Радянської Республіки. К., 1928.

певним етапом у розвитку географічного атласного картографування України. Він став першим учбовим географічним атласом УРСР.

Велика Вітчизняна війна перервала розвиток атласного географічного картографування УРСР. Відновилося воно в 50-х роках. Ініціатором його був Географічний факультет Київського державного університету, де за участю всіх його кафедр було розроблено і перший "Атлас сільського господарства Української РСР"¹. Формат атласа - 28 x 40 см, основний масштаб 1:4 000 000, обсяг - 47 аркушів багатофарбних карт.

На кафедрі геодезії і картографії географічного факультету Київського університету було розроблено комплексний науково-довідковий атлас Київської області, який поклав початок комплексному географічному атласному картографуванню адміністративних областей України. Видавництво Київського університету видало його у 1962 р.².

Формат атласу 30 x 28 см, обсяг - 156 багатофарбних карт на 98 аркушах. В атласі відображено природу, населення, народне господарство й культуру Київської області.

Слідом за Київським університетом розробка атласів почалась і в інших вищих учбових закладах України.

В 1965 р. Львівський сільськогосподарський інститут видав, складений на факультеті землевпорядкування "Сільськогосподарський атлас західних районів Української РСР"³. Формат 30 x 42 см, обсяг 47 стор. однофарбних карт.

Успішний розвиток атласного картографування на Україні дозволив Головному управлінню геодезії і картографії видати у 1962 р., як наслідок спільної праці наукових співробітників і картографів України й Молдавії, комплексний довідковий географічний атлас "Атлас Украинской ССР и Молдавской ССР"⁴. Формат 34 x 25 см, основний масштаб - 1:3 000 000, обсяг - 90 аркушів багатофарбних карт. В атласі охарактеризовано природу, населення, народне господарство й культуру України й Молдавії.

---

¹ Атлас сільського господарства УРСР. К., 1958.

² Географія Київської області. Атлас. К., 1962.

³ Сільськогосподарський атлас західних районів Української РСР. Львів, 1965.

⁴ Атлас Украинской ССР и Молдавской ССР. М., 1962.

Порівняно з комплексним атласом 1928 р., атлас 1962 р. є певним кроком у розвитку комплексного географічного атласного картографування УРСР. До 1970 р. на Україні створено біля 20 різноманітних атласів.

Створення капітальних національних атласів є справою великої державної ваги і потребує багаторічної творчої роботи вчених різних спеціальностей.

На Україні за ініціативою географічного факультету Київського державного університету з 1963 року розпочато роботи по створенню науково-довідкового атласа природних умов і природних ресурсів Української РСР, які потім переросли у роботи по створенню національного атласа УРСР.

Національний атлас Української РСР за рішенням Президії Академії наук УРСР створюється у вигляді капітальної картографічної праці, яка складається з трьох томів: I том - Природні умови і природні ресурси; II том - Населення, народне господарство і культурне будівництво; III том - Історія українського народу і Української РСР.

Провідними організаціями по створенню Національного атласа УРСР є Київський державний університет, Рада по вивченню виробничих сил УРСР АН УРСР та Інститут історії АН УРСР. У розробці атласа беруть участь всі університети України, інститути відповідних профілів АН УРСР, наукові установи і проектні організації багатьох міністерств і відомств республіки.

Видання атласа здійснює Головне управління геодезії і картографії при Раді Міністрів СРСР. Формат атласа в оправі 29 x 45 см. Основний масштаб карт - 1:2 500 000. В цьому масштабі карта України розміщується на розвороті атласа. Обсяг кожного тому - 180-200 сторінок карт і текстів. Загальна кількість карт у кожному томі 400-450. Карти - багатофарбні, друк - двобічний. Прийнятий основний масштаб карт атласа забезпечує можливість прослідкувати закономірності розподілу об'єктів, що картографуються, не тільки у республіці в цілому, а й у кожній адміністративній області зокрема.

Наукова розробка національного атласа Української РСР здійснюється з широкою участю наукової громадськості України. Всі основні питання створення атласа обговорюються на наукових конференціях, які скликаються в м. Києві Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Академією наук Української РСР і Географічним товариством Української РСР.

Перша конференція відбулася у листопаді 1963 року. Конференція обговорила і затвердила загальні програмні настанови першого тому атласа¹. На другій конференції, яка відбулася у листопаді 1965 року, було розглянуто проект програми першого тому атласа, заслухано повідомлення про хід розробки карт цього тому і обговорено загальні програмні настанови по другому і третьому томах².

У квітні 1968 року відбулася третя конференція, яка обговорила стан роботи по створенню тритомного національного академічного атласа УРСР³.

Науково-методичне керівництво роботами по створенню першого тому атласа здійснює редакційна рада, до складу якої входять провідні вчені України й представники зацікавлених організацій, голова ради, академік АН УРСР П.М.Першин, головний редактор, завідувач кафедри картографії Київського державного університету, професор А.С.Харченко, заступник головного редактора, завідувач відділом картографії Ради по вивченню виробничих сил УРСР АН УРСР М.О.Корольова

Наукову розробку першого тому Національного атласа Української РСР завершено і рукопис передано Головному управлінню геодезії й картографії при Раді Міністрів СРСР для видання в 1971 р. Другий і третій томи будуть опубліковані в 1975 р.

Створення капітального тритомного національного атласа Української РСР – важливий етап у розвитку комплексного географічного атласного картографування республіки. Цей атлас буде особливо великим вкладом у розвиток як радянської, так і світової картографічної науки.

---

¹ Научная конференция по созданию атласа природных условий и естественных ресурсов УССР, 26-30 ноября 1963 г. Решение конференции. Киев, 1963; Наукова конференція по атласу природних умов і природних ресурсів УРСР. Тези доповідей, КДУ, К., 1963.

² Решение научной конференции по комплексному картографированию производительных сил УССР. Киев, 1965; Комплексное картографирование производительных сил Украинской ССР. Материалы II научной конференции. Киев, 1967.

³ Третья республиканская научная конференция по комплексному картографированию УССР. Решение и справочные сведения. Киев, 1968; Комплексное картографирование УССР. Материалы III научной конференции, вып.1, вып.2. Киев, 1970.

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ УМОВИ ВИНИКНЕННЯ КИЄВА

Питання, чому саме Києву судилося протягом багатьох століть відігравати важливу роль у житті народів Східної Європи, є одним з корінних питань його історії. В чому полягають історико-географічні причини виникнення Києва, що сприяло його швидкому висуненню на перше місце в східно-слов'янському світі, якою міром закономірний процес перетворення Києва в центр східнослов'янських земель – ось ті похідні від головного питання, яким і присвячується ця стаття.

В історичній літературі ці важливі питання не тільки не розв'язані, а навіть і не поставлені спеціально. Така ситуація викликає деякий подив, оскільки вона не є результатом повної відсутності інтересу історичної науки до їх вирішення. Аналогічні питання історико-географічного характеру щодо іншого значного центру Русі – Москви, розроблені достатньо і мають широку історіографію. Історична закономірність становлення Москви як центру Північно-східної Русі доводиться мало не з математичною точністю.

Ми не беремось остаточно розв'язати перераховані вище питання. Якби вдалося забезпечити правильну їх постановку і намітити хоч би основні шляхи до їх розв'язання, то і тоді ми вважали б, що свої мети досягли.

Вивчення історико-географічних передумов виникнення Києва, без знання яких неможливо зрозуміти багато питань його історії, зумовлює: а/ в'ясування природно-географічних умов району, до якого належить Київ; б/ вивчення основних закономірностей історичного процесу цього району; в/ в'ясування мікро-географічних і топографічних умов власне території Києва.

Територіально Київ належить до району Середнього Подніпров'я, яке покриває частини двох ландшафтних зон Лісостепу й Лісу, межа між якими проходить в районі Києва.

Північна частина Середнього Подніпров'я і все Верхнє Подніпров'я вкриті лісовою зоною. Ліси, луки, болота, озера, ріки – ось характерний пейзаж Полісся. В усі часи ці природні угіддя були багаті на диких звірів, птахів, рибу. Історичні документи

засвідчили значне поширення тут таких звірів, як зубр /староруський тур/, благородний олень, лось, козуля, лисиця, вовк тощо. Ще в XV–XVI ст. місцеві собольчі шкурки продавались в Мінську, Новогрудці та інших містах Полісся. Специфічні природні умови Полісся сприяли розвитку в цьому районі різних промислів: полювання, бортництва, рибальства тощо. Значно відставав від промислів основний вид господарчої діяльності людини – землеробство. Малородючі підзолисті і піщані ґрунти цього краю не стимулювали розвиток землеробства, без якого немислимий швидкий історичний прогрес. Відставання поліських районів у своєму суспільно-історичному розвитку в порівнянні з більш південними добре засвідчене літописом, підтверджується і археологічним матеріалом.

Південніше Києва починається район лісостепу. За своєю рослинністю він займає проміжне /між лісом і степом/ становище і характеризується чергуванням ділянок лісу з широкими просторами степових полів. На відміну від Полісся, Лісостеп має надзвичайно родючі чорноземні і деградовано-чорноземні ґрунти, які утворились від гниття степових трав, листя, кущів тощо. Мажучи такі родючі землі, Лісостеп рано став основним землеробським районом з густим населенням. Навіть під кінець XIX ст. кількість жителів лісостепової смуги на один км² майже вдвічі перевищувала кількість жителів Полісся. У більш давні часи диспропорція була ще разквітшою. Безперечно, концентрація населення в дніпровському лісостеповому районі сприяла його швидкому історичному розвитку.

Важливі зональні межі в районі Києва перетинаються Дніпром, який утворює тут свій головний гідрографічний вузол. Дніпро і ріки його басейну здавна відігравали велику роль в економічному житті населення Середнього Подніпров'я. Надзвичайна зручність району київського Подніпров'я в системі річкових доріг Руської рівнини дуже добре показана і в давньоруському літописі, і у відомому трактаті "Про народи" Костянтина Багрянородного. Верхів'ями своїми /разом з Березиною/ Дніпро підходить до басейну Західної Двіни на північ, ліва його притока – Десна /разом з Сеймом/ зв'язує середнє Подніпров'я з системами Оки і Дону на сході, Прип'ять через Західний Буг – з басейнами Дністра і Німана.

Отже три головні потоки, з яких складається верхня половина дніпровського басейну, проходять по величезній території Північно-західної частини Руської рівнини і зливаються в Середньому Подніпров'ї в єдину водну артерію. Далі до самого Чорного

моря Дніпро не приймає скільки-небудь значних допливів. Цим важливим і надзвичайно зручним водним шляхом, який літопис називає "путем из варяг в греки", здавна обмінювались товарами Балтійське і Чорноморське примор'я, райони Західної і Східної Європи. Середина цього шляху – Середнє Подніпров'я була тим фокусом, де зустрічались всі товари.

Зупинившись коротко на природно-географічній характеристиці Середнього Подніпров'я, спробуємо тепер простежити основні етапи історичного розвитку в цьому районі.

Сприятливі природні умови лісостепової зони Середнього Придніпров'я привели до того, що вже в епоху енеоліту тут зародилось землеробство і скотарство. Високий рівень розвитку землеробсько-скотарського господарства, який спостерігається в ранньому залізному віці, значною мірою пояснюється тим, що лісостепове населення опиралось на місцеві традиції і багатовіковий досвід попередників. Про велике значення землеробства в житті місцевого населення лісостепу свідчать знахідки землеробських знарядь /радо, плуг, серп/ і асортимент сільськогосподарських культур /пшениця, жито, ячмінь, просо, овес, горох, чечевиця/. З землеробством у лісостепових племен якнайтісніше було пов'язане розведення домашньої худоби¹.

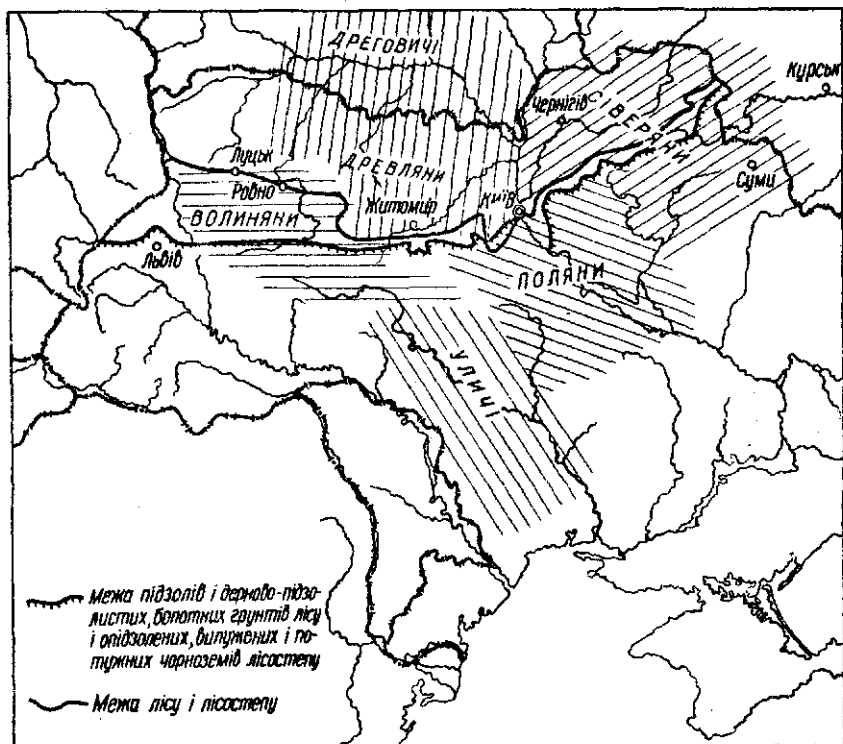
Розвиток основних галузей сільського господарства лісостепового населення значною мірою залежав від успіхів металургії і металообробки і в свою чергу стимулював її розвиток. Рішучий перелом, за Б.А.Шрамком, починається вже з VII-VII ст. до н.е., коли в лісостеповій смузі виділяється придніпровський металургійний район. В Середньому Подніпров'ї в цей час виникають такі великі економічні центри, як Велике Канівське, Шарповське і Пастирське городища. Характерно, що останнє збереже за собою значення визначного економічного центру і в слов'янські часи.

Дослідження Б.А.Шрамка показали, що вже в скифську епоху технічні новинки ремесла в східно-європейському лісостепу мали більше поширення, ніж у країні Західної і Центральної Європи². Розробка і широке застосування ряду прогресивних прийомів обробки чорних металів у скифську епоху, згідно з Б.А.Шрамком, послужили

---

¹Б.А. Шрамко: Хозяйство Лесостепных племен Восточной Европы в скифскую эпоху. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. К., 1965, стор. 6-10.

²Т а м ж е, стор.18.

Історико-географічна ситуація виникнення Києва.

жили твердою основою для розвитку місцевої обробки чорних металів у сарматський час і в епоху раннього середньовіччя¹.

Важливим показником рівня соціально-економічного розвитку району є торгівля. Розкопки поселень і могильників Середнього Подніпров'я УП-III ст. до н.е. неодмінно виявляють численні предмети античного імпорту. Вивчаючи питання торгових стосунків племен Середнього Подніпров'я з Причорномор'ям, Н.Онайко дійшла висновку, що Середнє Подніпров'я уже в скіфський час мало досить жваві торгові зв'язки з грецькими містами². Порівняно з своїми східни-

¹ Б.А. Шрамко, Вказ.праці, стор. 18.

² Н.А. Онайко. Античний импорт на території Среднього Приднепровья УП-У в. до н.э. — СА, № 2. М., 1960. Античний импорт на территории Среднего Поднепровья /IV-П в. до н.э./.—СА, № 1. М., 1962.

ми і, особливо, західними сусідами, мешканці лісостепового Подніпров'я більш активно підтримували торговий обмін з греками, що, як думає згаданий нами дослідник, пояснюється їх більш високим соціально-економічним розвитком.

Археологічне обстеження району Київського Подніпров'я показало, що цей район, хоч і знаходився на певній віддалі від основних економічних центрів Середнього Подніпров'я, був також достатньо обжитим у скіфську епоху. Велике скіфське городище знаходиться в Хотові, на південній околиці Києва. Його розкопки відкрили залишки жител, де знайдено металеві речі та кераміку. Серед останньої зустрічається і посуд грецького походження, що свідчить про певні торгові зв'язки мешканців цього городища з Причорномор'ям. На цьому городищі була знайдена коринфська монета У ст. до н.е. Кераміка, а також деякі інші речі скіфського походження були знайдені і на території самого Києва - Кирилівських висотах, Куренівці, Замковій горі тощо.

Провідне соціально-економічне значення Середнє Подніпров'я зберігає за собою і в наступний час - наприкінці I тис. до н.е. та в перших століттях нашої ери. Характерною особливістю цього періоду є те, що економічний центр Середнього Подніпров'я поступово переміщається з Канівщини на Київщину.

На території сучасного Києва, в різних його районах знаходять великими кількостями матеріали зарубинецької культури, які супроводжуються нерідко знахідками римських монет.

Вперше думку про можливість зв'язку римських монет з поселеннями рубежу двох ер на території Середнього Подніпров'я висловив на початку XX ст. Л.Кругликов-Гречаний¹. Говорячи про участь Києва в загальному житті Середнього Подніпров'я, дослідник підкріплює свій висновок наявністю римських монет перших століть н.е. на його території.

Дальший розвиток і обґрунтування ця думка знайшла в роботі Є.В.Макошова, який близько 30 монетних знахідок, виявлених в різних пунктах Середнього Подніпров'я, схильний пов'язувати з зарубинецькими поселеннями². З усіх пунктів, де зустрічаються рим-

---

¹ Л. К р у г л и к о в - Г р е ч а н и й. Киев в прошлом, вып. I. К., 1913.

² Є. В. М а к о ш о в. Античний імпорт на Середньому Подніпров'ї в зарубинецький час. - Археологія, т. XV. К., 1963, стор. 110-122.

ські імпорти останніх століть до н.е. і перших століть н.е. від Росі на півдні і до Десни на півночі, найбільш багатом на знахідки в територія Києва.

Ранні римські монети знайдено на Старокиївській горі /Андріана, Фаустіни Молодшої, Антоніна Пія, Марка Аврелія/, на Киселівці /монета 200 р. до н.е./, на Подолі, в районі Львівської площі /серед останніх був посріблений медальйон Люція Вера/, на Печерську /монета Августа, Фаустіни Молодшої, Комода, Гети тощо/¹.

Крім монет, у Києві досить часто зустрічаються предмети античного імпорту. Так, на Киселівці знайдено двоствольні амйорні ручки римського часу, в районі Лук"янівки - римський світильник I ст. н.е., на Львівській площі - римську бронзову сітулу з монетами, на Подолі - бронзову грубоорнаментовану чашу з римською монетою, на Старокиївській горі - бронзову фібулу провінційно-римського типу II ст. н.е. Корчуватський могильник, розташований на південній околиці Києва, також дав речі античного походження. Топографія знахідок римських речей збігається з топографією знахідок зарубинецької кераміки. Остання зустрічалась на Старокиївській горі, на Киселівці, Юрковиці, Подолі, Печерську тощо. Отже, як і в попередній час, Лісостепове Подніпров"я продовжує вести торгівлю з римськими провінціями, але одержує переважно не різні предмети імпорту, а монети. Ця обставина може свідчити, як про більш високий рівень міжнародної торгівлі Середнього Подніпров"я, так і про налагодження внутрішньої. Як вважають дослідники, торгові зв"язки зарубинецьких племен Середнього Подніпров"я з античним світом слід розглядати як традиційне продовження стосунків, котрі встановилися раніше. В зарубинецьку епоху з"являється новий важливий район античного імпорту - Київщина, один з найбільш густо заселених районів Середнього Подніпров"я². Свідченням досить високого соціально-економічного рівня розвитку району київського Подніпров"я в зарубинецький час може бути металургійний центр біля с.Лотіка, що в 30 км вище Києва. Згідно висновку автора розкопок В.І.Бідзілі, литежський металургійний центр становить собою цілком відособлений виробничий комплекс, який спеціалізувався по видобуванню заліза і обслуговував потре-

¹ В. Дякокоронський. Римські монети, які знайдено на території Києва. - "Український музей", зб.І. К., 1927.

² С.В.Максимов. Назв. праця, стор.121.

би в ньому якогось значного району. Не виключено, що осередок зарубинецьких поселень в районі Києва міг бути одним з основних споживачів продукції литежських металургів¹.

Наступний етап історичного розвитку Середнього Подніпров'я репрезентують пам'ятки черняхівської культури і, можливо, в північній його частині – так званої пізньозарубинецької. Як свідчать матеріали, торгівля Середнього Подніпров'я цього часу з римським світом стає ще більш міцною і постійною. Кількість знайдок римських монет в цьому районі за підрахунками М.Ю.Брайчевського досягає одної на 151 км², або більше, ніж у будь-якій іншій частині Східної Європи.

Як і раніше, районом найбільшого зосередження римських монет є територія Києва, де виявлено їх до 6 тис. Монети II-IV ст. були знайдені на Старокиївській горі, на Киселівці, на Подолі, в районі Львівської площі і Кудрявця, на Печерську, на Клові, в районі Куренівки і Лук'янівки, вздовж Либеді тощо². Вивчення складу скарбів римських монет, знайдених на території лісостепової смуги УРСР привело дослідників до висновку, що вже з III ст. н.е. їх надходження різко скорочується. Проте варто відзначити, що з усіх центрів Середнього Подніпров'я, де пізні римські монети все ж зустрічаються, київські поселення найбільш багаті на них. Цивно, вже в черняхівський час київські поселення набувають ролі центральної вивізної факторії у торгових стосунках Середнього Подніпров'я з римськими провінціями.

Середнє Подніпров'я продовжує залишатись найбільш цікавим районом другої половини I тис. н.е.³. В цей час значною мірою згладжуються контрасти між північчю і півднем. Порушується племінна замкненість і починається процес об'єднання невеликих слов'янських племен у політичні союзи. Швидше цей процес проходить у Середньому Подніпров'ї, де вже в VI-VII ст. чисто родова організація була пройденим етапом. Поляни VI-VII ст. – це вже не плем'я, а союз племен, або ж князівство. Дальший історичний розвиток показав, що саме цей район історично закономірно став центром феодальної держави східних слов'ян. За думкою А.Насонова, Середнє Подніпров'я стає державним і територіальним ядром Київської Русі тому, що в цьому районі найбільш рано виявились класові

¹ В.І. Б і д з і л я. Чорна металургія стародавніх східних слов'ян.—Слов'яно-руські старожитності. К., 1969, стор.52.

² М.Ю. Б р а й ч е в с ь к и й. Коли і як виник Київ. К., 1963, стор.30-43.

³ Б.А. Р н б а к о в. Ремесло древней Руси.М., 1948, стор.72.

протиріччя і необхідність в особливій військовій організації примусу і в політичному об'єднанні¹. Центром полянського союзу або ж князівства стає Київ, де вже на рубежі VI і VII ст. з'являються перші штучні укріплення.

Чим же пояснити той факт, що з усіх центрів Середнього Подніпров'я саме київські поселення третьої чверті і тис. н.е. висунулись на перше місце? Чому явище, що знаменувало більш високий ступінь соціально-економічного та історичного розвитку в порівнянні з оточенням виникло не в центрі лісостепового дніпровського району з давньою високою культурою землеробства і ремесла, а на північній його околиці, на межі високорозвинутого Лісостепу і порівняно відсталого Полісся?

Головні причини цього слід вбачати у винятково вигідних мікрогеографічних і топографічних умовах київської території, а також у стиковому /в етнографічному відношенні/ її положенні.

Важливу роль в історії київської землі в усі часи відігравав Дніпро. Розташована майже посередині дніпровського шляху, київська територія немов би на ключ замикала широко розгалужену систему річкових шляхів верхньої частини дніпровського басейну. Сотні кілометрів з півночі на південь Дніпро тече по низині і лише в районі Києва /Вишгород/ правий його берег різко піднімається. Ця підвищена смуга являє собою північно-східну околицю всього правобережного плато, до якого від гирла Ірпіня на півночі і до гирла Стугни на півдні тільки в трьох місцях щільно підходить Дніпро. З трьох виступів /вишгородський, київський і трипільський/ лише київський займає пануюче положення. Він лежить при впадінні в Дніпро його великої притоки - Десни, але не вище, як вишгородський і не так далеко, як трипільський.

Природно, що будь-яке поселення, яке виникало в такому зручному місці, неминуче ставило в економічну, а в період східно-слов'янської консолідації - і в політичну залежність землі верхньої частини Дніпровського басейну.

Не мала рівних київська територія в усьому Подніпров'ї і в топографічному відношенні. З усіх боків її оточують природні рубежі. Немає потреби доводити ступінь неприступності київських гір з боку Дніпра. Окремі з них підносяться над його заплавою

---

¹ А.Н. Н а с о н о в. Русская земля и образование территории древнерусского государства. М., 1951, стор.46.

на 70-80, а іноді і більше метрів. Київське підвищення має природній рубіж також і з боку поля. Це - річка Либідь, що протікає з північного заходу на південний схід на відстані 3-4 км від Дніпра. Тепер - це невеличкий струмок, але в минулому Либідь була широкою і повноводною. Літописні згадки про либідські броди говорять, що ця річка з її заболоченою заплавою /оболонню/ являла собою неабияку природну межу київського підвищення, а для Києва X-XIII ст. вона правила за своєрідну лінію оборони.

Велике значення в історії Києва відіграли і невеликі річки, що впадали в Либідь /Хрешатик, Клов і Дніпро /Почайна, Глибочиця, Киянка, Юрковиця тощо/. Ці річки і численні яри створювали таку кількість природно укріплених гір /Старокиївська, Замкова, Дитинка, Цекавиця, Лиса та ін./, якої в жодному іншому районі Середнього Подніпров'я не знайти. Київська територія здатна була прийняти і вигідно розселити велику кількість людей.

І, нарешті, київська територія мала першокласну річкову гавань, за яку правила річка Почайна. В ній могли заходити не поодинокі купецькі судна, а цілі торгові флотилії. Не випадково в більш пізній час головний київський торг "торговище" містився на Подолі, поблизу Почайни.

Одною з основних історичних умов, що сприяла швидкому зростанню і розвитку Києва був етно-порубіжний характер його місцезоложення. З заходу і північного заходу до Києва підходив величезний слов'янський масив, що залишив культуру типу Корчак і Луки Райковецької. З північного сходу порубіжними з Києвом були племена, котрі залишили пам'ятки типу Волинцева. Південніше Києва мешкали племена, що залишили пам'ятки типу Канівського поселення, Пенківки тощо. Названі культури були, безперечно, археологічним еквівалентом деяких східнослов'янських соціалізованих племен - дравлян, сіверян, полян, уличів тощо.

Отже, не доводиться дивуватись, коли в елементах матеріальної культури київських поселень, а потім і самого Києва спостерігається багато таких рис, що ріднять їх з поселеннями північно-західних, південних і південно-східних районів України. Зустріч культурних елементів, запозичення всього передового, що мали різні слов'янські племена, вже з самого виникнення Києва забезпечували йому більш високий рівень соціально-економічного і культурно-історичного розвитку. І, можливо, саме тому тут раніше, ніж в будь-якому іншому районі Середнього Подніпров'я виникла нова державна форма союзу - міське поселення, де проживав князь з військовою дружиною.

З самого зародження Києва його об'єднавчі тенденції мали двосторонній характер. З одного боку, Київ намагався зібрати під своїм главенством нові землі і племена, з іншого – майже кожне слов'янське плем'я /чи земля/ дивилося на Київ, як на своє місто. Характерно, що це двоєке значення Києва збережеться за ним і в наступні часи, аж до татаро-монгольської навали.

В чому ж його причини? Давньоруський літописець, розповідаючи про заснування Києва, намагається зрідь-що підкреслити, що єдиними його засновниками були поляни. "Бяхуть бо мудре и смислени, и нарицахуся Поляне, отъ нихъ же суть Поляне Кляне и до сего дни"¹.

Думається, що повідомлення літопису не слід розуміти буквально. Київ став політичним центром полянського союзу племен, але в силу свого місцезположення не був, та й не міг бути містом якого-небудь одного племені. Подібний висновок робився в свій час в історичній літературі. Згідно з І.Забеліним, Київ від самого свого зародження не був містом якогось одного племені, а народився в землі древлянській з притоку всіх племен. Само собою розуміється, продовжував історик, що Київ, розташований на великій річковій дорозі і на порубіжжі різних племен, не міг зберегти характер племінної однорідності².

Аналіз літописних повідомлень про боротьбу Києва з древлянами, сіверянами, уличами привів до аналогічного висновку і відомого дослідника історичної географії С.Середоніна, який вважав, що Київ своїм походженням зобов'язаний не слов'янам-аборигенам, а слов'янам-вихідцям³. На етнографічну строкатість жителів Києва вказували й інші дослідники, зокрема М.Покровський⁴.

Висновки істориків підтверджуються й археологічними матеріалами, головним чином з київських могильників. В цілому ряді поховань кирилівського могильника зустрічались дерев'яні відра з залізними обручами, дерев'яні ковші з срібною оправою, залізні гвіздки по периметру могильної ями. Такі ж знахідки характеризу-

¹ Летопись по Ипатьевскому списку. СПб., 1871, стор.5.

² И. Забелин. История русской жизни. М., 1912, стор.92-93.

³ С.М. Середонин. Историческая география. Пг., 1916, стор.148.

⁴ М.П. Покровский. Русская история с древнейших времен, т.1. М., 1920, стор.74.

ють чернігівський, шестовицький, гнездовський могильники¹. Подібні матеріали зустрічаються також в курганах Житомирщини².

Звертає на себе увагу відмінність поховального обряду - трупоспалення і трупопокладення в трунах і великих зрубних гробницях. Подібна картина спостерігалась в чернігівському некрополі і пояснюється Б.О.Рибаким наявністю племінних схрещувань, особливо легких на межі двох природних зон, де розташований Чернігів³. Двоїстість поховального обряду Києва ще більшою мірою, ніж в Чернігові, може пояснюватися міжплемінними схрещуваннями.

Отже Київ, що виник у надзвичайно вигідній місцевості дніпровського шляху і до того ж на етнографічному порубіжжі слов'янських племен, дуже рано став їх загальним центром, ріс і розвивався за рахунок припливу населення з різних слов'янських земель. Його об'єднавчі тенденції виникли не з приходом на Русь варязьких князів, а були закладені в самій природі виникнення і розвитку.

Централізаторська політика Києва стимулювалась також, як уже відзначалось в літературі, і його близькістю до рубежів, з степовим, ворожим слов'янству кочовим світом⁴. Оборона країни від кочівників, яку за становищем очолювали київські князі, охорона торговельних шляхів і, в першу чергу дніпровського водного шляху, могла бути успішною при умові об'єднання сил усіх слов'янських племен⁵.

Київські князі розуміли це і вже в ранній час /можливо ще з часів Кия/ вели боротьбу за підкорення Києву слов'янських і не-слов'янських народів, будували міста-фортеці на далеких і близь-

---

¹ М.П.Покровский И. Русская история с древнейших времен, т. I, М., 1920, стор. 74.

² В.В. Хвойка. Древние обитатели Среднего Поднепровья. К., 1913, стор. 54; Б.А. Рыбаков. Древности Чернигова. - МИА, № 11, стор. 42; А.А. Спицын. Гнездовские курганы в раскопках С.И.Сергеева. - ИАК, вып. I. СПб., 1905, стор. 10.

³ В.В. Антонович. Раскопки в стране древлян. - МАР, № 11. СПб., 1893, стор. 67-68; С.С. Гамченко. Житомирский могильник. Житомир, 1888.

⁴ Б.А. Рыбаков. Древности Чернигова. - МИА, № 11, стор. 52.

⁵ В.О. Ключевский. Сочинения, т. I. М., 1956, стор. 146; С.М. Середонин. Историческая география. Пг., 1916.

ких підступах до Києва і, безперечно, зміцнювали саму столицю, з благополуччям якої пов'язувалось благополуччя всієї країни. Ця роль головного форпосту у боротьбі з степом збережеться за Києвом на багато століть, аж до татаро-монгольської навали. Навіть в умовах так званої феодалної роздробленості Київської Русі київський князь очолював боротьбу з зовнішніми ворогами, а під його військові знамена посилали свої дружини всі слов'янські князівства.

Тана, в загальних рисах, система причин і умов /історичних, природно-географічних, топографічних/, яка забезпечила Києву особливу роль у створенні і формуванні давньоруської держави. Кожна окремо може здатись і відомою і притаманною не тільки Києву. Важко визначити серед них головні причини, але у своїй сукупності вони створювали таку історично закономірну систему переваг Києва, якої не мав жоден інший східнослов'янський центр.

Я.Д.І с а в в и ч

ТЕРИТОРІЯ І НАСЕЛЕННЯ "ЧЕРВЕНСЬКИХ ГРАДІВ"

/X - XIII ст./

Однією із західних околиць Київської Русі була область, згадувана в літопису під назвою Червенських міст /"гради Червеньскыя"/. Визначення меж цієї території і встановлення її політичної приналежності необхідні для відтворення західних кордонів Київської держави в найдавніший період її історії. В той же час питання про етнічний склад населення Червенських міст надзвичайно важливе для створення етнографічної карти Східної Європи в X-XIII ст. Наявність деяких суперечностей між окремими джерелами, що стосуються цього питання, створювала сприятливий ґрунт для поширення буржуазними істориками різноманітних тенденційних гіпотез, в яких об'єктивний аналіз документальних та літописних матеріалів часто підмінявся довільними комбінаціями. Можна без перебільшення сказати, що жодне з питань історичної географії ніщої країни не викликало такої кількості різних необґрунтованих припущень, як питання про Червенські міста. На жаль, окремі помилкові погляди з старої літератури проникають також до сучасних підручників і навіть до енциклопедій.

Єдиним письмовим джерелом про Червен та Червенські міста є давньоруські літописи: "Повість временних літ", Київський і Галицько-Волинський. Під 981 р. у "Повісті" зазначено, що в результаті походу "к ляхомъ" Володимир Святославич приєднав до своєї держави "Перемишль, Червень и ины грады".

Під 1018 р. говориться, що польський король Болеслав і "города червеньскыя зая собъ".

Під 1031 р.: "Ярославъ и Мъстиславъ... заяста грады червеньскыя опять".

Далі в літописах є згадки про м. Червен /1097, 1121, 1157, 1163, 1173, 1205, 1221, 1231, 1268, 1288, 1299/ і про Червенську землю /1225/¹.

Ще З.Доленга Холаковський, а за ним Д.І.Зубрицький, М.П.Барсов та інші дослідники вважали, що Червен містився там, де тепер с.Чермно – при впадінні Синюхи до р.Гучви, лівої притоки Західного Бугу. Ця локалізація стала загальноприйнятою не відразу. С.Перха та деякі інші автори доводили, що Червен – це сучасне село Чорнів /поблизу м.Холма/, інші шукали Червен аж на Поділлі, біля м.Червоногорода. Неможливість останньої локалізації очевидна, бо літопис виразно вміщує Червен недалеко від Белза і Холма. Спір між Чорнівом і Чермною на основі літописних та археологічних даних був вирішений на користь Чермна, де виявлено велике /площею близько 100 га/ давньоруське поселення з городищем X-XIII ст.² Така локалізація підтверджується і лінгвістичними даними. Назва Червен /Чървьнь/ – це коротка форма прикметника, що відповідає повній формі чървьньий /чърмьний/. Топоніми на -ен дуже поширені в X-XIII ст., пізніше були замінені формами на -но /-не/, -на та іншими: замість Дубен, Колодяжен, Пісочен, Городен, стали говорити Дуоно, Колодяжне, Пересічне, Городна та ін. Хоч в літописі всюди говориться про Червен, більшість істориків пише "Червень", мабуть під впливом прикметника червенський, в якому -ськ – є суфіксом /пор.Понт – понтський, Епоет –

¹Повість временных лет, т.1. М., 1950, стор.58, 97, 101; Полное собрание русских летописей /далі ПСРЛ/, т.2. М., 1962, стлб.69, 131, 137, 286, 487, 522, 564, 721, 739, 766, 865, 911.

²А. Д о л г и н о в. Червенские города. Варшава, 1885, стор.183; Н. В о ш и а к и. Problematyka historyczna Grodów Czerwieńskich w związku z planem zarysowych badań polskoradziejskich. – "Kwartalnik Historyczny", 1953, № 1, стор. 61-62; А. Р о р р е. Gród Wołyn. – "Studia wczesnosredniowieczne", т. 4, 1958, стор. 278.

ешпетський та ін./ . Заміна назви Червен на Чермно в цілком зрозумілою з точки зору законів розвитку давньоруської мови¹.

Локалізація Червена дає змогу уточнити також територію Червенських міст, згаданих в літописі в записах 1018 і 1031 рр. Історики ХІХ ст., як правило, вважали, що в обох цих записах йдеться про ту ж територію, що і в записі 981 р., іншими словами "гради червенські" – це те ж саме, що "Перемишль, Червен і інші гради". Наступні дослідження, однак, встановили, що Перемишль не входив до числа Червенських міст. Тому залишається лише дві можливості інтерпретації другої частини запису 981 р.: 1/ що, називаючи Червен, літописець мав на увазі і всю залежну від нього територію, отже той район, який у 1018 і 1031 названий Червенськими містами. В такому випадку "інші гради", означали б ті міста, які не входили до складу Червенського і Перемишльського територіально-політичних утворень, хоч і безпосередньо межували з ними /ймовірно, Берестя, Белз, Сянін²; 2/ що поняття "Червен і інші гради" в 981 р. ідентичне з поняттям "гради Червенські" в 1018 і 1031 рр.

Більш природним здається друге твердження. Не можемо погодитись з твердженням А. Поппе, що термін "город" в значенні певної області невідомий не лише західним, а й східним слов'янам.

А. Поппе висуває гіпотезу, що сам термін "гради /города/ Червенський" виник внаслідок неправильного прочитання пізнішим копіїстом чи редактором літопису слів "градъ Червень и ины"³. Так чи інакше, слід вважати, що термін Червен у 981 р. і термін "Червенські города" в 1018 і 1031 рр. охоплювали приблизно ту ж саму територію, яка в 1225 р. названа Червенською землею. Політичним осередком цього району був град Червен. Згідно з археологічними даними, він, найбільш ймовірно, був заснований у другій половині Х ст. Незабаром Червен був повністю підпорядкований Володимирові – новозаснованому західному політичному осередкові Київської держави. Під 1112 р. літопис згадує червенського посадника Фому Ратиборича. Треба гадати, що червенським посадником

---

¹ Про назву Червен докладніше див.: Я. Д. И с а е в и ч. Древнейшая топонимика Прикарпатья и Верхнего Подулья. – Всесоюзная конференция по топонимике СССР, 28 января – 2 февраля 1965 г. Тезисы докладов и сообщений. Л., 1965, стор. 115–116.

² W. S e m k o w i c z. Geograficzne podstawy Polski Chrobręgo. – "Kwartalnik Historyczny", 1925, стор. 311.

³ М. Н. Т и х о м и р о в. Россия в XVI ст. М., 1926, стор. 31.

володимирських князів була підвладна вся територія, відома під назвою Червенських міст. Основним її ядром була родюча долина р. Гучки. Природну межу зі сходу становив Буг, із заходу - русько-польський етнічний кордон. На півдні Червенські міста межували з Белзькою землею¹, а північною їх окраїною був район городів Угровеська, Верещина, Столп"я, Комова². На відміну від більшості істориків М. Кордуба вважає літописні записи 1030 і 1031 рр. доказом входження Белза до Червенських міст.

Близько 1170-1171 рр. і на початку XIII ст. /кілька років, починаючи з 1209-1210 рр./, Червен був центром окремого княжого уділу, однак Угровеськ, Верещин, Столп"е, Котов до нього вже не належали, отже Червенський уділ займав приблизно той же район, який пізніше утворював Тимівецький та Грубашівський деканати Холмської православної та уніатської єпархій ще і в XVI-XVII ст. В другій половині XIII ст., після заснування князем Данилом Галицьким Холма, вони увійшли до Холмської землі. В зменшеному обсязі Червенська земля продовжувала існувати ще в кінці XIII ст. як окладова частина Белзького уділу. В XIV ст. Червен уже перестав бути будь-яким політико-адміністративним центром, а територія Червенської землі розподіляється між Белзькою і Холмською землями.

Досліджуючи найдавніший період історії Червенських міст /до 981 р./, їх доводиться розглядати разом з іншими західними руськими землями /наоамперед Белзькою і Перемишльською/, оскільки відомості джерел стосуються переважно більших територіальних комплексів. В історичній літературі під "проблемою Червенських міст" часто розуміють весь комплекс історико-географічних питань, пов'язаних з південно-західними окраїнами Київської Русі.

Українські та російські буржуазні історики найчастіше виходили з того, що Червенські міста були руськими /східнослов'янськими/ не лише етнічно, а й політично ще до 981 р. Проте нерідко, поруч із справді серйозними аргументами, вони наводили докази, засновані на цілком довільному і штучному тлумаченні джерел.

¹ М. Кордуба. Історія Холмщини й Підляшшя. Краків, 1911, стор. 34.

² Н. Е о ш і а н і а к і. Studia nad wczesną Słowiańszczyzną. - "Kwartalnik Historyczny", 1960, № 3, стор. 775.

чим, по суті, лише підживляли довір'я до тез, які намагались довести. В польській буржуазній історіографії ряд дослідників на основі аналізу всієї політичної обстановки в Східній Європі категорично стверджував, що до 981 р. Червенські міста не могли належати до Польської держави¹, а згадка про похід Володимира "к ляхом" і заняття "градів їх" означає, що ці гради були польськими в етнічному, але не в політичному розумінні. Інші польські історики, враховуючи культурно-етнічні матеріали, вважали, що не можна заперечувати руського характеру населення Червенських городів, що "ніякі чисто наукові мотиви не дають права на таку інтерпретацію"². При цьому, щоб не відмовитись від згадки про похід "к ляхом", доводилось тлумачити їх "не в етнографічному сенсі, а тільки в сенсі державної приналежності"³. Як правило, найбільш об'єктивними були якраз ті аргументи, які наводились першою групою істориків у питанні про політичну приналежність Червенських городів, а другою групою - в питанні про етнічний склад їх населення.

Тут немає потреби розглядати книги і статті авторів, які замість аналізу джерел займались позбавленими будь-якої правдоподібності прагненнями. Сучасна польська історіографія піддала рішучій критиці тенденційні концепції буржуазної історіографії. Залученням широкого кола джерел, сумнівності їх аналізу відзначається основані на марксистській методології праці сучасних радянських і польських істориків /В.Д.Королюк, Г.Ловм"ягський, А.Поппе, А.Ф.Грабський/. Наявність в їх працях деяких розходжень пояснюється, насамперед, складністю питання і характером джерельної бази. Значну допомогу тут могли б подати археологічні матеріали, однак розкопки Червена проводились лише протягом одного місяця в 1952 р. /опубліковані в 1959 р./⁴. Все ж і при сучасному

¹ А.М а ї е с к і. Z przeszłości dziejowej, t.I. Kraków, 1897, стор. 26; F.K о п е з н у. O pierwotnej polskosci Nami Czerwonej. - "Swiat slowianski", 8,9, t.1. 1913, стор. 215; R.Ж а к і ш о в і с я. Salak wyprawy kijowskiej Boleslawa Chrobrego w swietle archeologii. - "Nocznik Wołyński", t. 3, Rowne, 1934, стор. 25.

² W.S е ш к о в і с з. Вказ. праця, стор.310.

³ R.G r o d e c k i, S.Z a c h o r o w s k i. Dzieje Polski średniowiecznej, t. 1. Kraków, 1926, стор. 53.

⁴ К.Ж а ї д і е в с к і. Ogólne wiadomości o Czerwień-Czerwieniu - "Archeologia Polski", t. 4, z. 1, 1959.

стані досліджень можна підвести певні підсумки, в першу чергу в тих питаннях, до яких, значною мірою, сходяться погляди провідних вчених як польських, так і радянських.

х х х

Цілий ряд дослідників вважає, що при визначенні етнічного характеру населення Червенських міст вирішальне слово може сказати топоніміка. Так, А. Шельонговський писав, що характер найстаріших географічних назв є одним, але зате рішучим аргументом при розв'язанні питання про етнічну приналежність людності Побужжя¹. Також і інші автори робили категоричні висновки про етнічний характер Підкарпаття і Побужжя, ґрунтуючись виключно або майже виключно на основі географічних назв². Правда, ґрунтовний аналіз топонімії вказаних районів досі не був проведений ніким з дослідників. Попередні дослідження показують, що в найстаріших джерелах для територій, суміжних з Червенськими містами, зустрічаються топоніми різних типів: східнослов'янські, спільнослов'янські, а також такі, походження яких остаточно не в'яснене. Безперечно, далші досліді потрібні, однак вони не завжди можуть дати надійний матеріал для стародавньої етнічної історії хоча б тому, що значна частина словотворчих моделей спільна для східнослов'янської і західнослов'янської топоніміки.

У свій час Ю. Відавич зробив спробу визначити західну межу розселення польських племен, наносячи на карту топоніми типу Ляшки, Ляцька Воля тощо³. Назви такого типу виникають швидше не на межі суцільного розселення "ляхів", а як енклави серед іншомовного оточення. Крім того, топоніми типу Ляшки не обов'язково визначають етнічну приналежність населення відповідних сіл. Вони можуть походити від прізвищ типу Ляшок, Ляшко, а такі прізвища, в свою чергу, могли надаватися тим людям, що служили полякам, повернулися з польського полону та ін. Зрештою і це найважливіше - нема ніяких даних, що топоніми типу Ляшки існували

¹ A. S z e l a g o w a k i. Kwestia ruska w świetle historii. Warszawa, 1911, стор. 19, 22.

² A. B r u c k n e r. Dogmat Normanski. - "Kwartalnik historyczny", 1906, стор. 665; S. Z a k r z e w s k a. Historyczne prawo Polski do Rusi Halickiej. - "Tygodnik ilustrowany", 1908, № 20, стор. 385. F. B u j a k. Studia historyczne i społeczne. Lwów-Warszawa-Kraków, 1924, стор. 62.

³ J. W i d a j e w i c z. Południowo-wschodnie kresy Polski w X i XII w. Poznań, 1937.

же в X-XI ст. Навпаки, найбільш ймовірно, що села з такими назвами виникали щойно в XIII-XVI ст. Тому аргументація Ю.Відавчика не може мати значення для визначення етнічного складу Побужжя і Підкарпаття до 981 р.

Незважаючи на те, що топонімічні матеріали цього аж ніяк не підтверджували, в буржуазній науці поширеним був погляд, згідно з яким корінне населення Червенських міст спершу було лехітським /західнослов'янським/, і лише пізніше денационалізувалось у результаті "нешадної колонізаційної політики руських князів"¹. Однак у джерелах нема абсолютно ніяких доказів на те, що руська влада "переселяла місцеве населення на схід, а звідтіля привозила руське населення, або кочовиків, які швидко русифікувалися". Припущення, що східнослов'янське населення просунулось на західні околиці Русі лише внаслідок монгольської навали², є бездоказовим не меншою мірою, ніж прямо протилежні концепції про те, що предки сучасного українського населення в басейні Дніпра з'явилися лише внаслідок переселення туди після монгольського спустошення великих мас населення з галицько-волинських земель /"теорія" Погодіна - Соболевського/.

Деякою модифікацією старих концепцій про викликану політичним тиском київської держави зміну етнічного складу населення Червенських міст є гіпотеза про існування між західно- і східнослов'янською територією широкої смуги з етнічно невизначеним населенням. Таку точку зору найдослідовніше обстоював С.М.Кучинський, який писав: "Між суцільним і виразно визначеним східно- і західнослов'янським населенням існувала, без найменшого сумніву, широка смуга з мішаними оселями. Людність тієї граничної смуги, найімовірніше, не почувала себе ні східно- ні західнослов'янською, а тільки "тутешньою", подібно до того, як це траплялось на Поліссі ще в XX ст."³. Проте, якщо б навіть прикордонне населення й справді не усвідомлювало своєї етнічної приналежності, з цього ще зовсім не випливає, що це населення об'єктивно не належало до тієї чи іншої мовно-етнічної групи. Хоч на практиці етнічне самоусвідомлення часто наступає швидше саме в прикор-

¹ F. B u j a k. *Studia historyczne i społeczne*. Lwów - Warszawa-Kraków, 1924, стор. 63.

² F. K o n e c z n y. *O pierwotnej polskości Rusi Czerwoonej*. - "Świat słowiański", R.9, t. I, 1913, стор. 224.

³ S. M. K u c z y Ń s k i. *Wschodnia granica państwa polskiego w X wieku (przed rokiem 980)*. - *Początki Państwa Polskiego*. Księga tysięcletnia, t. I. Poznań, 1962, стор. 232.

донних районах, а не в глибині етнічної території, де люди не стикаються з іншомовним населенням. "Поліщуки", які ще напередодні вересня 1939 р. називали себе "тутешніми", об'єктивно були українцями /в південному Поліссі/ і білорусами /в північному Поліссі/, і навіть активна денационалізаційна політика польської буржуазної держави в 1919-1939 рр. не змогла позбавити їх мовних та побутових рис, які свідчили про об'єктивну приналежність до українського та білоруського народів. Гіпотеза про "рутенізацію" "етнічно проміжного", чи західнослов'янського населення переконливо заперечується висновком філологів, згідно з яким немає доказів існування в давньому минулому говірок, перехідних від української мови до польської¹. При наявності в найдавніші часи у вказаних районах суцільних масивів польських поселенців польська мова, напевне, засвоїла б від них колонізовані форми типу Grodzisko, Srebrzyszcze, Srebrzysko. Про це ж говорить і той факт, що найстаріші серед відомих за письмовими джерелами форми топонімів з Червенської землі і суміжних територій, як і ряд топонімів з поселень, давність яких засвідчена археологічними знахідками, засвоєні польською мовою в південноруському фонетичному і морфологічному оформленні: Nogodysko, Nogodyszcz, Serebrzyszcze, Husynce. Природно, що в білих давніх шарах сильніше представлені ті архаїчні форми, які успадковані від доби загальнослов'янської спільності і не мають чіткої східнослов'янської специфіки. Той факт, що культура Червеної кінця X - XI ст. нічим не відрізнялась від культури решти Київської Русі, говорить про відсутність якихось впливів етнічно відмінного субстрату.

Припущення про асиміляцію неруського чи "етнічно перехідного" населення спростовуються і даними археології. Дослідження поселень волинян в Пліснеську /УП-XIII ст./, Рінневі /кінець УІ-початок XI ст./ та інших засвідчують безперервність розвитку корінного населення Подужжя протягом вказаних століть. Також і в Червені /Червні/, Волині /Городку/ та інших археологічних пам'ятках за Бугом матеріали IX-XIII ст. свідчать не про зміну населення, а про різні фази розвитку одного і того ж населення. Як справедливо підкреслював визначний польський археолог В. Антоневич, від часу великих переселень народів /IV-VII ст./ на території галицько-волинських земель цілком певно не було істотних змін в етнічно-культурному складі населення². Це цілком стосується і захід-

¹ Д. А. Булаховський, Питання походження української мови. К., 1956, стор. 194-197.

² W. A n t o n i e w i c z, Z badań archeologicznych w górnych dorzeczu Dniestru. - "Wiadomości Archeologiczne", 1924, стор. 97-98.

ної частини Волині – Червенської землі. Якщо б перед включенням до Лавноруської держави населення цього району не було східнослов'янським, то, безперечно, воно таким би і залишилось. Відомо, що перебування території колишніх Червенських городів у складі Польської феодальної держави протягом ХІУ–ХУІІІ ст. не призвело до скільки-небудь значного скорочення української етнічної території на заході. В попередній період /1031–1349 рр./, коли ці землі належали до Русі, феодальний клас Київської держави та Галицько–Волинського князівства мав, без сумніву, незрівнянно менше можливостей для проведення денационалізаційної акції та й навряд чи ставив таку акцію собі за мету. Польський буржуазний історик А.Яблоновський цілком резонно підкреслював, що на цих землях "пізніші польські впливи могли б встановити церковний обряд, але так легко не перетворили б народної мови, якщо б вона спершу належала до групи західнослов'янських нарідів"¹.

Як справедливо відзначає Г.Ловм'янський, Червенські міста безпосередньо стикались з руськими оселями на Волині, а тому "червенські поселення становили одне ціле з волинськими поселеннями, безперечно, руськими. Натомість від суцільної польської території вони були відгороджені смугою безлюдних, або напівбезлюдних пусток над р.Вепром"². Можна припустити, що, незважаючи на це, певні групи східнослов'янського населення поселились на польських землях, а певні групи поляків – на руських. Однак швидка і безслідна асиміляція цих та інших меншостей свідчить, що їхня роль в колонізації суміжних земель обох країн не була значною. Скільки-небудь істотного колонізаційного руху з Польщі на схід в Х–ХІ ст. не могло бути. Це якраз видно з того, що східні землі Польщі ще довго були найрідше заселеними. Це показали, зокрема, дослідження Т.Ладогурського /Ляденберґера/. В той час, як західні околиці Русі належали до числа найгустіше заселених руських районів.

Східнослов'янський етнічний характер Червенських міст був одним з основних причин включення цієї території до Лавноруської держави³, яка виникла внаслідок об'єднання східнослов'янських

¹ А. Яблоновський. *Historia Rusi Południowej*. Kraków, 1912, стор. 13.

² Н. Ё о в м і а н с к і. *Łędzianie*. – "Slavia antiqua", IV, 1953, стор. 112.

³ А. Р. Г р а б с к і. *Повесть временных лет jako źródło do historii Polski – w świetle nowszej literatury*. – "Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego", 1955, №1–2, стор. 67.

племен. Етнічний характер населення даної області зумовив і невдачу спроб польських феодалів укріпитись на цій території¹. Цікаво, що під час нетривалого перебування Червенських міст під контролем Польщі /1018-1031 рр./ Болеслав I кілька разів випускав для місцевого населення захоплених районів монети з кирилическими написами². Після 1031 р. Червенські міста повернулися до Київської Русі. Очевидно, стійкість русько-польського політичного кордону в 1031-1349 рр. пояснюється тим, що він досить точно збігався з лінією етнічного розмежування польських і давньоруських племен. Дуже характерно, що в XII ст. навіть Галл Анонім, представник тих кіл духівництва, які вороже ставилися до Русі³, не висуває руським князям ніяких територіальних претензій.

Протягом XIII-XIV ст. населення Червенських міст брало участь у політичному і культурному житті Галицько-Волинського князівства. І коли в період існування цього князівства виникають об'єктивні передумови для формування української народності, то в цей процес було втягнене також населення економічно і політично розвинутих Червенських міст. Свого часу академік Б.Д. Греков, говорячи про етнічний характер Червенських міст, зазначав, що сучасне українське /переважно сільське/ населення цієї території не прийшло, а автохтонне, причому "абсолютно ні з чого не видно, щоб раніше від українців там жили поляки"⁴. Проти цього деякі буржуазні історики висували той "аргумент", що в джерелах X ст. нема ніякої згадки про українців⁵. Проте такий "доказ" важко назвати інакше, як, щонайменше, несумлінним. Адже ж та східнослов'янська народність, яка стала відома під назвою української, існувала набагато раніше, ніж сам термін "український" став вживатися як етнонімічний. Автохтонне населення Побужжя спершу було частиною давньоруської народності, а пізніше української, але це є лише відбиттям двох послідовних етапів етнічного розвитку одного і того ж східнослов'янського населення.

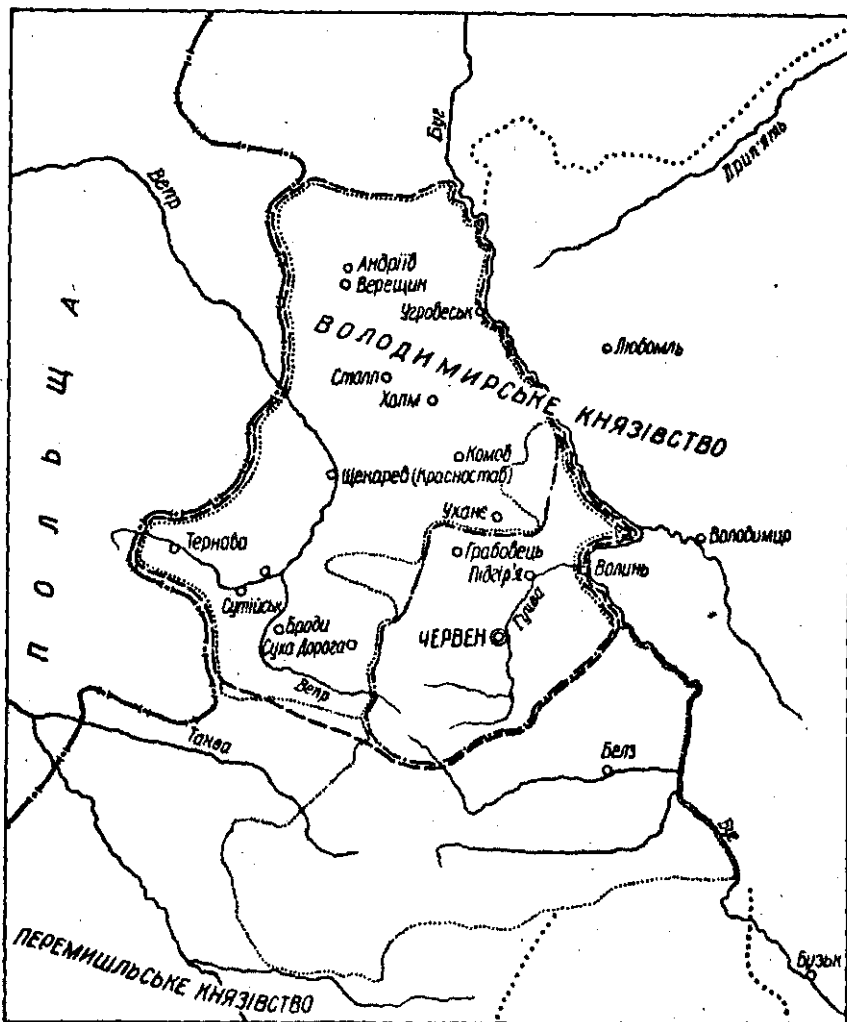
¹ A. Poggé. Grody Ozerwieńskie. - Słownik starożytności słowiańskich, t. 2. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1964, стор. 168.

² В. К и е р н о в с к и. О tzw. "ruskich" monetach Bolesława Chrobrego. - Studia Historica. W 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego. Warszawa, 1958, стор. 101.

³ А. Ф. Г р а б с к и. Polska w oponiach obcych X-XIII w. Warszawa, 1964, стор. 48.

⁴ Б. Д. Г р е к о в. Київська Русь, К., 1951, стор. 458.

⁵ Н. Р а с з к и е в и с. The Making of the Russian Nation. Darton, 1963.

- Державний кордон Київської Русі і Польщі (981-1018 рр., 1031р. - XIV ст.)
 - - - - - Приблизні межі території Червенських міст X-XIII ст.
 ..... Приблизні межі Червенського уділу близько 1210 р.
 - · - · - Межі Холмської і Бельської земель кінця XIV ст.
 ······ Межі інших земель і князівств

Територія "Червенських градів" (X-XIII ст.).

Червенські міста були західною частиною племінної території східнослов'янських дулібів /бужан, волинян/, а землі східнослов'янських хорватів лежали від них на південь. "Град" Волинь лежав у західній частині дулібської території, але не на самому міжплемінному кордоні, а тому нема ніяких підстав вважати Буг західною межею первісного розселення дулібів, як це приймає Ловм'янський (H. Łowmiański, *Rola Wołynia w starożytności i we wczesnym średniowieczu. - Z polskich studiów slawistycznych*, Ser. 2, Historia, Warszawa, 1963, стор.26, 30-31).

Щодо основної частини волинської території положення міста Волині було, по суті, не більш окраїне, ніж розташування пізнішого політичного центра всієї Волинської землі - м.Володимира. Таким чином, політична історія Червенських міст є складовою частиною історії дулібів і тісно пов'язана з історією хорватів. Один із племінних центрів дулібів у VII-X ст. був розташований на місці сучасного с.Городка "град" Волинь при впадінні Гучви в Буг, тобто на східній межі області Червенських городів.

Численні дослідники на основі реляції Масуди і археологічних даних роблять висновок про існування в VI-VII ст. на Волині племінного об'єднання на чолі з дулібами, яке становило один з початкових етапів формування державності у східних слов'ян. Якщо дулібське об'єднання справді існувало, то воно включало також територію пізніших Червенських міст. Деякі автори літопису розповідь про дулібсько-аварські відносини пов'язують не з східними, а з паннонськими слов'янами. Як справедливо вказує В.Д.Королюк, це не є достатньою підставою, щоб заперечувати факт існування східнослов'янського племені дулібів.

Починаючи з 981 р., політичне становище Червенських міст усталюється: вони входять до складу Київської ранньофеодальної держави. Похід Володимира був закономірним етапом у його політиці об'єднання східнослов'янських народів; додатковим мотивом могло бути прагнення забезпечити для Києва сухопутний шлях до придунайських країн та Візантії. Нема підстав для тверджень, що похід 981 р. не означав приєднання Червенських міст, бо, мовляв, тривав надто коротко і або, взагалі, не мав військового характеру, або ж ставив за мету лише "пограбування і вивіз рухомого майна - людей, домашніх тварин і начиння"¹. Короткочасність походу була

¹ I. S. M. K u c z y Ń s k i. *Stosunki polsko-ruskie do schyłku w XII.* - "Slavia Orientalis", 1958, № 2.

зумовлена тим, що Володимир не зустрівся з будь-яким істотним опором, — очевидно, на саму звістку про його наближення дулібська і хорватська верхівка відмовилась визнавати суверенітет чехів і проголосила свій перехід під владу Києва. Це не виключає можливості збройної сутички Володимира з іншими претендентами на Червенську територію, проте ймовірно, що війська цих претендентів стояли вже за межами Червенських міст, які залишались у руках місцевої родоплемінної верхівки. Не треба навіть припускати, що Володимир змушений був залишити в Червенських містах свої гарнізони. Проте від 981 р. почався процес інтеграції місцевої племінної знаті з панівним класом всіх інших частин Київської Русі. Надійне включення Червенських міст до Давньоруської держави стало вирішальним фактором у соціально-економічному і культурному розвитку цієї території.

В результаті приєднання Червенських міст Київська Русь, мабуть, стала межувати з Польщею. Знаменитий документ "Dagome index" сам по собі не досить ясний в зіставленні з іншими джерелами також, по суті, стверджує цей факт. Згідно з ним, близько 991 р. володіння Мешка I межували з Руссю і краківською землею /Пор. Z. S u Ź k o w s k i . Geografia dokumentu "Dagome index". — "Slavia Antiqua", t. 4. 1954, стор. 237. Таким чином, у 981-1018 рр. і від 1031 р. до середини XIV ст. політичний кордон Київської Русі /пізніше Галицько-Волинського князівства/ збігався із західною межею Червенських міст, яка проходила в басейні р. Вепра. Ця ж лінія є найдавнішою етнічною межею між західнослов'янським і східнослов'янським населенням, яку можна надійно відтворити на підставі джерел, що збереглися.

Я. І. Дзира

ТАТАРО-ТУРЕЦЬКІ НАПАЛИ НА УКРАЇНУ XIII-XVI ст. ЗА ХРОНІКАМИ БЕЛЬСЬКИХ ТА СТРИКОВСЬКОГО

Важливим джерелом історичних подій та явищ, що відбувалися на Україні до XVI ст. включно, є велика за обсягом праця двох польських шляхетських істориків XVI ст. Мартина /1495-1575/ та Іоахима /1550-1599/ Бельських — "Хроніка Польщі". За походженням

Бельські були шляхтичами, для свого часу високоосвіченими людьми, близькими до королівської родини, підтримували дружні стосунки з видатними політиками, урядовцями, мали доступ до секретних матеріалів королівської канцелярії. Іоаким з 1595 р. був депутатом сейму, де неодноразово обговорювали питання про татаро-турецькі напади.

І батько і син служили в шляхетському війську, брали участь у військових походах, проживали на Україні. Зокрема, Мартин 1584 р. служив у шляхетських загонах на Волині, що мали обороняти цю частину від татаро-турецьких нападів, а Іоаким 1589 р. з дипломатичним дорученням побував у Константинополі, по дорозі спостерігав, як живуть кочівники.

Серед літературних та історичних творів Бельських особливе місце займає "Хроніка Польщі", вперше надрукована 1597 р. Основним джерелом для написання цієї хроніки були історичні праці багатьох їхніх попередників - Длугоша, Меховіти, Ваповського, Дещюса, Кромера, Ожеховського, Гейдейштейна та ін. Крім цього, історики взяли багато фактів про Україну з різних давніх українських, російських, білоруських, литовських літописів, усних переказів, архівних і дипломатичних документів, а також з давніх джерел - арабських, грецьких, римських, німецьких та ін.

Вважають, що Бельський-старший вів опис історичних подій від найдавніших часів протягом всього свого життя, а Бельський-молодший продовжив справу батька. Дослідники хроніки твердять, що син ґрунтовно переробив ту частину праці, яку написав батько, і доповнив її новими джерелами. Безперечним є той факт, що розділ, датований 1575-1598 рр., склав самостійно Іоаким. Тому в польській історіографії ім'я Мартіна Бельського невід'ємне від імені його сина Іоакима.

Недоволені сучасним їм життям, критикуючи майже всі існуючі стани, Бельські прагнули знайти свій суспільно-політичний ідеал у минулому, покладаючи велику надію на сенат. Однак у "Хроніці Польщі", яка просякнута шляхетською ідеологією, відчутні елементи європейського гуманізму та реформізму.

"Хроніка Польщі" є важливим джерелом історії татаро-турецьких нападів на Україну. Відомо, що Правобережна Україна кілька сторіч входила до складу Речі Посполитої, тому польські історики давніших часів приділяли історичним подіям на українських землях багато уваги і досить докладно їх описували. Такими були і Бельські. Як уже згадувалось, джерелом для описання татаро-

турецьких нападів на Україну в XIII-XV ст. були, передусім, давні польські хроніки, для XVI ст. - матеріали королівської канцелярії, дипломатичні папери, доноси і скарги шляхти, усні розповіді тощо. Варшаву часто відвідували турецькі і татарські послы, з якими укладалися перемир'я, головним питанням котрих був пункт про збитки і спустошення земель Речі Посполитої. Ці ж питання неодноразово розглядалися і на сеймі, депутатом якого був Іоахим Бельський.

Так, наприклад, 1590 р., щоб відвернути загрозу вторгнення турецьких військ до Речі Посполитої, сейм прийняв постанову про загальне ополчення і його матеріальне забезпечення всіма станами суспільства. Звільнялися від грошових поборів мешканці спустошених татарами населених пунктів київського, волинського і брацлавського воєводств, що найбільше зазнавали татаро-турецьких спустошень. Дружив М.Бельський з шляхтичем Іоном Замойським, який був фахівцем з польсько-татаро-турецьких відносин, неодноразово вів переговори з турецьким султаном і кримським ханом, бував у Константинополі. В окремих випадках Бельський признається, що дані про бусурманські напади він взяв з усних джерел. Тому до цифрових даних, наведених у хроніці, треба ставитись критично. І в той же час Бельський неодноразово зазначає, що польська шляхта і король були байдужими до татаро-турецьких нападів, "бенкетували і гуляли", воліли зустрічати ворога "біля Самбора", ніж піклуватися про захист рубежів Речі Посполитої.

До "Хроніки Польщі", написаної на широкій джерельній основі, охоче зверталися польські хроністи та українські літописці XVI-XVIII ст. Тому в працях польських хроністів XIII-XVIII ст. наводяться майже одні і ті ж факти про татаро-турецькі напади на Україну. Найповніше вони викладені в Хроніках Бельських і Стрийковського. Оскільки з XIV-XVI ст. власне українських історичних джерел збереглося дуже мало, наші літописці охоче використовували праці Бельських, Стрийковського, Кромера та ін. Це, зокрема, стосується Густинського літопису, Острозького літописця, Хроніки Сафоновича, Київського синопису та ін. У XIX і XX ст. польські хроніки часто використовують дослідники татаро-турецьких нападів на Україну - М.Костомаров, В.Антонович, М.Грушевський, Д.Яворницький, І.Крип'якевич та ін. Звичайно, що відомості про татаро-турецькі напади, викладені в "Хроніці Польщі", вимагають критичного підходу, числові показники перебільшені, але за відсутністю документів їх часто неможливо перевірити. Найдовірливіше вчені сприймають історичні дані хроніки за XVI ст., оскільки це сторіччя вони опи-

сали як очевидці, або ж на підставі архівних документів, достовірних джерел. Тому "Хроніку Польщі" вважають важливим джерелом української історії давніх часів, зокрема й історії татаро-турецьких нападів на Україну.

Татаро-турецькі напади на українські землі в XIII-XV ст. являли собою серйозну перешкоду нормальному розвитку матеріальних і духовних сил українського народу. Вони завдали йому величезних людських жертв, стали причиною спустошення і знелюднення багатьох українських сіл і міст, втрати видатних пам'яток національної культури.

Тому боротьба українського народу проти татаро-турецької агресії знайшла своє широке відображення не тільки в українському фольклорі, історичних та літературних джерелах, а й чужоземних, особливо в польських хроніках XVI-XVII ст. У польських хроніках Мартина Бельського, Іоахима Бельського, а також Матвія Стрийковського /біля 1547 - 1582/ знаходимо багато сторінок про татаро-турецькі напади на Україну в XIII-XIV ст. Проте, описуючи події польської історії, Бельські не вказують на джерела, звідки взято той чи інший факт про татаро-турецькі напади на Україну. Розкрити ці документи певною мірою допомагає хроніка Стрийковського, автор якої на противагу Бельським робить посилання на історичні джерела. Це, передусім, праці польських хроністів І.Длугоша /1415-1480/, Б.Валовського /1450-1535/, Меховіти /1457-1552/, а також різні українські, білоруські та литовські літописи.

Зіставляючи сторінки Стрийковського, де описуються татаро-турецькі напади на Україну, з працею Бельського, бачимо, що останні використовували ці ж самі джерела. До того ж, і сам Стрийковський неодноразово посилається на хроніку М.Бельського.

Загалом, праці Бельських і Стрийковського є цінним джерелом для історика, що досліджує татаро-турецькі напади на українські землі, зокрема в XV і XVI ст.

Татаро-українські відносини в XIII-XVI ст. Бельські і Стрийковський подають у трьох планах:

а/ напади татаро-турецьких орд на українські землі, захист цих земель самим населенням, козаками, польською і українською шляхтою, гетьманами і королем;

б/ походи та експедиції козаків у татарські степи і ускладнення в зв'язку з цим польсько-турецьких відносин;

в/ участь татарських орд на боці того чи іншого феодала під час міжусобиць та війн.

Першу звітку про появу татарських орд на українській землі Бельський подає, описуючи історичні події 1202 р. У цей час, тобто 1202 р. /за іншими джерелами - 1188 р./, пише хроніст, татари, переправившись через Волгу, напали на степових кочовиків - половців.

Почувши про страшного ворога, перелякані половці звернулися по допомогу до руських князів, які, твердить Бельський, вже були попереджені татарами, щоб не допомагали половецьким князям. Але руські князі не тільки не послухали татар, а повбивали їхніх послів. Тоді розгнівані татари розгромили об'єднані руські і половецькі війська і спустошили їхні землі. Після цього розбиті половці переселилися до причорноморських степів у Крим - біля Перекопа, Азова, Майкопа, Керкеля та інших міст. Це коротке повідомлення Бельський почерпнув з декількох джерел. Про це свідчать дві дати, коли нібито відбулася ця битва - 1202 р./Бельський, т.І, стор.238-39 - далі Б./, а в цитатах історик признається "як пишуть інші" - в 1188 р. /Б., І, стор.239/.

Справді, ці події історичні, проте відносяться вони, як відомо, до 1223 р., коли на річці Калці руські й половецькі війська зазнали поразки.

Про навалу татаро-монгольських орд хана Батия 1240 р. на Русь Бельський розповідає досить докладно. Повідомляється, що цього року страшні сили татар, сплюндровавши українські землі, спустошили Польщу. Ворог дійшов до Любліна, Завихвостова, Сандомира і Кракова, де одержав відсіч від війська краківського воеводи Володимира. Проте незабаром татари ще з більшою силою повернулися до Польщі, спалюючи міста й села, наводячи великий жах на польський народ. Після розгрому польського війська татарами переляканий король Болеслав разом з родиною втік до Угорщини. А втім, описуючи цю першу навалу татаро-монгол на Польщу, Бельський не вказує, яким шляхом йшов ворог і які саме українські міста й інші центри були спустошені ним /Б., І, стор.276-283/.

Коротко про перший напад татаро-монгол на Україну й Польщу згадує й Стрийковський. Зокрема він говорить, що старі литовські літописи помилково пишуть, ніби 1211 р. за князювання Монтивіла, Гімбультового сина, хан Батий спустошив руські землі, передусім спалив Київ, а київський священник /воевода - Я.Д./ Дмитро втік до Чернігова. Насправді він помер від ран. /Стрийковський І, - далі - С., - стор.229/.

На наступних сторінках Стрийковський підкреслює, що 1240 р. хан Батий, маючи з собою 600-тисячну орду, спустошив Україну, Польщу, Моравію, Сілезію та ін. землі. Тут же він подає коротко історію татар /С., I, стор.229-232/. Згадує Стрийковський і про обитву руських і половецьких військ з татарами над річкою Калков, де руські і половецькі князі зазнали поразки /С.I, стор.230/.

Стрийковський пише про напад на Україну заволзького хана Кайдана в 1217 р., який розташував свій кіш в гирлі Прип'яті і розпустив загона для пљондровання українських і білоруських поселень, але був розгромлений руськими і литовськими військами /С., I, стор.238-239/.

В 1221 році заволзький хан Балаклай спустошив українські землі, хоч і спільними зусиллями руських і литовських військ, твердить Стрийковський, був згодом розгромлений біля Кайданова. Також у цей же час під Мозирем на річці Окунівці об'єднані русько-литовські війська знищили татарські орди Балаклаєвого сина Курдас-султана, який хотів помститись за поразку батька. Руські і литовські війська відібрали в татар весь ясир. /С., I, стор.247-250/.

Другий великий похід татаро-монгол через українські землі на Польщу відбувся у грудні 1260 р. На чолі татарського війська стояли хан Ногай і Телембуг. Разом з татарами польські землі мали спустошити й галицькі князі - Данилові сини Лев і Роман. Під час цього татарського нападу було спустошено багато польських міст і сіл, особливо замки в Завихвостові й Сандомирі /Б., I, стор.309-310; С., I, стор.293-294/.

У грудні 1286 р. знову велика татарська орда на чолі з ханом Ногаєм і Телембеком разом з руськими загонами вторглась в Люблінську, Мазовецьку і Сандомирську землі, але була звітти відігнана польськими військами. Татари направились до Краківського воеводства, спаливши тут багато поселень. Повертаючись назад, твердить Бельський, не спустошили українських земель, оскільки учасниками цього походу були місцеві князі /Б., I, стор. 338-339/.

Стрийковський відносить ці події до 1280 р. і підкреслює, що татари спустошили українські міста і села /С., I, стор.321, 322, 336/. Більше ні Бельський, ні Стрийковський не згадують про татаро-монгольські напади на українські землі в XIII ст.

1330 р. хан Занабек, внук Батия, підкорив собі перекопські і кримські орди, які володіли великими просторами земель на пів-

день від Дніпра, а також частиною Поділля і брали з населення данину та нападали на Литовське князівство. 1331 року литовський князь Ольгерд розгромив татарські орди і звільнив від кочівників великі простори України /С., II, стор.6/.

В 1344 р. великі татарські орди на чолі з ханом Сахматом напали на Поділля, де пограбували чимало міст і сіл, забравши до неволі багато людей. /Б., I, 645/.

У 1350 р. татари, яких викликав литовський князь Ольгерд, пише Бельський, спустошили Поділля, яке, мовляв, тоді належало польському королеві Казіміру. Проте, ця згадка Бельського афотрактна, оскільки не вказано населених пунктів, які були знищені ворогом /Б., I, стор.399/.

Стрийковський ці події відносить до 1352 р. і твердить, що татари, крім Поділля, спустошили ще й Польщу /С., II, стор.30/.

Бельський і Стрийковський пишуть про напад татарських орд на українські землі, що стався 1398 р., в час війни з Литвою. Тоді були спалені українські міста й села на Волині аж до Луцька. Київни викупились, заплативши татарам 3 тис. карбованців /1 крб. = 100 грошам - Б., I, стор. 496-498; С., II, 116/.

Майже всі татаро-турецькі напади на українські землі, крім згаданих вище в описах Бельського і Стрийковського, припадають на XV і XVI ст.

Дуже коротко згадують Бельський і Стрийковський про вторгнення орд хана Едига на Київщину в 1416 р. Татарські орди спалили і спустошили тоді також і Київ, хоч самого замка не здобули, а, набравши багато ясиру, повернулись назад. Польське військо не дало відсічі ворогові і за це Бельський нарікає на короля, який замість того, щоб оборонити Київщину, спокійно веселився у Сяноку /Б., I, стор. 564; С., II, стор.154/.

У 1442 р. татарські загони сильно спустошили українські землі, дійшовши аж до самого Львова. Глинянський староста Віндик, почувши великий плач невільників, напав своїм військом на татар і відібрав велику частину ясиру /Б., I, стор. 673-674/.

1448 р. /у Стрийковського-1449/, коли польський король відправився до Новогрудка на Сейм, татарські загони вторглися на Поділля і вчинили тут велику шкоду. Проти татар виступив шляхтич Теодор Бучацький, який розгромив окремі татарські загони і відняв частину ясиру.

Коли ж 1450 р. польські війська перебували в Волощині, татарський хан Садахмат, скориставшись з цієї нагоди, вторгся зі

своїми ордами на Україну і спустошив українські міста і села аж до Городка та Белза. З цього приводу Бельський знову дорікає королеві, який, незважаючи на прохання шляхти дати відсіч ворогові, спокійно собі полював у Литві /Б., I, стор. 711; С., II, стор. 234/.

1452 р. татари знову потайки зробили наскок на Поділля, спустошили українські землі біля міста Бера /інша назва - Рів-Стрийковський/ і набрали великий ясир. Бельський пише, що вина за цей татарський наскок лежала на Теодорі Бучацькому, який ніс на Поділлі прикордонну сторожу і недоглядів татарських загонів /Б., I, стор. 718; С., II, стор. 230/.

Цього ж 1452 року татарський хан Сахмат знову вторгся зі своїми ордами на Поділля, де спустошив багато поселень і, набравши великий ясир аж біля м. Львова, спокійно повернувся назад, а, доки були організовані польські війська, про татар і слух зник на Поділлі /Б., I, стор. 720; С., II, стор. 231/.

Ранньою весною 1453 року татарські загопи напали на українські міста і села біля Луцька і Олеська, де вчинили велику шкоду, захопивши з собою 9 тис. українських бранців. Ця перша цифра ясиру дає можливість хоча б приблизно встановити число людських жертв /не рахуючи вбитих/ в результаті одного татарського набігу /Б., I, стор. 721/.

Не встигли одні татарські загопи спустошити Волинь, як інші ще більші татарські чамбули з'явилися біля Тереховлі, де також вчинили велику шкоду, але повертаючись назад, були розгромлені шляхетською сторожею на чолі з Іваном Острозьким, Іваном Лашем і меджибізьким старостою Матвієм. Весь ясир було відібрано /Б., I, стор. 721; С., II, стор. 235/.

В 1457 р., коли два татарські чамбули спустошили подільські землі, староста Варфоломій Бучацький і підкоморій Іван Лац підстергли одного з них і розгромили, проте через необережність були оточені другим чамбулом. Під час бою загинув Бучацький і Лац, лише частина війська врятувалась /Б., I, стор. 754/.

В 1469 р. заволзькі татари на чолі з ханом Мам'яком трьома ордами вторглися в Литву, Поділля і Волощину. Особливо велику шкоду вчинила та орда, яка наскочила на Литву, спустошивши на своєму шляху міста і села Волині та Поділля, захопивши 10 тис. бранців. Третя орда, яка напала на Волощину, була розгромлена тамтешнім воєводою /Б., I, стор. 830; С., II, стор. 271/.

Розповідаючи про події 1473 р., Бельський змiщає одне речення про те, що цього року татари спустошили Київщину і захопили 70 невільників /Б., I, стор. 847/.

В описі, засвідченому 1474 р., знаходимо характеристику маршруту татарських орд на українські землі. 1474 року до Польщі дійшли чутки, що 7-тисячна татарська орда переправилась через Дніпро біля перевозу. До того ж на правому боці Дніпра були хороші пасовиська для татарських коней. Тому згадане місце татари часто використовували для кількденного відпочинку, коли робили напади на українські землі.

Хоч польський король одержав таке повідомлення, твердить Бельський, він, як завжди, виявився пасивним, за що йому і дорікає хроніст. А тим часом татарські орди спустошили українські землі біля Кам'янця, Галича, Глинян, Дунайця, Гологір, Збаража — майже на сто миль вдовжину і на 30 миль ширину. Оскільки це був час жнив, їм вдалося захопити багато ясиру. Вони здобули також місто Збараж і взяли до неволі польську шляхту. Лише містечка Дунайця їм не вдалося взяти, бо його мужньо обороняли мешканці і військо. Це містечко тоді належало Львівському архієпископу Юрію.

Під час цього нападу татарські орди захопили до 100 тис. полонених з українських земель. При цьому Бельський нарікає також і на литовських князів Чорторийського і Гастольда, які, маючи велике військо, не забажали з'єднатись і допомогти польсько-шляхетським військам /Б., II, стор.855-856; С., II, стор.271/.

1479 р. татарські загопи вторглися на Поділля, але були відігнані військом подільських воевод Спитки і Одровужа. Проте хитрий підступний ворог притаївся в Чорному лісі, і як тільки шляхтичі роз'їхались і розпустили військо, татарські загопи повернулись назад, спалили Брацлав, хоч міського замку їм не вдалося здобути, і з великим ясиром повернулись назад /Б., I, стор. 375/

Неодноразово татарські орди спустошили Поділля в 1489 р. Дізнавшись про переправу татарських загонів через Дніпро, польський король Казімір вислав проти ворога польське військо на чолі з своїм сином Яном Ольбрахтом, до якого приєднались і українські озброєні загопи. Цікаво, що провідниками війська у цьому поході були козаки, які /твердить Бельський/ добре знали цю місцевість.

Біля села Коперстина на ворога, який повертався з великим ясиром, було зроблено засідку і розгромлено його, а ясир відібрано. Бельський досить докладно описує цю битву, очевидно тому, що її очолював син короля.

У бою з першим татарським загonom загинуло, очевидно, 15 тис. татар, а в другій битві було вбито біля 10 тис. татар і весь великий ясир відібрано. Ця битва відбулася біля річки Шварни, яка впадає в Буг /Б., I, стор. 882-883; С., II, стор.288/.

Незабаром татари задумали відплатити за свою поразку. Зимом 1489 р. вони зробили насок на Поділля, але їх зупинив великий сніг. Подільські заони, які натрапили на шлях ворога, догнали його, розгромили, знищивши близько 9 тис. татар/Б., I, стор. 883; С., стор.288/.

У вересні 1494 р. орди перекопських татар спустошили українські міста і села на Поділлі й Волині. Польський король вислав проти ворога військо, яке зустрілось з ним біля села Вишнівєць. Спочатку поляки перемагали, але потім були оточені татарськими загонами і розгромлені /Б., I, стор.894, С., II, стор.297/.

У травні 1498 р. волоський воевода Стефан, бажаючи відомстити польському королеві Яну Ольбрахту за минулорічне спустошення Волощини, зібрав своє велике військо і з допомогою турків, татар та мултан вторгся на Поділля і Галичину. Обминувши Львів, він дійшов аж до річки Вислок і спалив багато міст та сіл, зокрема Перемишль, Радимно, Пшеворськ і Ланьцут.

Посилаючись на усні джерела, Бельський пише, що в той час турки, татари і молдавани захопили близько 100 тис.невільників, а також багато худоби. В результаті "Тракія, Македонія, татарські землі, Азія і Греція були переповнені українськими і польськими бранцями" /Б., II, стор.903/. Багато вбитих, особливо дітей і стариків, лежало по дорогах, яким, пише Бельський, "числа не було" /Б., I, стор.908; С.,II, стор.305/.

У місяці липні 1498 року татарські орди знову повернулися на українські землі, завдавши великої шкоди, оскільки польська шляхта на залик короля дати відсіч ворогові дуже повільно збиралася. Ян Ольбрахт звернувся по допомогу і до угорського короля. Проте, доки йшли переговори, 70-тисячна турецька орда у листопаді цього ж року вдерлася на Поділля, знищуючи всі українські міста і села, дійшовши до Галича, Ждачева, Дрогобича та Самбора. І лише сувора зима і великі сніги зупинили дальше просування ворога на захід.

Від лютих морозів і великих снігів, твердить Бельський, загинуло більше 40 тис. турків. Іншу частину турецької орди, яка відступала, розгромив волоський воевода Стефан. Ці турецькі і татарські напади на українські і польські землі викликали такий не-

реляк, що частина населення хотіла тікати навіть в чужі краї, інша - укріплювала свої міста й замки /Б., I, стор.904-905; С., II, стор.306/.

Восени 1499 р. перекопський хан Менлі-Гірей з намови московського князя Івана Васильовича послав великі татарські орди на чолі з своїм сином Ахмат-Гіреем та іншими синами на Волинь. Татари спалили місто Володимир і населені пункти біля Белза, Бреста, Красника, Туробіна, Красного ставу, Любліна, Ужендова аж до самої Вісли. Проти татарських орд виступив король Ольбрахт, але вже було запізно. Татари, набравши велику здобич, встигли відступити, а король повернувся назад до Кракова.

У вересні 1499 року ворог знову повернувся і спустошив землі біля Завихвостова, Опатова, Бреста /Б., I, стор.909; С., II, стор.300-311/.

Восени 1501 року заволзький хан Сахмат-Гірей, син Ахмата, давнього приятеля литовських князів, переправившись через Волгу і Дон зі 100-тисячною ордою, прибув допомагати Литві у її війні з Москвою. Татарська орда вторглась в Сіверську землю, а Сахмат зупинився біля Новгород-Сіверського і спустошив землі аж до Брянська, здобув Новгород-Сіверський, а інші замки здалися йому добровільно. Захоплені замки хан віддав литовському шляхтичеві Михайлові Халецькому, а сам розташувався зі своєю ордою на Дніпрі між Черніговом і Києвом. Там відбулася битва між Сахмат-Гіреем і ордами перекопського хана Менлі-Гірея, у якій переміг заволзький хан /С., II, стор.313/.

1502 р. /за Стрийковським - 1503 р./ татарські чамбули вторглися на Україну і спалили Бела, Ярослав, Ряшів, Радимно, Кунів, Лагів і Великий Опатів. 30-тисячна татарська орда спустошила польські землі біля Вісли і з великою здобиччю повернулася назад /Б., I, стор.917; С., II, стор.318/.

Наступного 1503 р. /за Стрийковським - 1509 р./ 3-тисячна татарська орда непомітно пробралась під Слущк і спустошила багато сіл і міст аж до Новогрудка. Коли татари повертались назад через грицинські болота, Слущкий князь Семен і литовські князі Станіслав Кішка, Ольбрахт Гастольт і Юрій Немірович наздогнали ворога за рікою Прип'яттю біля містечка Городка і там вщент розгромили, визволивши полонених /Б., II, стор.919, С., II, стор.319/.

Восени 1503 р. татари, переправившись через Прип'ять, спустошили литовські волості. Король послав проти татар Слущкого князя Михайла Омельковича і подільського воєводу Івана Бучацького.

а також литовські війська. Польсько-литовські загопи догнали татар за Бобруйськом в шести милях, на річці Узі, розбили їх і відібрали весь ясир /С., П, стор.318/.

Цієї ж осені 1503 р. на річці Узі князі Федір Іванович Ярославович, Юрій Іванович Дубровський і оверуцький староста Григорій Глинський мали битву з перекопськими ордами. Татари розгромили литовське військо і вбили князя Григорія Глинського і Горностая /С., П, стор.318/.

30 серпня 1503 року перекопський хан Біті-Гірей, син хана Менді-Гірея з 6-тисячною ордою потайки напав на литовські землі, спалив Слуцьк. Від Слуцька частина орди відправилась до Копила, князь Слуцький зачинився у замку. Татари розташувались кошем під Слуцьком, у полі біля Умля. Звідси їхні чамбули пустошили міста і села біля Клецька і Несвіжа, спалили Клецький замок і дійшли аж до Новгородка, відступаючи з ясиром /С., П, стор.318/.

У 1503 р. інші татарські чамбули напали на Поділля і захопили велику здобич. Але, коли повертались з ясиром, вже випав великий сніг і шляхетське військо, переслідуючи ворога, наздогнало його і розгромило, відібравши весь ясир. У цьому бою загинув гетьман Замелка /Б., І, стор.919-920; С., П, стор. 319-320/.

За Меховітою, Ваповським, Кромером і Бельським, як твердить Стрийковський, татари захопили на Україні і в Білорусії 1506 р. 100 тисяч ясиру. Виходить, що на кожного бусурмана припадало по 25 християн, крім убитих. Ісю що здобич ворог направив у Крим /С., П, стор.327/.

1506 р. 5 тис. перекопських татар напали на Поділля та інші українські землі, а також на Литву і захопили майже 100 тис. християн і забрали їх з собою до неволі, не рахуючи убитих, стариків і дітей /С., П, стор.330/.

1507 р. Чорним шляхом татари напали на українські землі. Проти ворога виступив львівський каштелян, бузький староста Іван Кам"янецький Пилявчик, а також озброєні подоляни. Прибувши 23 липня до Меджибожа, він наздогнав татарські чамбули біля села Воронова, коли ворог повертався назад, і розбив його, визволивши весь ясир. На полі бою полягло 2 тис. татар /Б., І, стор.940-941; С., П, стор.345/.

1508 р. орди перекопських татар напали на Волинь, але були розгромлені князем Костянтином Острозьким /С., т.П, стор.351-352/.

1510 р. орда перекопського хана Біті-Гірея напала на Україну, дійшла аж до Вільна і зі здобиччю повернулася назад /С., П, стор. 352/.

1511 р. молодий случький князь Юрій Семенович і київський воевода Андрій Немирович розгромили татарські орди біля Києва. /С., П., стор.362/.

Досить докладно на підставі якогось джерела описує Бельський /Стрийковський ще й віршем/ розгром польським і українським військами 25-тисячної перекопської татарської орди, яка вторглася 1512 р. на Україну.

Свій кіш татарські орди розтапували між Буськом і Олеськом /на Львівщині/, звідси татарський хан розпустив загопи у різні райони Галичини й Волині. Перш, ніж встигли прийти королівські війська, кам"янецький староста Лянщкоронський розгромив один татарський загін біля села Білки. На допомогу прибув також "литовський" князь Костянтин Острозький, маючи з собою 2 тис. озброєних волинян. Всього польське і українське військо нараховувало 6 тис. чоловік. Польське військо очолював Микола Кам"янецький, а українське - князь Костянтин Острозький. Битва відбулася 28 квітня біля с.Вишнівця над р.Горинь. Проте Бельський докладно описує, як бились польські загопи, перераховуючи під кінець прізвища польської шляхти, яка відзначилася в цьому бою. Про військо Костянтина він пише дуже коротко, заявляючи, що на початку битви литовсько-українські загопи не витримали натиску татар, почали втікати, просячи у поляків підмоги. Стрийковський, навпаки, прославляє військове мистецтво Острозького. У цій битві було знищено 25 тис. татар, захоплено близько 10 тис. коней і визволено, твердить Бельський, 15 тис. невільників /Б., I, стор.963-965. С., П, стор. 365-371/.

Коли 1515 р. король перебував у Пресбурзі /Братиславі - Я.Д./ 2-тисячна татарська орда 13 березня вторглась на Поділля, біля м.Теребовлі. Однак, їй не вдалося здобути цього міста і вона вимушена була повернутися назад, "розсіявшись по полях, як птахи" /Б., I, стор.986; С., П, стор.388/.

Наступного 1516 року перекопський хан, обдуривши польського короля, якому обіцяв свою підтримку, вислав Чорним шляхом сорокатиисячну орду /за Стрийковським - більше 30 тис./, приказавши їй спустошувати українські землі.

Польський король надіявся на українські війська, пише Бельський, через те своїми листами попередив польську шляхту, воевод, старост, каштелянів, прохаючи їх бути готовими в разі потреби дати відсіч татарам. Проте, ледача польська шляхта, твердить Бельський, злегковажила собі попередження юроля. А тим часом татарські орди в червні знову розтапувались своїм кошем на Україні, біля Буська,

спаливши це місто, і за своїм звичаєм розпустили чамбули в різні сторони на 40 миль, які спалювали і знищували села і міста, забиваючи людей і майно до свого коша. Від Дністра татарські загони повернули в Карпати, знищуючи на своєму шляху населені пункти, не даючи пощади нікому.

Бельський дорікає за це польській шляхті, яка спокійно на все це дивилась, не вживаючи жодних заходів. Лише подільський воєвода Мартин Кам"янецький і кам"янецький староста Станіслав Лянцкоронський і Ян Твороський напали під Теробовлею на невеликий татарський загін, який налічував 800 чоловік, розгромили його і визволили бранців. Біля Підгайців був знищений татарський загін в кількості 500 чол.

3 грудня 1516 р. татарська орда, розділившись на четверо, вирушила з Чорного лісу на Поділля і з"явилась біля Кам"янця, Летичева, Меджибожа і Зінькова. Цей татарський загін, який прибув під Меджибіж, був розгромлений військами Станіслава Лянцкоронського. У цій битві загинув внук князя Костянтина Острозького Роман. Інший татарський загін в кількості тисячі чоловік, який з"явився під Зіньковим, був розбитий Якубом Септичевським.

З цього приводу Бельський нарікає на ліниву польську шляхту, яка неохоче виступає на відсіч ворогові, вилежучись біля Львова і Києва, і пропонує, щоб кожне воєводство по черзі несло прикордонну службу і тоді ворог не завдав би такої великої шкоди /Б., I, стор. 991-992; С., II, стор. 389-390/.

1517 року перекопський хан знову порушив присягу, дану польському королеві Зигмунтові, відмовившись дати йому військову допомогу. Довелось королеві, пише Бельський, наймати жовнірів за гроші на Україні.

У цей час серед перекопських татар виникли чвари і брат хана Ахмет /наприкінці листопада вторгся з ордою на Волинь і в Белзьку землю /Б., I, стор. 999/.

У серпні 1518 року 15 тис. перекопських татар, переправившись через Дніпро і Дністер, вторглись у Волощину, вчинили тут велику шкоду, набравши ясир. Волоський воєвода Богдан, взявши на допомогу 3 тис. прикордонних польських і українських військ, зробив погоню і відібрав увесь ясир. Проте, татарська орда зробила спробу відплатити за цю поразку. У жовтні 1518 року татарські загони вторглися на Волинь, але зустріли сильну відсіч з боку Костянтина Острозького, який розгромив їх, убивши близько 800 татар /Б.П., стор., 1004/.

Наступного 1519 року в липні місяці 80 тисяч татар напало на українські землі, "огнем і мечем" спустошили Волинь аж до Бугу, а також Львівське, Белзьке, Любелське воєводства. Проти татар виступила польська і українська шляхта разом з Костянтином Острозьким. Польські й українські війська зустріли татарські загони, коли вони з великим ясиром повертались назад, "покривши собою всі поля, як саранча".

Князь Костянтин, дізнавшись, що ворог має 80 тис., а польсько-українська армія тільки 5 тис. чоловік, радив зачекати на підмогу, притаївшись у зручному місці. Але польська молодь стала дорікати князеві, що він не бажав польському військовій слави і боїться сутички з ворогом. Тоді розгніваний Костянтин з нечисленним військом напав на татарські загони. Бій під Сокалем був нерівний і полягло у ньому, як твердить Бельський, 4 тис. татар і 1200 поляків та українців; сам Костянтин, Мартин Кам"янецький і Станіслав Галицький врятувались втечею, заховавшись у Сокальському замку. Вину за поразку польського і українського війська Бельський скидає на гарячі голови молодих, які не послухали старших. Сам же татарський напад мав відбутися з намови московського князя Василя Великого /Б.П., стор.1007-1009; С.П. стор.392/.

1520 року 2-тисячна татарська орда вторглася на Поділля, але була розгромлена шляхтичем Тшебінським /Б.П., стор.1013/.

Великий напад татаро-турецьких орд на Україну відбувся 1524 року. Ранняю весною 12-тисячна турецько-татарська орда наскочила на Україну, спаливши багато поселень, зокрема Зінків, Красилів та ін. міста. На заклик короля проти ворога виступив гетьман Микола Фірлей, а також шляхта зі Львова, Кам"янця, Буська та інших замків. Довідавшись про шляхетське військо, турки відступили під Рогатин і почали його добувати, але були розгромлені польськими військами. Інші турецькі загони, які повертались назад, були розгромлені спочатку біля Комарна, а потім на Дністрі і на переправі через Дунай /Б.П., стор.1026-1027/.

1524 р. турки раз у раз пилондували Львівську, Сяноцьку, Белзьку і Подільську землі /С. П., стор.393/.

Зараз же за нападом турків 40-тисячна татарська орда, переправившись через Дніпро, спустошила українські міста й села, спалила передмістя Львова і стала кошем аж біля Мостиськ. Звідси хан Аслам розіслав в різні сторони загони 30-тисячної татарської орди, яка "огнем і мечем" нищила українські міста і села.

Українське населення чинило опір ворогові. Так, наприклад, біля Прохницького замку серед воїнів було виявлено жінок, які, поголивши собі голови, в чоловічому одязі боролися з ворогом. Чимало ворогів селяни знищили косами, твердить Бельський /Б.П., стор. 1027-1028/.

Польський король Зигмунт, довідавшись про появу татар на Україні, наказав шляхті виступити проти них, а сам прибув до Сандомира. Проте татари, дізнавшись про наближення польських військ, спокійно з-під Мостиськ відступили на схід.

Після цього, пише Бельський, залюднені українські землі залишилися напівзаселеними і спустошеними /Б.П., стор.1028/.

На початку 1527 року 26 тисяч татар з намови турецького султана вторглися на Поділля, потім спустошили українські, білоруські та польські землі біля Пінська, Белза, Любеля. Коли татари взимку з великим ясиром поверталися назад, їх наздогнав Костянтин Острозький і розгромив у селі Вільшані, біля Канева. Було захоплено живими 700 татар, а також визволено 40 тисяч полонених. За Стрийковським, із 34 тисяч орди загинуло 24 тисячі і було визволено 80 тисяч бранців /Б., П., стор. 1040; С. П., стор. 394/.

1529 р. на сеймі в Піотркові було ухвалено для оборони від турків, татар і волохів збирати податки, а також, щоб Україна завжди була готова дати відсіч ворогові і несла прикордонну службу /Б., П., стор. 1043/.

Одночасно почалось укріплення багатьох замків, обводились валами Хмельник, Тереховля, Медика, Прохник, Радехів, Динів та інші міста /Б., П., стор.1065/.

Навесні 1532 р. перекопський хан Сет-Гірей прибув під Черкаси і обліг замок. Хан привів з собою 1500 яничар, маючи на озброєнні понад 50 гармат. 13 днів тривала облога черкаського замку, але староста Остап мужньо оборонявся. Зазнавши невдачі, Сет-Гірей уклав з Остапом мирну угоду /Б., П., стор. 1055-1056/.

Восени 1534 р. 10 тисяч татар вторглися на Україну. Спалівши передмістя Заслава і захопивши 15 тис. бранців, вони повернулись назад /Б., П., стор.1065; С. П., стор.397/.

У липні 1538 року волоський воевода Петрило разом з турецькими військами вторгся на Поділля, спалив село Червоне /Красне/, обліг Ягольницю і Чернокозинці. Польська шляхта пробувала чинити опір, але даремно /С., П., стор.398-399/.

1541 року татарські орди вторглися на Україну і спустошили

багато сіл і містечок біля Вінниці. Бельський пише, що ворога переслідували українські козаки. Барський староста Бернард Претвіц з невеликим загonom козаків зробив на ворога погоню.

Спустошивши татарські улуси і набравши здобичі, він повернувся додому /Б., Ш, стор.1085/.

Наприкінці вересня 1549 р. татарські орди вчинили велику шкоду на Україні. Зокрема, вони здобули Перемирський замок і захопили князя Вишневецького разом з дружиною. Від Перемирки вони відправились вглиб українських земель, але, довідавшись, що проти них виступив краківський каштелян Ян Тарновський і краківський воевода Петро Кміта, відступили назад /Б. П, стор.1000,1001; С.П, стор.403/.

Восени 1551 року татарські загопи разом з волооським воеводою Еліашем дотла спалили місто Брацлав, внищили всіх мешканців і з великою здобиччю відступили. В зв'язку з цим нападом Бельський називає ім'я Мормура, який був відомим провідником татарських орд на Україні. Разом з тим він вказує, що для боротьби з ворогом військо формувалось з місцевого населення за гроші /Б., П, стор.1007; С, П, стор.404/.

Татари спустошили українські землі і 1562 р. під час польського безкоролів'я, оскільки польська шляхта, як твердить Бельський, не хотіла займатись обороною цих земель /Б., П, стор.1141-1142/.

1566 р. татарські орди, вторгнувшись на Україну, спалили багато міст і сіл /Б., П, стор.1163/.

1573 р. орда вдерлася на Поділля, але була розгромлена Барським і Бучацьким старостою Миколою і Кам'янецьким старостою /С., П., стор.420/.

Один з найбільших татарських нападів на Україну ХУІ ст. відбувся 1575 року. У цей час прийшла звістка, що величезні татарські орди готуються напасти на Україну. Польський гетьман послав у розвідку кілька сот козаків, які побачили у лісі і на полях велику кількість переляканих звірів і птахів і відразу зрозуміли, що наступає величезна хмара ворога. А тим часом татарські орди, переправившись через Дніпро, розташувались на відпочинок біля Чорного лісу. На Україні йшла активна підготовка до відсічі ворогу. Чимало війська зібрав київський воевода Костянтин, а на Волині, біля Зінькова стояло наготові велике козацьке військо. Козацька розвідка, яка була вислана вздовж Дніпра, розгромила кількясотний татарський загін і дізналась, що наступає трьома загонами 80-тисяч

на татарська орда. Втративши свій передовий загін, татарська орда почала відступати. Це створило враження, нібито ворог взагалі відійшов, тому козацькі та польські війська розійшлися. Проте, це був тільки ворожий маневр. 8 вересня 1575 р. великі татарські орди, раптово переправившись через Дністер, вдерлися на Поділля і несподівано розташували свій табір біля Сеняви. Звідси вони розіслали свої загони в різні сторони. Ворог завдав великої шкоди. Крім убитих дітей і стариків, татарська орда забрала в неволю 56340 українців, вивезла 150 тис. коней, 500 тис. рогатої худоби, 200 тис. овець, крім коштовностей, золота, срібла.

Основну вину бельський складає на волоського воєводу Петра, який пропустив татарські загони через свої землі, за що /розійшлася чутка/ одержав частину здобичі.

Тим часом, пише Бельський, козацькі загони на чолі з гетьманом Богданом напали на землі перекопської орди і завдали їм великої шкоди.

Згаданий вперше Бельським факт широкої участі козацьких загонів в обороні рідної землі від татаро-турецьких нападів може свідчити про те, що в той час козацьке військо вже було серйозною військовою силою.

1577 р. татарська орда напала на Волинь. З метою захопити язика князь Костянтин Острозький вислав трьохсоткінний козацький загін на чолі з Солгеном П'ятигорцем. Натрапивши на татарський загін, П'ятигорець вступив з ним у бій і знищив 600 татар, але татарам прийшла допомога і козацький загін був розбитий, сам П'ятигорець загинув, будучи спаленим з кількома козаками у млині. Лише поодинокі козаки, пише Бельський, врятувались /Б., П, стор. 1405-1406; С., П, стор. 426/.

Після цього, 4 березня 1577 р. ворог з'явився під Дубном, намагавшись захопити замок, в якому в той час перебувала княжна Катерина Острозька. Проте їх задум розгадав князь Костянтин Острозький, пославши до замка загін на чолі з своїм сином Іваном. Ворог, якому так і не вдалося здобути замка, вирішив спустошити місто, яке обороняв Іван Острозький. Бельський досить докладно описує всі спроби татарської орди захопити Дубно. Будучи безсилим здобути місто, татари через три дні відступили від Дубна /Б., Ш, 1406-1407/.

1578 р. татарська орда напала на Поділля, але була розгромлена під Заслав'ям брацлавським воєводою Яном Збарзьким /Б., Ш, стор. 1429/.

У лютому 1578 р. татари знову напали на Острог, трапивши якраз на весілля. Але Костянтинові Острозькому вдалося умовити ворога зняти облогу міста, і татари відступили /Б., Ш, стор.1435/.

Досить докладно описує Бельський також напад татарських орд на Україну 18 серпня 1589 року. У цей час великі татарські зағони вторглися на Поділля і в Галичину, спустошивши українські землі майже до самого Львова. Знаючи про нашествя ворога, польська шляхта, як завжди, не квапилася дати йому відсіч, аж доки не зустрілася з ним віч-на-віч. Невеликі сутички з татарськими зағонами відбулися біля Буська, Дунаєва і Галича. Найбільшу битву татарським ордам нав'язала польська шляхта під Яворовом, де заховалась сестра польського канцлера Володимира. Бельський детально описує весь хід битви, під час якої загинуло багато польських шляхтичів.

Лише козакам вдалось розгромити татарську орду, коли вона поверталась з великою збочичю назад /Б.Ш, 1619-1621/.

1593 р. під час польського сейму 20-тисячна татарська орда непомітно вторглась на Волинь і спустошила шляхетські маєтки. За свідченням сучасників, що орду навели на родину князя Острозького якісь козаки за те, що князі Острозькі розгромили козацькі зағони. Свій табір татари розташували під Костянтиновим і спустошили шляхетські маєтки, брали в неволю жінок, а чоловіки в той час перебували на сеймі. Ворога ніхто не сподівався, бо він пустив чутку, ніби йде на Москву /Б. Ш., стор.1700-1701/.

Наступного 1594 р. в липні місяці татарські зағони через Волощину і Покуття вторглись до Галичини, спаливши такі міста, як Снятин, дуків, Тлумач, Чечибізький замок та ін. Зокрема, докладно описує Бельський, як татари спалили Чечибізький замок. Крім того, було спалено Тисьмениць, Галич, Калущ, Долину та інші міста. На цей раз, твердить Бельський, ворог більше вбивав людей, ніж брав до неволі.

Польсько-шляхетське військо мало намір розгромити татар біля Самбора, де і зустрілось з ворожими зағонами. Проте хитрий ворог відступив на Закарпаття найважчою з трьох доріг, що вели на Хуст, залишивши в окопах хворих коней, опудала і прапорці. За усними переказами, пише Бельський, провідниками татар через Карпатські гори були цигани. Польські війська йшли вслід за татарами аж на Закарпаття, проте ворог був вже далеко /Б., Ш, стор. 1712-1714/.

1595 року татарські орди переправились через Дніпро /Б., Ш., стор.1728/.

Отже, якісь загальні статистичні підсумки про татаро-турецькі напади на Україну в XIII-XVI ст. важко зробити, оскільки і Бельські і Стрийковський, як і їхні попередники, не завжди наводять конкретні цифри ясиру та сили ворога і лише в одному випадку згадують про кількість захоплених татарами коней, овець і худоби. Наведені авторами в ряді випадків цифри щодо татарських набігів явно перебільшені.

Так, наприклад, з приблизно 80 татаро-турецьких нападів лише в 10 випадках наводяться дані про кількість полонених /не рахуючи вбитих дітей і людей похилого віку/, що становить 564 070 чоловік, а у двох бятвах нібито визволено 55 000 невільників.

Через явну перебільшеність даних, що їх наводять Бельські і Стрийковський, цю цифру треба вважати відносною.

У 23 випадках /із 80/ наводиться число орди, що дорівнює і 231 000 чоловікам /11/.

Ці висновки відносні ще й тому, що польські хроністи фіксували в основному /але не всі/ татаро-турецькі напади на Правобережжя /Поділля, Волинь та Галичину/ і лише в поодиноких випадках згадуються спустошені місця Лівобережної України.

С.М.Апанович

ЗАПОРІЗЬКІ ФОРПОСТИ /1768-1774 рр./

Під час російсько-турецьких воєн XVIII століття щороку осінньої пори бої припинялися, і російська та турецька армії відходили на зимові квартири. Зате кримський хан, союзник і васал турецького султана, саме взимку організовував свої грабницькі напади. Протягом воєнних дій 1735-1739 рр. він здійснював їх систематично. А на початку війни 1768-1774 рр. татарські феодали здійснили своє останнє в історії вторгнення в межі Російської держави. Основна сила удару татарських орд була скерована на українські землі, які були воєнно-економічною і стратегічною базою для російських військ.

Після закінчення воєнної кампанії на території України взимку розквартирувалися російські війська. Район зимової дислокації військ охоронявся спеціально сформованими військовими частинами, авангардами, які базувалися на укріпленнях, що були створені з цією метою. Попереду цих авангардів розташовувалася аван-

постами легка кіннота. Кавалерійські частини складали систему форпостів, що утворювали передову лінію зимової оборони, за якою була російська армія, розміщена на вінтер-квартирах. Команди на цих форпостах комплектувалися з українських та російських козаків, з так званих іррегулярних військ російської армії. Козаки були найбільш пристосованими для форпостної служби, яка вимагала блискавичної дії, швидкості руху, витривалості, доброї обізнаності з місцевістю.

Сторожова, прикордонна охоронна служба особливо була розвинута і піднята до високого рівня у запорожців. Початок сторожової оборонної діяльності запорізького козацтва йде з сивої давнини і пов'язаний з першими етапами його існування. Багато-віковий досвід і тренування зробили з запорізьких козаків справжніх майстрів сторожової прикордонної служби, чудових знавців тактики татарських орд, від нападів яких, по суті, і організовувалася на півдні форпостна система.

У ХУІІ столітті запорожці також несли форпостну службу і не тільки в ході війни, але й в періоди між війнами, умовно кажучи, в "мирний час", якого Україна майже ніколи не мала, оскільки над її південними землями завжди висіла загроза татарських вторгнень.

Після повернення запорожців на батьківщину і заснування ними Нової Січі в 1734 році на річці Підпільній були створені військові аванпости по охороні кордонів України, які обороняли "Вольності Війська Запорізького", зокрема, захищали запорізькі риболовні стани. Ці сторожові пости функціювали більше 30 років, до початку війни 1768-1774 рр., і діяли влітку та взимку безперервно. Кількість постів доходила до 20, обслуговувало їх, наприклад, в 1764 році 3644 запорізьких козаки¹. Розташовувалися запорізькі сторожові пости в таких пунктах: 1. В Гарді на р. Буг і понад Бугом до р. Синьих; 2. Біля р. Калміус з боку Азовського моря; 3. На верхньому Дніпрі²; 4. На р. Міловій Кам'янці, при впадінні її в Дніпро; 5. В урочищі Темному напроти Січі; 6. Внизу Дніпра, при урочищі Скалазубове; 7. Біля річки Осокорівки; 8. При гирлі р. Інгульця; 9. По річках Інгулець, Грамоклея та інших місцях³.

¹ Д. И. Э в а р н и ц к и й. История запорожских казаков, т. I. М., 1900, стор. 527.

² Трохи вище того місця, де стоїть сучасний Дніпропетровськ.

³ Военный энциклопедический лекцион, т. У. СПб., 1852-1857, стор. 556.

Російське командування широко використовувало під час війни 1768-1774 рр. сторожове містечтво запорізького війська. Кожної зими в ці роки несли заporожці небезпечну і відповідальну форпостну службу, займаючи найпередовіші південні рубежі. Після літніх кампаній, що були нерідко напруженими, переважна більшість російських військ відпочивала, а Запорізьке Військо продовжувало сторожову службу на форпостах. Командуючий Другою російською армією Панин писав в 1769 р. Катерині II: "Запорізькому війську не дозволив я і вже - повернутися у свої домівки, крім худокінних і не більше півтори тисячі чоловік, наказавши, щоб військо їхне...направило необхідну кількість людей для пильнування тієї місцевості і постів, які будуть визначені після розміщення військ на вінтер-квартирах"¹.

В Інструкції, яку розіслало у військові частини російське командування, досить докладно викладалися принципи системи організації форпостної зимової служби². На початку інструкції дається характеристика ворогу, що може напасти взимку. Це - озброєні стрілами і списами татари. Вони являють собою слабого противника, який може лише раптовим нападом розладнати російські і козацькі війська. Тому найголовнішим в діяльності форпостів є попередження про татарські вторгнення. З цією метою створювалось чимало малих і великих форпостів.

Малі форпости - це найпередовіша лінія. Кожен з них спостерігав за певним дорученим йому районом. Між окремими малими форпостами курсували роз'їзди, які, згідно з інструкцією, проводилися регулярно ліворуч і праворуч від свого поста. На середині шляху від сусіднього поста відбувалася зустріч з його роз'їздом і обмін певними знаками. Крім бокових роз'їздів робилися проїзди вперед, на версту і більше для вивчення і спостереження за балками, лощинами і байраками, якими легше всього було пробратися ворогу. Для того, щоб на великих форпостах подати знак про появу ворожих загонів, на малих форпостах запалювалися маяки. Вони називалися фігурами і складалися з джок, що ставилися одна на одну в формі піраміди і через які пропускаявся смоляний мотузок з прив'язаною купою сухої соломи. Під час тривоги мотузок підпалювали і

¹ Центральний державний військово-історичний архів СРСР/далі - ЦДВІА/, ф.ВУА, спр.1853, арк.40.

² Там же, арк.85-89.

фігура світила велетенським маяком. Після цього загопи малих форпостів йшли на зближення з командами великих форпостів.

Головні, або великі форпости знаходилися на певній відстані від малих форпостів і розміщувалися у прикритих місцевостях, або в населених пунктах таким чином, щоб контролювати проїжджі шляхи. Головні форпости, охороняючи доручені їм територіальні ділянки, зобов'язані були не допускати раптового прориву ворога вглиб країни, нападу на українські села і міста та на російські війська, що стояли в глибині української території. Цим військам передавалося повідомлення з великих форпостів також за допомогою маяків. Команди /як малих, так і великих форпостів/ повинні були бути завжди готовими негайно сісти на коней і битися з ворогом, якщо тому вдалося прорватися через першу оборонну лінію.

Якщо татарські сили були значними, то в дію вступали авангардні частини "квартируючої" російської армії, так звані легкі війська. А вже, коли ворог рвався до центральних районів України, тоді на допомогу повинні були виступити головні сили російської армії – піхота і тяжка кіннота, що корпусами розташовувалася по населених пунктах, зокрема, в районі Української лінії.

Загальна дислокація запорізьких зимових форпостів в 1769-1774 рр. встановлювалася командуючим Другою російською армією. Форпостна лінія за розкладом повинна була проходити від гирла річки Саксагань до річки Вовчі Води. 25 жовтня 1769 року кошовий атаман Калнишевський одержав від командування Другої армії ордер, в якому наказувалось Запорізькому військові створити на визначеній лінії постійно діючі форпости, організувати і проводити роз'їзди "для охорони від ворожих роз'їздів і нападів, не тільки на їхніх, тобто запорізьких козаків, власні домівки, але й ті кордони її іма.вел., які закріплені за їхніми військами, форпостами і роз'їздами"¹. При деталізації напрямків запорізької форпостної лінії визначалося, що вона повинна йти від Дніпра праворуч, по кордону запорізьких володінь до р.Інгульця, потім вгору по Інгульцю – до верхів'я р.Березоватої, з цього пункту – на р.Кам'янку, а з Кам'янки – до останнього порога на Дніпрі, від порога з лівого берега Дніпра – на р.Вовчі Води, до гирла р.Кам'янки, а потім – вгору до гирла р.Ганчули, а звідти – на р.Конські Води, до могили Токмак².

¹ ЦШВА, ф.ВУА, спр.1853, арк.84.

² Центральний державний історичний архів УРСР у м.Києві, фонд Коша Запорізької Січі /далі ф.КЗС/, спр.248, арк.2; А.А. Скальк о в с к и й. Історія Нової Сечи, т.ІІ, Одесса, 1895, стор.39.

Командування Другої армії доручало кошовому отаману самостійно визначати точні конкретні місця для форпостів, кількість і склад караулів і дистанцію роз'їздів. Уряд Запорізької Січі - Кіш - організував 20 форпостів:

I. Біля річки Кам'янки. Роз'їзди з цього поста з правого боку зустрічалися на Сахсагані при Великих Тернах з гусарською командою Верболюзького поста, який тримав Мовтий гусарський полк, а з лівого боку - біля урочища Скалозубова - з командою запорізького скалозубовського поста.

II. Внизу р.Дніпра, в урочищі Скалозубовому. Цей пост вважався найбільш відповідальним. Він був найбільш висунутим на південь і розташовувався в безпосередньому сусідстві з татарськими кочовищами.

III. Проти Січі, в урочищі Темному.

IV. На Дніпрі, в урочищі Лиса Гора.

V-VII. Над Дніпром, в урочищах Городище, Гола Пристань, Тарасівському, Біленькому.

IX. На Хортицькому острові.

X. На Дубовому острові.

XI. Біля Старо-Самарського ретраншементу.

XII-XVI. Біля р.Самари, в урочищах Садках, Вольному, Жуковському, Богдановому. Запорізькі команди самарських форпостів і форпостів на островах зустрічалися з солдатами аванпостних команд, керованих генерал-поручиком Бергом.

XVII. Між річками Самарою і Ореллю.

XVIII-XX. При Протовчанській, Кодацькій та Самарській паланках діяли своєрідні "рухомі форпости", команди яких не були закріплені за постійними форпостами. Вони роз'їжджали по мордонах паланок.

Члени паланкових команд, очевидно, жили в зимівниках, де і забезпечувалися продовольством¹.

Форпостні команди були укомплектовані переважно кіннотниками /4/5 загального складу/, що більше всього підходило для сторожової служби від навали татар, які воювали лише на конях. Кожен козак мав двох коней /"парокінні" козаки/. Одинадцять в двадцяти запорізьких постів обслуговували команди, що склалися

---

¹ ЦІА УРСР у м.Києві, ф.КЗС, спр.248, арк.35,36,42; ЦШВА, ф.ВУА, спр.16, арк.223; Записки Одеського общества истории и древностей российских, вып.1X; Материали, относящиеся к истории Запорожья.

з двохсот "парокінних" козаків. В трьох паланкових роз"їзних командах було по 30 чоловік запоріжців-кіннотників. Форпостна команда біля Старо-Самарського ретреншементу складалася з 300 "парокінних" козаків. На двох форпостах служило по 100 кіннотників. Ще на двох форпостах до 100 "парокінних" козаків добавили піших: в одному випадку 200 чоловік, /пост напроти Січі/, в другому - 400 /в урочищі Скалозубові/.

До командного складу кожного форпоста входив запорізький полковник, два полкових старшини /з них один обов"язково був писарем/. Полковник мав 8 коней, полковий старшина - п"ять.

Загалом, на запорізьких зимових форпостах в роки війни було зайнято 2744 кінних козаки, 600 піших, 20 запорізьких полковників, 40 полкових старшин і один військовий старшина, який очолював форпости. Всі роки війни, крім 1769 р., ним був Андрій Порохня¹.

Іноді окремі форпости з тих чи інших міркувань міняли свої дислокації². З 1773 року відбувається скорочення форпостної системи в зв"язку зі змінами в загальній оперативній лінії, зокрема, звуженні лінії фронту для Другої армії. Російські кордони пересунулися на південь. Друга російська армія стояла в цьому році на зимових квартирах в Олешках. Тому і відбулися значні зміни в напрямках лінії зимових запорізьких форпостів і в їх кількісному складі. За розпорядженням командування російської армії були ліквідовані запорізькі пости на обох Кам"янках в урочищах Вербовому, Скалозубові, в Грамоклії, на Микитському, в Темниці, Оскарівці та на Переволочанському і Кременчуцькому шляхах, що були створені додатково Запорізьким Кошем для охорони цих шляхів³.

Залишалось 11 форпостів з кінними командами по 50 чоловік, кожен з яких очолював полковий старшина⁴. Згідно з розкладом командування Другої армії з цього року запорізькі форпости базую-

---

¹ ЦДІА УРСР в м. Києві, ф. КЗС, спр. 248, арк. 38, 40.

² А. П е т р о в, Война России с Турцией и польскими конфедератами. СПб., 1866-1874, т. П. Додаток - "Расписание 2-й армии на зимтер-квартирах"; ЦДІА УРСР в м. Києві, ф. КЗС, спр. 242, арк. 59; спр. 248, арк. 7; спр. 308, арк. 22 та ін.

³ ЦДІА УРСР в м. Києві, ф. КЗС, спр. 345, арк. 3.

⁴ Т а м ж е, спр. 325, арк. 6.

лися в Олександрівському шанці, у Низовій Білозерці, в Станіславі, в Бубликовій балці, в гирлі Буга, Ігула та Єланця, при гирлі Мертвих Вод, у Чортальському броді, в Запорізькому Гарді. В запорізьку форпостну систему включили і третю частину піхотної команди, що складала екіпаж запорізької флотилії, яка виконувала функції сторожового морського поста під час військових дій влітку. Більша частина запорізьких козаків цієї команди розкодилася по зимівниках і на промисли. Дуби, чайки відправлялися на Січ, там вони зберігалися в січовій гавані. Решта /300 чоловік з трьома старшинами/ залишалася в районі літнього морського поста, просуваючись трохи вгору від місця своєї звичайної стоянки в урочищах Кизе, або Бубликове на гирлі Дніпра. Зимуючи тут, козаків літньої оторожової команди виконували завдання сторожової зимової служби, як вони казали, "румом", тобто сухопутно¹.

Додатково діяла також команда полковника Ковпака, яка залишалась на зиму в місцях літньої дислокації і виконувала зимову сторожову службу. 300 чоловік з команди під керівництвом полкових старшин зимували в землянках при гирлі Дніпра, біля Кінбурна. Вони робили роз'їзди і зустрічалися з донськими козаками, від яких також були розставлені пости вздовж Дніпра².

Така дислокація запорізьких зимових форпостів зберігалась і в останній рік війни - 1774.

Запорізький Кіш комплектував свої форпостні команди, головним чином, за рахунок неодружених козаків, що перебували в Січі у складі січового гарнізону, або в інших місцях, і які не мали свого житла. Кожен курінь посилав в середньому по 30 чоловік на один пост. Одружені козаки призначалися в команду тільки з числа тих, зимівники яких розташовувалися поблизу форпоста³.

Розміщувалися запорізькі козаки, що несли форпостну службу, або в зимівниках, або в землянках, або в куренях. Для коней будувалися тимчасові стайні⁴.

---

¹ ЦДІА УРСР в м.Києві, спр.323, арк.23; спр.285, ч.1, арк.7.

² Там же, ф.КЗС, спр.325, арк.5.

³ Там же, спр.242, арк.66-68, 80-81; спр.248, арк.11, 109-111; спр.235, арк.48; спр.285, ч.1, арк.3; спр.308, арк.4.

⁴ Там же, спр.284, арк.69 /об./; спр.325, арк.20.

Нестача палива, як і фуражу, а також і харчів створювали нестерпні умови для козаків, які несли форпостну службу. З-за цього навіть міняли дислокацію форпостів, хоч зміни не завжди відповідали вимогам охорони. Обов'язок забезпечення форпостів дровами повинні були, за наказом Коша, виконувати козаки-зимовчакі, поставляючи від кожного зимовника по возу дров¹. Тому старшина і намагалася посилати на форпости найбільш частину запорізького козацтва - бездомну голоту. Нерівномірний розподіл на форпости, незабезпеченість їх фуражем та провіантом, зловживання старшини - все це викликало невдоволення, обурення форпостних козаків проти старшини. Найбільш масовим виразом протесту були втечі².

Початок форпостної служби кожен рік співпадав з часом закінчення кампанії і поверненням Запорізького Війська по домівках, тобто в жовтні-листопаді. Закінчуватися форпостна служба повинна була тоді, коли починалася нова кампанія. Але навесні козаки з форпостів розходилися на промисли раніше початку військових дій.

На форпостах застосовувалася ручна вогнепальна зброя. Рідкісними були випадки, коли деяким форпостам видавали гармати. Наприклад, гарматами був озброєний Тарасівський форпост, районом дій якого була найбільш віддалена прикордонна територія. В тимчасове володіння одержали гармати також форпостні команди з урочищ Темне і Скалозубове в зв'язку з організацією ними дальних роз'їздів у ногайський степ "для поїску"³.

Формами форпостної служби були роз'їзди і бекети /пікети/. Система бекетів - специфічно козацька форма аванпостної служби. Бекети - це спостережні пункти з трьома вартовими, що форпости висували наперед себе. Бекети складали найближчу до ворога охоронну лінію. Патрулювання на бекетах проводилося запорізькими козаками безперервно, вдень і вночі. Бекети встановлювалися "в пристойних і видних місцях", тобто на висотах, найчастіше на могилах /курганах/⁴.

¹ ЦДІА УРСР в м.Києві, ф.43С, спр.324, арк.372; спр.248, арк. 74.

² Т а м ж е, спр.268, арк. 58.

³ ЦДІА УРСР в м.Києві, спр.242, арк.87; спр.268, арк.35,39, 41, 46.

⁴ Т а м ж е, спр.248, арк.16 /зв./, 38,40.

Роз'їздами форпости контролювали ту частину місцевості, яка випадала з радіуса діяльності бекетів. Крім того, роз'їзди зв'язували пости, що розташовувалися на значній відстані один від одного,¹ таким чином, створювали безперервну оборонну лінію¹. У роз'їзди відправлялася невелика кількість людей, але щоденно. В певних місцях, які російське командування доручало визначати самому Запорізькому Військові /"по знанію місць"/, роз'їзди сусідніх постів зустрічалися і обмінювалися знаками².

Запорожці ставили перед собою завдання не тільки чинити опір ворожому наступові, а й проводили активну оборону кордонів. Форпостні команди періодично організовували так звані "поїски", тобто диверсійно-розвідувальні експедиції у степ, захоплювали кінські табуни, знімали ворожі пости, ліквідували татарські роз'їзні караули, чисельність яких доходила іноді до кількох сот чоловік³. "Поїски" форпостних команд знесиляли ворога. В результаті татари не могли об'єднати свої сили для зимових нападів на українські землі. Так оцінювало і російське командування характер саме цієї сторони діяльності запорізьких форпостів. Панин писав про дії запорізьких зимових форпостів: "Неприятелю завдається відчутної шкоди і втрат, а собі набувається здобич"⁴.

Запорізькі зимові форпости, крім всього, виконували завдання військового зв'язку. Взимку поштові пости на лінії зимових форпостів знімалися і на них покладалася доставка листів і супроводження кур'єрів⁵.

Влітку захист кордонів теж зберігав своє значення, хоч, безумовно, охоронна лінія звужувалася. Російська армія разом з українськими військами, які з другої половини XVIII ст. остаточно були перетворені в її складову частину, діяли на театрі війни 1768-1774 рр. Запорізьке Військо брало активну участь у військових операціях у складі Другої, а пізніше і Першої російських армій. Одночасно на Запорізьке Військо покладалася в ході кампанії оборона кордонів і захист України з боку ворожих фортець Очакова, Кінбурга і Хаджи-бея.

¹ ЦНА УРСР в м. Києві, спр. 248, арк. 7-9; спр. 242, арк. 59; спр. 268, арк. 3, 6, 8, 13, 21; спр. 325, арк. 28.

² Там же, спр. 263, арк. 14, 61.

³ Там же, спр. 268, арк. 26.

⁴ Там же, спр. 248, арк. 72.

⁵ Там же, спр. 325.

Тому створювались спеціальні літні запорізькі сторожові пости, які повинні були прикривати кордони з боку моря та річкових рубежів, охороняти комунікації, захищати паланки та виконувати інші "державні потреби".

Розташування постів співпадало з береговими лініями пониззя Дніпра і Бугу та їх приток, що якоюсь мірою, повторювало традиційні місця запорізької охоронної лінії, а також зимових форпостів, які організовувалися під час війни 1768-1774 рр.

1769-1770 рр. сухопутні літні пости розташовувалися біля р.Кам"янки на Микитській Лисій горі, в урочищах Тарасівському, Біленькому, на острові Хортиці і трохи вище його - в Кічкасі, а також в Кодацькій, Самарській та Протовчанській паланках.

У 1771-1773 рр. у зв'язку з зайняттям Криму російською армією відбулася часткова передислокація літніх запорізьких сторожових постів. В цей же час вони займали місця при гирлі Інгульця, на р.Кам"янці, а також у Гарді на р.Бузі. Команда Гарцового сторожового поста несла також службу на гирлі р.Грамоклії, що впадає в Інгул¹. В Кодацькій, Самарській, Протовчанській і Орельській паланках, на Кременчуцькому і Переволочанському шляхах стояли пости для охорони курсуючих транспортів з продовольством. Був ще один сторожовий запорізький пост з недосить чітко визначеним місцем розташування: "На тутешньому боці Дніпра для безпеки тих, що йдуть в Крим та з Криму"².

У 1774 році Запорізький Кіш залишив за вказівкою командування лише чотири сухопутних літніх форпости: біля Шостаково, в гирлі р.Телигул /вершина Лиману/, в гирлі Грамоклії і на Че-чеклії³.

До вищезгаданих постів треба додати запорізьку команду полковника Ковпака, яка з 1772 року стояла біля Кінбурна. Кош не вносив її до загального офіційного списку сторожових постів, але ця команда, по суті, виконувала службу охорони кордонів в районі турецької фортеці Кінбурн. Такий пост біля Кінбурна було запроваджено після зміни військової операційної лінії в зв'язку з завованням Росією Криму і можливістю активізації турецьких військ з

¹ ЦІА УРСР у м.Києві, ф.КЗС, спр.307, арк.12,75.

² Там же, спр.308, арк.8-9; спр.286, арк.7,10; спр.324, арк.13-14.

³ Там же, спр.345, арк.90,96,99,116.

боку Очакова і Кінбурна. У складі 500 чоловік ця команда розстала охоронні пости між Олешками і Кінбурном, які діяли взимку і літом безперервно¹.

Літні сторожові пости функціонували з ранньої весни до глибокої осені. Деякі з них продовжували діяти і взимку, виконуючи завдання форпостної служби. Команда, що стояла на посту влітку біля р. Кам'янки, а також паланкові сторожові команди щороку залишалися зимувати².

Крім сторожових літніх кінних постів, щороку весною, як тільки починалася навігація на Дніпрі, спускалась вниз в район Лиману на човнах команда запорізьких козаків-піхотинців. Запорожці встановлювали на Лимані сторожовий морський пост, який охороняв південні рубежі. В його завдання входило також розвідування і спостереження за сухопутними і морськими силами ворога, дислокованими в Кінбург-Очаківському районі. Запорізька сторожова команда повинна була не допускати ворожі військові кораблі у Дніпр та Буг, а також не допускати висадки на берег ворожого десанту³. Місцезрешташування морського запорізького поста було більш-менш постійним протягом всієї війни і співпадало з Лиманом між гирлами Буга та Дніпра. В цих межах стоянка запорізької флотилії могла пересуватися. Звичайним місцем стоянки були урочище Кизе або Бублікове⁴. В 1769-1770 рр. в піхотну команду, яка складала екіпаж запорізької флотилії на Лимані, входило 1690 козаків, три полковники, вісім полковних старшин, ієромонах, чотири хоружих, 38 канонірів. У 1771 році склад команди зменшився і дорівнював 1000 чоловікам. В такому вигляді команда-екіпаж проіснувала до кінця війни⁵. Флотилія цієї команди складалася з 19 суден, тобто дубів, чайок.

---

¹ ЦДІА УРСР в м. Києві, ф. КЗС, спр. 345, арк. 82, 85, 122 та ін.; спр. 284, арк. 116-117, 151.

² Там же, спр. 325, арк. 23.

³ Там же, спр. 286, арк. 5; спр. 232, арк. 8; спр. 323, арк. 38, 48; спр. 308, арк. 2; спр. 345, арк. 76 /зв./, 77; спр. 285, ч. 1, арк. 48.

⁴ Там же, спр. 325, арк. 65; спр. 345, арк. 76; спр. 285, ч. 1, арк. 7 та інші.

⁵ Там же, спр. 308, арк. 5; спр. 324, арк. 3.

Форми і напрямки дій сторожової бойової діяльності сухопутних літніх постів були подібні до характеру сторожової служби зимових форпостів. Це були "бекети", "відводні караули", "часті роз"їзди".

Гардовий пост розставляв "відводні караули" вздовж течії Бугу /в Білоусівці, Тарахтеєві/, в гирлі Інгула /на Червоній/, нижче Інгула /на Поповій/, в Станіславі /між гирлами Бугу і Дністра/, на Лимані, а також на Городищі /біля Білозерського лиману/. Між цими "відводними караулами" організовувалися роз"їзди і посідалися розвідувальні партії до Телігулу і Інгульця. Таким чином, Гардовий пост повинен був не допустити прориву ворожих суден в районі Бузького і Дністровського лиманів. Цей пост на відміну від інших сухопутних літніх постів мав в своєму розпорядженні кілька запорізьких дубів. Тому його команда проводила роз"їзди не тільки кіннотою, але і на дубах¹.

Телігулівський пост робив роз"їзди: в один бік - до Чечеклії, зустрічаючи команду з цього поста, а на захід - до зустрічі з роз"їздом Першої російської армії, створюючи, таким чином, кордон, що заступав туркам і татарам шлях до Бендер і на Правобережжя України².

Грамокліівський пост робив роз"їзди до Дніпра³, Шостаківський - по Бугу до його гирла і вгору - до Чечеклії⁴.

Команда з флотилії роз"їжджала на суднах до Очакова і Кінбурна⁵.

Колпаківська команда робила експедиції до Чорного моря, особливо до Кінбурна⁶.

Роз"їздами і встановленням бекетів не вичерпувалася діяльність запорізьких літніх сторожових постів. Систематично вони проводили "поїски". Внаслідок таких "поїсків" ворогу наносилися

---

¹ ЦДІА УРСР у м.Києві, ф.КЗС, спр.268, арк.7-8.

² Там же, спр.297, арк.27; спр.345, арк.94, 99; спр.309, арк.4; спр.297, арк.8, II /зв./.

³ Там же, спр.308, арк.12,15.

⁴ Там же, спр.345, арк.96.

⁵ Там же, спр.345, арк.76; спр.323, арк.61; спр.285, ч.І, арк.93, 106, 114, 127.

⁶ Там же, спр.284, 345.

відчутні удари, захоплювалися трофеї та "язики". Останнє мало особливо велике значення, оскільки завдяки цьому російське командування одержувало систематично дані про стан і наміри ворожих сил в районі Очаково-Кінбуриського напрямку¹. Бували випадки, коли ці "сторожові поїски" запорізьких літніх постових команд переростали в великі бої з турецькими і татарськими військовими частинами і суднами. Ці бої, в яких брали участь великі сили з обох боків, мали неабиякі наслідки для розгортання кампанії.

Щорічно, крім постійного завдання - охорони кордонів - літні постові запорізькі команди, особливо з морського поєста, включалися до загального плану кожної кампанії. Вони виконували особливі завдання при розгортанні дій на театрах війни. Велику славу заслужили запорізькі піхотинці - моряки, виконуючи особливе спеціальне завдання російського військового командування в 1771-1772 рр. Йдеться про славнозвісну Дунайську експедицію, про героїчний рейд запорізьких флотилій з Дніпра, мимо ворожих фортець Очакова і Кінбурна, вдовж Чорного моря до гирла Дунаю. Тут в складі Першої російської армії запорізькі козаки успішно діяли на Дунайському театрі війни.

В роки російсько-турецької війни 1768-1774 рр. запорізькі козаки, крім активної участі в бойових діях на театрах війни, виконували важливу, важку і небезпечну аванпостну сторожову службу.

Система запорізьких зимових форпостів, що розташовувалася в районі річок Самари, Орелі, Кам'янки, острова Хортиці, по кордонах запорізьких володінь, а також низу Дніпра, створювали найпередовішу оборонну лінію, охороняючи південні кордони і прикриваючи російську армію, яка розквартирувалася на території України. В зв'язку з пересуванням на південь російських кордонів у ході війни, запорізькі форпости перебазувалися на гирла річок Бугу, Інгульця, Єланця, Мертвих Вод та на Запорізький Гард.

Літні запорізькі сторожові пости прикривали кордони з боку моря та річних рубежів, охороняли військові комунікації та обороняли паланки. Розташування цих постів співпадало з береговими

¹ ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. КЗС, спр. 285, ч. II, арк. 29; спр. 309, арк. II. ЦДІА; ф. В. А., спр. 1859, арк. 115.

лініями пониззя Дніпра, Бугу та їх приток, повторюючи традиційні місця залорізької охоронної лінії, зокрема, зимових форпостів.

М.Г.Крикун

НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЬСЬКОГО ВОЄВОДСТВА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ
XVII ст.

Автор даної статті ставить собі за мету встановити чисельність населення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. Залюдненість Поділля цього часу ще не вивчалась. Подані нижче підрахунки відносяться до 1629 р., оскільки дані, що містяться в доступних джерелах, стосуються, звичайно, саме цього року. В основу дослідження покладено матеріал подимного реєстру 1629 р. З точки зору достовірності та можливостей статистичного використання подимні реєстри 1629 р. є найкращим демографічним джерелом з першої половини XVII ст.¹ Оподатковувана одиниця в них "дям" - житловий будинок². Не дивно, що чисельність населення на той час в українських землях авторами виводиться саме для 1629 р.³

Подільський реєстр досі не виявлено. Відомі лише витяги з нього, які стосуються більшості подільських поселень. Вони містяться в документі, складеному в 1678-1679 рр. так званим комісарським судом Подільського воєводства, який діяв у Львові⁴. Вперше на це джерело звернув увагу В.Б.Антонович, проте він помилково відносив дані його до 1678-1679 рр.⁵ Згодом тільки

---

¹ М.Г. Крикун. Подимні реєстри XVII ст. як джерело. - Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція. Спеціальні історичні дисципліни. К., 1968, стор.69-82.

² Volumina legum, t.3. Warszawa, 1784, стор. 605-606.

³ Z. G u l d o n. Badańia nad zaludnieniem Ukrainy w XVII wieku. - Kwartalnik historii kultury materialnej / далі - КНКУМ/. Rok XIII, 1965, № 3, стор.561-566.

⁴ Центральний державний історичний архів УРСР у Києві /далі - КЦІА/, ф.36, оп.1, спр.2, акт.кн.3637.

⁵ Державна Публічна бібліотека АН УРСР у Києві, відділ рукописів, ф. В.Б.Антоновича, № 8121, 8141, 8153, 8162.

О.І.Баранович цікавився ним, правильно датуючи його відомості¹. З документа видно, що комісарський суд видавав магнатам і шляхті, які емігрували з Поділля після остаточної його окупації Туреччиною /за Куравенським мирним договором/, грошове відшкодування за втрачені ними маєтки, згідно з рішенням варшавського сейму від 14 січня 1677 р.² При визначенні розмірів компенсації /умовної, бо відносно незначної/ суд виходив з кількості житлових будівель - димів в подільських поселеннях в 1629 р. /робилось так за рішенням самого суду/³. Оскільки згаданий документ назви не має, умовно назвемо його "Декларацією розподілу суми". Цими словами розпочинається перша сторінка його тексту (*deklaratio dividendae summae*).

Потрібно насамперед встановити кількість поселень на Поділлі в 1629 р. "Декларація розподілу суми" подає назви 52 міст і містечок /51 належало до приватних шляхетсько-магнатських, 1 - до державних маєтків/ та 599 сіл /542 - шляхетсько-магнатських, 45 - державних і 12 - церковних/. З них для 49 міських і 467 сільських поселень в ній наведено повні, а для 12 сіл - неповні відомості про число оподаткованих у 1629 р. димів⁴. Без сумніву, існувала тоді і решта поселень /3 міських і 120 сільських/: більша частина їх згадується ще у документах ХУІ ст.⁵; в другій чверті ХУІІ ст. заснування нових поселень на Поділлі було дуже рідкісним явищем, а в 50-70-х роках воно було через великі спустошення зовсім неможливе. Причина відсутності в "декларації" даних про число димів у 123 поселеннях полягає в тому, що шляхта і магнати в 1678-1679 рр. не довели документально свої права на їх володіння; в таких випадках комісарський суд грошового відшкодування не давав і не вважав за потрібне вказувати кількість димів. Тільки для 35 сіл /з указаних 467/ при відсутності прав на

¹ А.И. Баранович. Украина накануне освободительной войны украинского народа середины ХУІІ в. М., 1959, стор.135.

² *Volumina legum*, t. 5. Warszawa, 1738, стор. 469.

³ КИЦІА, ф.36, оп.1, спр.2, акт.кн. 3637, арк.1.

⁴ Там же, арк.1-73.

⁵ *Źródła dziejowe*, t. XIX, Warszawa, 1889, стор. 183-307.

їх володіння суд, не видавши за них компенсації, подав число димів у 1629 р., але не в самому тексті "декларації", а на її полях, біля назв сіл.

"Декларація" не згадує багатьох подільських поселень, які існували в 1629 р. і пізніше. Це видно хоч би з того, що вона говорить тільки про деякі державні поселення, а їх на Поділлі було в кілька разів більше, ніж згадується. Тут не названо також поселень столового маєтку кам'янецького єпископства. Так сталося тому, що комісарський суд видавав компенсацію лише за втрачені приватні маєтки¹. Виняток, однак, було зроблено для володарів деяких державних і церковних поселень. Наприклад, магнату Г.Лянцкоронському суд дав відшкодування за Скальське староство, виходячи з половини числа в ньому димів у 1629 р.²

В "декларації" відбито діяльність комісарського суду за два роки, тоді як він мав існувати три роки³. Тому в ній не названі всі приватні шляхетсько-магнатські села.

До подільських міст належали Чернівці – власність магнатської родини Замойських. Це місто в ХУІІ ст. відносили частіше до подільських поселень⁴. В 1629 р. через те, що лежало воно на брацлавсько-подільському рубежі, зустрічаємо його в подимному реєстрі Брацлавського воеводства з зазначенням числа димів⁵.

З люстрації Подільського воеводства 1629 р. дізнаємося про існування ще багатьох державних поселень – 12 міст і містечок та 188 сіл⁶. Ця люстрація збереглася неповністю. Тому про деякі

¹КШІА, ф.36, оп.1, спр.2, акт.кн.3637, арк.88.

²Т а м ж е, арк.3,5 і ін.

³ Volumina legum, t. 5, стор.469; КШІА, ф.36, оп.1, спр.2, акт.кн. 3637, арк.8-11 та ін.

⁴Див., наприклад, "Архив Юго-Западной России" /далі – АЮЗР/, ч.УІІ, т.2. К., 1890, стор.514 /1661 р./; Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі АГАД). Archiwum skargu Koronnego (далі АСК), dz. I, N 71, арк.402 /1662р./.

⁵АЮЗР, ч.УІІ, т.2, стор.400.

⁶ Archiwum miasta Krakowa i województwa krakowskiego. Archiwum Sanguszków /далі – АWK. АS /, № 92, стор.215-396.

королівщини ми дізнаємося з люстрації 1615 р. /три містечка і 23 села /¹; на 1629 р. вони, напевно, не зникли. Про решту поселень відомості взяті з люстрації 1665 р. /2 містечка і 5 сіл королівщини/², поголового списку 1662 р. /одне державне місто і 11 церковних та 48 шляхетських сіл/³, подимних реєстрів 1661 і 1668 рр. /одне церковне містечко та 28 шляхетських сіл/⁴. З причини, вказаної вище, не сумніваємося в існуванні цих поселень у 1629 р.

Таким чином, у 1629 р. на Поділлі, за нашими підрахунками, налічувалось 974 поселення. Це набагато більше, ніж у 1578 р., коли, як показано О.Яблоновським, на терені воеводства знаходилося, за поборовим реєстром і деякими іншими джерелами, 687 поселень /з них міст і містечок - 37/⁵. Отже, за півстоліття в ході колонізації виникло чимало нових поселень. Площа Подільського воеводства в XVI-XVII ст., за О.Яблоновським⁶, становила 19152 км². В середньому одне поселення припадало на 19,7 км². В східному повіті воеводства - Летичівському було 489 міст, містечок і сіл, в центральному - Кам'янецькому - 339, а в західному - Червоногородському - 146 /див. табл. 3-4/. В цих повітах відповідно одне поселення в середньому припадало на 21,2, 18,1 і 18,3 км². Серед усіх поселень міст і містечок було 72⁷, або 7,4%. Це відносно

---

¹ Źródła dziejowe, t. V, Warszawa, 1977, стор. 12, 19, 20, 30, 31, 34, 45, 56, 57, 64-69.

² AGAD, Metryka koronna, dz. XVIII, № 74. Люстрація 1665 р.

³ AGAD, ASK, dz. I, № 71, арк. 387-447.

⁴ АОРР, ч. УІ, т. 2, стор. 501-538.

⁵ Źródła dziejowe, t. XIX, Przedmowa, стор. 15-16, 26. З усіх документів XVI ст. поборовий реєстр 1578 р. містить найбільш повні дані про подільські поселення.

⁶ Źródła dziejowe, t. XIX, Przedmowa, стор. 12.

⁷ Див. табл. 3-4 в цій статті; А.И.Баранович ч. Украиня накануне освободительной войны, стор. 135.

більше, ніж, наприклад, на Волині /5,2%/¹ або в Белзькому воеводстві /5,5%/². 670 поселень, тобто 68,8% належало до шляхетсько-магнатських приватних маєтків, 280 /28,7%/- до державних і 24 /2,5%/- до церковних маєтків /табл.3-4/. Цікаво, що майже таке ж процентне співвідношення між приватними, державними і церковними поселеннями спостерігається в 1630 р. на Белзщині - 68,5 : 28,4 : 3,1³. Потрібно зауважити, що всі церковні маєтки на Поділлі в першій половині ХУП ст. належали католицькому духовенству.

Підрахунки чисельності подільського населення розпочнемо з визначення залюдненості маєтків, для яких збереглися відомості про кількість в 1629 р. оподаткованих димів. Виходимо при цьому з припущення, що в будинку в середньому проживало 6 осіб. Цим показником користуються всі автори, які досліджували залюдненість українських земель в першій половині ХУП ст. на основі подимних реєстрів 1629 р.

В 50 містах і містечках та 467 селах налічувалось 33 393 дими, а в них - 200 358 осіб /див.табл.1-2/. На кожне міське поселення в середньому припадало 252,5 дима, а на кожне село - 44,5. В багатьох містах кількість житлових будівель, як для першої половини ХУП ст., була значною. Про це свідчить той факт, що в 1629 р. Борців вніс подимне з 305 будинків, Вінківці - з 303, Чорний Острів - з 335, Яришів - з 370, Берлинці - з 432, Городок Бедрихівський - з понад 473⁴, Новий Костянтинів - з 474, Скала - з 477, Гусятин - з 600, Могилів - з 606, Мурафа - з 607, Дунайгород /Дунаївці/ - з 613, Шаргород - з 646, Зіньків - з 831, Чернівці - з 894, Сатанів - з 912 будинків. 5 міст зібрали подимне з числа будинків в межах від 200 до 300, 12 - від 100 до 200, 9 містечок - від 50 до 100. Кожне з 8 містечок - від кількох десятків димів до 50⁵.

---

¹ О. Баранович. Залюднення України перед Хмельниччиною. І. Волинське воеводство. К., 1930, стор.21.

² М.Н о г р. Zaludnienie województwa bełskiego w roku 1630.- Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych, т.ХІ. Poznań, 1960, стор.71,73.

³ Там же, стор.71, 73-74.

⁴ В "Декларації" не подано якоїсь частини димів у цьому місті через те, що її володар не подав потрібних документів /КЦДІА, ф.36, оп.1, спр.2, акт.кн. 3637, арк.2,54/.

⁵ Там же, арк.1-7,12,21,27,42,54,56,70; АУЗР, ч.УП, т.2, стор.400.

Аналіз табл.1-2 доводить, що в цілому до найгустіше залюднених на Поділлі належали поселення Летичівського повіту. Тут кожне міське поселення пересічно мало 405,2 дима, а кожне село - 52,6. Для Кам'янецького повіту ці показники менші - відповідно 166,6 і 40,9 дима, для Червоногородського повіту вони становлять 209,8 і 30 димів. Більш густішу заселеність маєтків Летичівщини можна пояснити тим, що вона /особливо її східні райони/ порівняно інтенсивніше колонізувалась в останній чверті XVI ст. і частково - в першій чверті XVII ст. Відомо, наприклад, що в останній чверті XVI ст. виникли міста Шаргород і Чернівці, а навколо них - кілька десятків сіл, причому новопоселенцям давались слободи на 10-20 років¹.

Залюдненість решти поселень /22 міських і 435 сіл/ можна встановити лише наближено, оскільки для значної частини їх є неповні відомості, а для інших не виявлено ніяких даних.

Розпочнемо з визначення приблизної кількості житлових будівель в 22 міських поселеннях.

Люстрація 1629 р. містить дані про число будинків у 9 державних містах та містечках. Проте вона не відбиває повністю їх залюдненості. Люстратори не враховували багатьох хат. У зв'язку з цим до наведеної люстрації кількості будинків в двох містечках Червоногородського і Кам'янецького повітів додаємо 56% від неї: настільки процентів подимний реєстр 1629 р. подав у м. Скалі /на Червоногородщині/ більше будинків, ніж люстрація /відповідно 477 і 306/². Виходячи з цього, до 36 хат, зазначених люстрацією в Лоянівцях /Ланівцях Червоногородського повіту/³, додаємо 20, а до 100 хат в Смотричі /Кам'яниччина/⁴ - 56. До числа будинків у 7 державних міських поселеннях на Летичівщині, поданого люстрацією /2268/⁵, додаємо 703, тобто 31%; настільки більше, порівняно з люстрацією, подав будинків подимний реєстр 1629 р.

¹ А.Тарнаwski, Działalność gospodarza Jana Zamojskiego kanclerza i wielkiego hetmana koronnego. Lwów, 1935, стор.330-349. Про колонізацію в першій чверті XVII ст. див. - *Źródła dziejowe*, т. 5, стор.36; АНК. АС, № 92, стор.226-227, 263,347 і ін.

² КИШІА, ф.36, оп.1, спр.2, атк.кн.3637, арк.5; АНК. АС, № 92, стор.367-368.

³ АНК. АС, № 92, стор.371

⁴ Там же, стор.351.

⁵ АНК. АС, № 92, стор.217,258,269,285-287,291,292. За люстрацією. Бар мав у 1629 р. 962 будинки, Хмільник - 539, Межирів - 220, Улавнів - 197, Деражня - 170, Ялтушків - 150, Салинці - 40.

у п'яти містах разом /Брацлаві, Вінниці, Літині, Гайсині і Мачусі /сусіднього Брацлавського воєводства/ 1884 проти 1400¹.

За люстрацією 1615-1616 рр., в місті Домбровиці, що в Лети́чівському повіті, налічувалось близько 250 житлових будівель². Думаємо, що не менше їх було в 1629.

Залюдненість решти міст і містечок /12/ доводиться виводити виключно гіпотетично через брак будь-яких відомостей. Місто Меджибіж було на території Лети́чівського повіту. Ще в 1571 р. половина його населення мешкала в 160 хатах³. Всіх хат тоді налічувалось 320. Меджибіж відігравав важливе торговельне і стратегічне значення і, очевидно, з часом сильно розрісся. В XVI-XVIII ст. Меджибіж належав до великих подільських міст: на 1629 р. мав населення, напевно, не менше, як Шаргород, Могилів та Мурафа, розташовані в тому ж повіті. Вважаємо тому, що за останню чверть XVI - першу чверть XVII ст. населення в Меджибожі подвоїлося і мешкало в 640 будинках⁴. При цьому вкажемо на одну обставину, яка посередньо може свідчити, що 640 будинків для Меджибожа 1629 р. - це не забагато, можливо, навіть мінімум. В 1662 р. поголовний податок в ньому було внесено 1721 особою⁵ /податок тоді в місті внесли фактично ті ж категорії населення, які в 1629 р. здали подимне/. Від поголовного звільнялись діти до 10 років включно /серед євреїв - до 8 років/ і жебраки⁶; крім них, при складанні

¹ АОЗР, ч. VII, т. 2, стор. 397, 403, 405, 407; АМК. АС, т. 92, стор. 184, 185, 193, 200, 207.

² Źródła dziejowe, t. V, стор. 41.

³ L. B i a ł k o w s k i, Podole w XVI wieku. Rysy społeczne i gospodarcze. Warszawa, 1920, стор. 9.

⁴ Сильне зростання міст на Лети́чівщині в останній чверті XVI - першій чверті XVII ст. добре видно на прикладі Шаргорода і Чернівців. Шаргород засновано на початку 80-х років XVI ст., в 1583 р. сюди на поселення прибуло 260 чоловік /А. Тапаўскі, Вказ. праця, стор. 334-335/. На 1599 р. в ньому вже налічувалось "кількасот домів" /Listy Stanisława Żółkiewskiego - 1584-1620. Wyd. T. Lybomirski. Kraków, 1868, стор. 97/. Як сказано вище, в 1629 році подимне в місті було зібране з 646 будинків. Що ж до міста Чернівців, то привілей на його осадження було видано в 1595 р. /АОЗР, ч. VII, т. I. К., 1894, стор. 328-330/, а подимний реєстр 1629 р. вказав у ньому, як відомо, 894 оподаткованих дими.

⁵ AGAD. ASK, dz. I, N 71, apr. 387.

⁶ Volumina legum, t. 4. Warszawa, 1737, стор. 852, т. 5, стор. 166-183; R. R. y b a r s k i, Skarb i pieniądze za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III. Warszawa, 1939, стор. 182-183.

поголовного реєстру не враховувалась частина тих, які мали внести податок, але з різних причин не сплатили його. Для встановлення приблизно повної кількості населення на основі даних поголовних реєстрів 1662-1663 рр. про число тих, які сплатили податок, С.Вільрозе пропонує ці дані множити на коефіцієнт $5/3^1$. Скориставшись цим коефіцієнтом, для Меджибожа 1662 р. одержуємо 2868 осіб. Думаємо, що тоді через великі спустошення, в одній хаті в середньому мешкало щонайбільше 5 осіб. В такому разі в місті 1662 р. налічувалось щонайменше 574 будинки. Нема сумніву, що перед визвольною війною українського народу середини ХУІ ст. і в 1629 р. населення і житлових будівель в місті було набагато більше. В середині ХУІ ст. цей важливий стратегічний пункт не раз під час воєнних дій переходив з рук в руки і, зрозуміло, руйнувався.

Місто Снява в 1571 р. мало 174 хати². Припускаємо, що число їх зросло на 1629 р. у півтора раза і становило 260. Думаємо, що стільки ж приблизно будинків у 1629 р. мали такі міста в Летицькому повіті, як Снявка, Летичів і Проскурів.

Єпископське містечко Чернокозинці, що в Кам"янецькому повіті, в 1629 р. могло мати щонайменше 150 будинків: 1662 р. Чернокозинці внесли поголовний податок від 370 осіб³, або, згідно з нашими підрахунками, від 128 хат.

Гадаємо, що приблизно 100 житлових будівель на 1629 р. мало державне містечко Червоногород, від якого пішла назва повіту. Воно ніколи не було значним поселенням. У 1662 р. поголовне тут сплатили лише 138 чоловік⁴, або ж - близько 50 хат.

Державне місто Кам"янець було значним торгово-ремісничим центром на Україні. В інформації про стан Кам"янецької дієцезії, складеній 1699 р. для папського нунція в Польщі, повідомляється, що перед війнами середини ХУІ ст. Кам"янець налічував близько 7 тис. будинків⁵. Це явне перебільшення. В 1662 р. в Кам"янці поголовне сплатили 409 українців, 1072 поляки, 696 вірменів, 261 єврей⁶. Всі вони, за Вільрозе, представляли 4063 чоловіка.

¹ E. V i e l g o s e. Ludność Polski od X do XVIII wieku. - кнкм. Rok V, 1957, N 1, стор. 20-21.

² L. B i a ł k o w s k i. Вказ.праця, стор.9.

³ AGAD. ASK, dz. I, № 71, арк.436.

⁴ AGAD. ASK, dz. I, арк.412.

⁵ Biblioteka apostolica Vaticana. Proc. cons., vol. 41, арк.82.

⁶ AGAD. ASK, dz. I, № 71, арк.427-428, 442.

Крім того, тоді ж у цьому місті було зібрано 636 злотих поголовного від православного і католицького духовенства та його челяді¹. В Кам"яниці ще перебував військовий гарнізон. Є, отже, підстава вважати, що це місто в 1662 р. мало близько 5 тис. осіб, або 1000 будинків. Припускаємо, що в 1629 р. в Кам"яниці було щонайменше 1500 житлових будівель.

Нарешті, вважаємо, що в кожному з чотирьох державних містечок - Балині на Кам"яниччині та Вербці, Вербівці і Копаїгороді на Летичівщині було по 50 хат.

Таким чином, приблизні підрахунки показують, що в 22 міських поселеннях на 1629 р. було 7063 будинків, в яких мешкало 42 378 чоловік. Разом у 72 містах і містечках в 1629 р. було 19 687 будинків, а в них - 118 122 чоловіка.

Перейдемо до обчислення населення в 435 селах. З них шляхти та магнатам належало 195, державі - 229, церкві - 11 сіл².

В жодному з відомих нам документів не зустрічаємо будь-яких даних про залюдненість в першій половині ХУП ст. згаданих магнатсько-шляхетських та церковних сіл. Тому виводимо її наближено, гіпотетично, чому і вдаємося до такого способу: множимо число поселень в кожному повіті на показник, що означає середню заселеність тих сіл в повіті, для яких відома кількість оподаткованих у 1629 р. димів. Такий показник для кожного повіту виведено вище. Число ж приватних і церковних сіл в кожному повіті, залюдненість яких встановлюється таким опосередком, визначається шляхом співставлення відповідних даних табл.2 і 4.

Дястрація Подільського воеводства 1629 р. подає відомості про число селянських господарств лише в частині з 229 королівських сіл. Але й вони неповні, отосуються, за деякими винятками, тільки так звані "тяглових" господарств, тобто тих, які мали земельні наділи, робочу худобу і інші засоби виробництва та виконували відповідно до цього повинності. Поза увагов дястраторів лишилось чимало інших селянських господарств. Це добре видно хоч би з того, що в кожному з 108 державних сіл трьох повітів воеводства було середньо, за дястрацією, 15,9 "тяглого" господарства³, тоді як на кожне з 467 сіл Поділля, заселеність яких

¹ AGAD.ASK, аз.І. № 71, арк.427-428, 442.

² Підрахунки зроблено на основі згаданих джерел.

³ М.Г. Крикун. Деякі питання аграрних відносин в королівщинах Поділля в першій половині ХУП ст. - Збірник робіт аспі-

у 1629 р. відома з "декларації", припадало в середньому 44,5 дима. Отже, дані люстрації необхідно доповнювати. Заселеність же решти державних сіл, для яких не виявлено відомостей про кількість господарств, доводиться визначати при допомозі способу, подібного до того, який використано стосовно до 195 магнатсько-шляхетських і 11 церковних сіл.

В 11 селах Червоногородського повіту люстратори в 1629 р. нарахували 87 "тяглових" господарств¹. Множимо це число на 3,8: у стільки разів більше в 1629 р. подимний реєстр подав кількість оподаткованих димів, ніж люстрація "тяглових" господарств, в чотирьох селах Скальського староства /в тому ж повіті/ - відповідно 159 і 42². Всього, таким чином, в 11 селах налічувалось 331 житло. Одне поселення пересічно мало 30 будинків. На Червоногородщині було ще 12 державних сіл, про залюдненість яких в першій половині ХУІ ст. нічого не відомо. Виводимо її шляхом множення 12 на 30.

В 43 державних селах Кам'янецького повіту, за люстрацією, було 734 "тяглових" господарства³. Множимо це число на 1,9: подимний реєстр 1629 р. подає в 7 королівських селах Кам'яниччини у стільки разів більше оподаткованих димів, ніж люстрація "тяглових" господарств /відповідно 209 і 110/⁴. Отже, населення 43 сіл мешкало в 1395 будинках. В тому ж повіті було ще 13 державних сіл, про які не виявлено ніяких відомостей. Припускаємо, що в кожному з них у 1629 р. налічувалось пересічно стільки ж житлових будівель, скільки в кожному з зазначених 43 сіл, тобто 32,5.

В 54 королівських селах Летичівського повіту люстратори нарахували 897 господарств "тяглових" та 79 слободян⁵. Всього ж в них у 1629 р. було 2079 хат. Це число є результатом множення

рантів філологічного та історичного факультетів Львівського ордену Леніна державного університету ім. Ів.Франка. Львів, 1963, стор.106, 113.

¹ АМК. АЯ, № 92, стор. 368-372, 395-396.

² КИШІА, ф.36, оп.1, спр.2, акт.кн.3637, арк.20,43,51; АМК. АЯ, № 92, стор.368, 371-372.

³ АМК. АБ, № 92, стор.321-323, 339-363, 373-396.

⁴ КИШІА, ф.36, оп.1, спр.2, акт.кн.3637, арк.8,11,20,31,52,74; АМК. АЯ, № 92, стор.186, 189, 194, 199, 200, 204, 208.

⁵ АМК. АБ, № 92, стор.221-226, 230-242, 259-263, 266-275, 294-303, 308-310, 314-320, 337.

976 на 2,13, тобто на показник, який свідчить про те, у скільки разів більше подимний реєстр 1629 р. подав оподаткованих димів в 13 селах Брацлавщини, ніж люстрація "тяглових" господарств /відповідно 688 і 322/¹. На Летичівщині тоді було ще 96 королівських сіл, залидненість яких абсолютно невідома. Вважаємо, що в кожному з них нараховувалось в середньому стільки ж хат, скільки в кожному в 54 сіл, тобто 38,5.

Всього в 435 селах, за нашими підрахунками, було 17 440 житлових будівель, а в них мешкало 104 640 чоловік. У всіх же селах воєводства в 1629 р. налічувалось 38 208 будинків, а в них - 229 248 чоловік /див.табл.4/.

Таким чином, чисельність населення Поділля в 1629 р. становила 347,5 тис. чоловік.

Ця цифра, як нам здається, включає не тільки населення, яке мало підлягати подимним податкам /в містах та містечках - це торговці, ремісники, передміщани, комірники; в селах - всі господарства селян, мельників і корчмарів, православне духовенство, шляхта, яка мала свої господарства/², а й населення, яке законом звільнялось від оплати подимного /магнати і помісна шляхта, в тому числі й орендні володільці та ті, що тримали державні маєтки, безпомісна шляхта, яка перебувала на службі у магнатів і середньої шляхти, управляючи їхніми маєтками, фільваркова челядь, сільські євреї, католицьке духовенство й обслуговуючий його персонал і т.д.³

В одному з документів, що зберігається в Головному архіві давніх актів у Варшаві, зазначено, що в 1629 р. Подільське воєводство здало до коронного скарбу 26 239 злотих подимного податку⁴. В середньому кожен дим тоді вносив до півзлотого⁵. Отже, на Поділлі податок було зібрано з 52 478 димів, або ж від 314 868 чоловік. Але названа сума подимного не відбиває повністю чисельності жителів воєводства, які мали оплачувати податок. З. Гульдон цілком правильно вважає, що 314 868 чоловік - це мінімум подільського населення в 1629 р.⁶ Сейм, що відбувся в листопаді 1629 р., підбив-

¹ АОР, ч.УП, т.2, стор.395,397,399,400,405,406,407; АМК. АВ, № 92, стор.186, 189,194,190,200,204,208.

² Volumina legum, t. 3, стор.605-606; М.Н о г н. Вказ.праця, стор.81,87.

³ М.Н о г н. Вказ. праця, стор.81-85.

⁴ AGAD. ASK, dz. I, № 132, арк.4. На цей документ також звернув увагу З. Гульдон /Z.G u l d o n. Вказ.праця, стор.564,565/.

⁵ Volumina legum, t. 3, стор.606; АОР, ч.УП, т.2, стор.395-412
⁶ Z.G u l d o n. Вказ. праця, стор.565.

ми підсумки збирання подимного, ухваленого в лютому того ж року, відмітив, що частина власників маєтків в Польщі і на Україні подала неповні свідчення про кількість димів або просто не подала ніяких свідчень про окремі містечка й села¹. До коронного скарбу могла бути адана не вся сума зібраного подимного на Поділлі. На це думку настановує такий факт. Сума подимного, внесеного до коронного скарбу Брацлавським воєводством в 1629 р., становила 31 624 злотих², тоді як з подимного реєстру того ж року видно /на це звернув увагу у свій час О.І. Баранович /³, що з брацлавських поселень було зібрано 36 854 злотих, причому в цю суму не входить подимне з якогось числа поселень, яке невідоме, бо реєстр не зберігся повністю⁴.

Враховуючи недоліки податкової системи Речі Посполитої тих часів, слід визнати, що чисельність населення, що підлягало оподаткуванню, але яке з різних причин не відбите сумою подимного /26 239 злотих/, у 1629 р. була значною. Але навряд чи вона могла становити різницю між 347,5 тис. і 314,9 тис. чоловік, тобто 32,6 тис. чоловік. Ця остання цифра, на нашу думку, включає й населення, яке збільнялося зовсім від подимного, внаслідок використання нами приблизних підрахунків жителів поселень, для яких не збереглися відомості про число димів у 1629 р. Спробуємо наближено вивести чисельність цього населення.

"Декларація розподілу суми" не називає родин магнатів і шляхти, які володіли маєтками на Поділлі в 1629 р. Деякі відомості про тогочасних подільських феодалів зустрічаємо в люстраціях 1615 і 1629 рр., проте їх надто мало. Тому ми змушені в основу підрахунків чисельності помічної шляхти Подільського воєводства покласти дані "декларації", що відносяться до 1678-1679 років, доповнивши їх даними, взятими з документів 60-х років. Виходимо при цьому з припущення, що в 60-70 роки XVII ст. подільської помісної шляхти і магнатів було приблизно стільки ж, як і в першій половині того ж століття.

Всього нами нараховано 350 родин власників і орендних воло-

¹ Volumina legum, t. 3, стор. 650.

² Z. G u l d o n . Вказ. праця, стор. 565.

³ А.И. Б а р а н о в и ч . Население предстепной Украины в XVI в. - Исторические записки, т.32. М., 1950, стор.210.

⁴ АБЗР, ч.УІ, т.2, стор.408, 412.

дарів. З них 248 родин названо "декларацією"¹, 61 - подимним реєстром 1661 р.², 26 - поголовним списком 1662 р.³ і 15 - подимним реєстром 1668 р.⁴ Ця цифра, на нашу думку, не є перебільшенням.

О.І.Баранович нарахував для Волинського воєводства 1629 р. близько 750 родин маєткової шляхти і магнатів, а на Волині тоді налічувалось понад 2 200 поселень⁵. Ідучи за О.І.Барановичем, приймаємо для кожної шляхетсько-магнатської родини 6 чол. Отже, в 1629 р. на Поділлі налічувалось близько 2100 осіб в родинях феодалів.

Чисельність фільваркової челяді виводитимемо разом з безмаєтковою шляхтою, яка служила у магнатів і середньої шляхти, управляючи їхніми маєтками. Потрібно насамперед встановити приблизну кількість фільварків на Поділлі в першій половині XVII ст. Зазначимо, перш за все, що тоді фільварково-панщинна система майже скрізь панувала на території воєводства. Доказом цього може служити той факт, що в 1629 р., за листрацією, із згаданих 108 сіл регулярна щотижнева /по 1-3 дні/ панщина панувала в 97⁶.

При встановленні числа фільварків треба виходити з того, що в кожному селі, яке мало кілька володарів, було відповідно стільки ж фільварків. Точну кількість таких сіл покищо вивести неможливо. Підрачуємо їх приблизно. Із 556 сіл, згаданих подимним реєстром 1661 р., кожне з 36, тобто 6,5%, належало кільком шляхетським родинам⁸. Далеко не завжди вдається встановити - скільком. Беремо, як мінімум, по 2 родини. Всього на Поділлі в 1629 р., як встановлено нами, було 902 села. Вважаємо, що 6,5% з них, тобто 59 сіл, мали по два володарі. Отже, як мінімум, в 59 селах було розташовано 118 фільварків.

Невідомо, скільки на Поділлі в першій половині XVII ст. було шляхетських родин, кожна з яких володіла одним чи кількома, роз-

1 КИЦІА, ф.36, оп.1, спр.2, акт.кн.3637, арк.1-73.

2 АУЗР, ч.УП, т.2, стор.501-524.

3 АГАД, АСК, дз.І, № 71, арк.387-447.

4 АУЗР, ч.УП, т.2, стор.524-538.

5 О. Баранович. Залюднення ..., стор.18,114-140.

6 М.Г. Крикун. Деякі питання..., стор.114.

7 М.Н о г н . Вказ. праця, стор.83.

8 АУЗР, ч.УП, т.2, стор.501-524.

киданими по воеводству селами. В кожному з таких сіл, напевно, існував фільварк. На кілька сіл у маєтках магнатів і середньої шляхти /в тому числі і державних/, які були розташовані компактно і не перебували в орендному володінні, а управлялись призначеною адміністрацією, припадав, звичайно, один фільварк¹.

Припускаємо, що на Поділлі в першій половині XVII ст. на кожних два села з 843, якими володіли магнати, середня шляхта, як і шляхта, що мала по одному селу, припадав один фільварк. Підстава для цього така: за люстрацією, в 1629 р. на 61 королівське село /в руках старост-магнатів і середньої шляхти/ в Кам'янецькому і Летичівському повітах припадав 31 фільварк²; в 1636 р. в Меджибізькій волості, що належала магнатській родині Сенявських, на кожних два села з 10, згаданих в одному з документів, припадав один фільварк³. Таким чином, у 843 селах було 422 фільварки, а у всіх селах - 540. В дійсності ж фільварків, напевно, було більше, по-перше, тому, що шляхетських родин, кожна з яких володіла частиною села, налічувалось по суті понад 118, по-друге, тому, що в першій половині XVII ст. часто створювались нові фільварки - в зв'язку із значним поширенням орендної системи володіння маєтками, які належали магнатам і середній шляхті. Орендарі, намагаючись максимально визискувати населення взятих в оренду сіл, насаджували фільварки там, де вони до оренди не існували. Про надзвичайну поширеність орендної системи володіння маєтками на Поділлі в XVII ст. свідчать кам'янецькі городські актові книги і "декларація розділу суми".

М.Горн, йдучи за А.Павінським⁴ і О.Яолоновським⁵, припускає, що у Белзькому воеводстві 1630 р. в державних і магнатських маєтках, а також у маєтках середньої шляхти на кожен фільварк в середньому припадало 25 осіб, а на фільварк в частині села, власник чи орендний господар якого мав тільки одне поселення, і в кожному з сіл, що не були розташовані компактно, але належали одній шляхетській родині, - 15 осіб. При цьому М.Горн в число людей на фільварку вводить, крім челяді і безмаєткової шляхти, ще й родини помісної шляхти, яким фільварки належали⁶. З поправками приймаємо показники М.Горна.

¹ М. Н о г н . Вказ. праця, стор. 82.

² М. Г. К р и к у н . Деякі питання..., стор. 107-108.

³ Центральний державний історичний архів УРСР у м. Львові, ф. 9, Львівський городський суд, акт. кн. 888, стор. 94.

⁴ Źródła dziejowe, t. XII, Warszawa, 1883, стор. 105.

⁵ Źródła dziejowe, t. XVIII, cz. 1, Warszawa, 1902, стор. 144.

⁶ М. Н о г н . Вказ. праця, стор. 82-83.

Гадаємо, що в 118 фільварках, розташованих в частині сіл, в 1629 р. було по 9 осіб фільваркової челяді. Тримати в них адміністрацією з безмасткової шляхти не було потреби. 232 /з 350/ родини магнатів і середньої шляхти та шляхти, яка тримала по одному селу, володіли, як зазначено, 843 селами, в яких було 422 фільварки. В середньому, на кожних два фільварки припадала одна шляхетська родина. Виходячи з того, що в ній — 6 осіб, одержуємо для кожного з 422 фільварків 22 особи фільваркової челяді і безмасткової шляхти на службі.

Всього, таким чином, в 1629 р. на роботах у 540 подільських фільварках було зайнято 10 346 осіб.

1. Шиппер вважає, що в Польській державі в XV ст. сільське єврейське населення становило 20% від усіх євреїв¹. Приймаємо для Поділля першої половини ХУП ст. цей процент. За підрахунками того ж Шиппера, в 1587 р. в Подільському воєводстві проживало 6 тис. євреїв; він вважає, що під кінець першої половини ХУП ст. їх було в 3 рази більше². Припускаємо, що на 1629 р. їх стало в 2 рази більше, тобто 12 тис. осіб. 20%, тобто 2400 чол. з них, проживало в селі.

Католицьке духовенство на Поділлі в першій половині ХУП ст. проживало, треба думати, виключно в міських поселеннях. О.Яблоновський вважає, що в другій половині ХУІ ст. на Поділлі в кожному міському поселенні був принаймні один костюл³. Думаємо, що в 1629 р. в кожному подільському міському поселенні, яке мало понад 50 будинків, був костюл. Таких поселень нами нараховано на той час 59. Слідом за О.Яблоновським вважаємо, що на кожен костюл припадало в середньому 12 чоловік⁴. Отже, в 59 містах і містечках проживало 708 осіб католицького духовенства і населення, яке його обслуговувало.

Таким чином, кількість подільського населення, звільненого від оплати подимного і врахованого нами, становила 15 554 чоловік. В дійсності ж цього населення було більше. Можливо, його кількість

---

¹И. Ш и п е р. Расселение евреев в Польше и Литве. От древнейших времен до конца ХУП ст. — История еврейского народа, т. II, История евреев в России, т. I. М., 1914, стор. 163.

²Т а м ж е, стор. III—III, II4.

³Źródła dziejowe, т. XIX, Przedmowa, стор. 70.

⁴Т а м ж е.

Повіти	Населення в містах і містечках								
	Шляхетсько-магнатських			державних			разом		
	число поселень	в них димів	кількість населення	число поселень	в них димів	кількість населення	число поселень	в них димів	
Червоногородський	10	1831	10986	1	477	2862	11	2308	
Кам'янецький	23	3832	22992	-	-	-	23	3832	
Летичівський	16	6484	38904	-	-	-	16	6484	
Разом	49	12147	72882	1	477	2862	50	12624	

Т а б л и ц я 2
Заселеність 467 сіл Подільського воєводства в 1629 р.

Повіти	Населення в селах										
	шляхетсько-магнатських			державних			церковних				
	число поселень	в них димів	кількість населення	число поселень	в них димів	кількість населення	число поселень	в них димів	кількість населення	число поселень	в них димів
Кам'янецький	65	1890	11340	9	339	2034	2	52	312	76	222
Летичівський	159	6676	40056	13	414	2484	7	239	1434	179	732
Львівський	199	10506	63036	10	483	2898	3	170	1020	212	1115
Разом	423	19072	114432	32	1236	7416	12	461	2766	467	2072

Таблиця складено на основі витягів з подільського реєстру 1629 р. /ШІА у Києві/, ф.3
спр.2, акт.кн.3637, арк.1-73; АЕЗР, ч.УІ, т.2, стор.400/.

Повіти	Населення в містах і містечках										
	шляхетсько-магнатських			державних			церковних			разом	
	число посе- лень	в них будин- ків	кіль- кість насе- лення	число посе- лень	в них будин- ків	кіль- кість насе- лення	число посе- лень	в них будин- ків	кіль- кість насе- лення	число посе- лень	в них будин- ків
Оно- ський	10	1831	10986	3	633	3798	-	-	-	13	246
Янєць-	23	3832	22992	3	1706	10236	1	150	900	27	568
Чів- ий	19	7644	45864	13	3891	23346	-	-	-	32	1153
зом	52	13307	79842	19	6230	37380	1	150	900	72	196

Т а б л и ц я 4

Чисельність населення в селах Подільського воєводства в 1629 р.

Повіти	Населення в селах										
	шляхетсько-магнатських			державних			церковних			разом	
	число посе- лень	в них будин- ків	кіль- кість насе- лення	число посе- лень	в них будин- ків	кіль- кість насе- лення	число посе- лень	в них будин- ків	кіль- кість насе- лення	число посе- лень	в них будин- ків
Оно- ський	93	2910	17460	32	1029	6174	2	52	312	133	3991
Янєць-	226	9416	56496	69	2232	13392	17	648	3888	312	12296
Чів- ий	293	15440	92640	160	6258	37548	4	223	1338	457	21921
зом	618	27766	166596	261	9519	57114	23	923	5338	902	38208

Таблиці 3 і 4 складені на основі таблиць 1 і 2 та додаткових підрахунків

доходила до 20 тис. чоловік. Припускаємо, що в 1629 р. у воєводстві налічувалось близько 12 тис. чоловік, які мали сплачувати подимне, але з різних причин не були враховані сумою зданого до коронного скарбу податку.

В середньому на одному км² на Поділлі в 1629 р. проживало 18 чоловік /див.табл. 3-4/¹. Майже такою була густина населення в інших українських воєводствах: на Волині – близько 16 чоловік², Брацлавщині /на думку Барановича/ – 16 чоловік³, Белзщині – 18,6 чоловіка. Як для першої половини ХУІІ ст., Поділля було порівняно густо заселене.

Повіти мали неоднакову густоту населення: Червоногородський – 14,6, Кам'янецький – 17,5, Летичівський – 19,4 чоловіка на км². Отже, не тільки абсолютно, але й відносно східна частина воєводства була заселена густіше, ніж центральна і західна. Нам здається, що важливою причиною цього є вже згадана колонізація ряду районів Летичівщини в попередній період. Що ж до того, чому Червоногородщина була заселена відносно рідше, то слід мати на увазі, що протягом перших трьох десятиріч ХУІІ ст. вона частіше і сильніше спустошувалася татарськими набігами.

У всьому воєводстві в містах і містечках проживало 34% населення, в селах – 66%. І в цьому відношенні Поділля мало чим відрізнялось від деяких інших українських воєводств: процентне співвідношення між міським і сільським населенням на Волині в 1629 р. було як 30 : 70⁴, а в 1630 р. на Белзщині – 26 : 74⁵. Потрібно, однак, відзначити, що чималу частину міського населення становили передміщани, які в юридичному і в економічному відношенні фактично не відрізнялись від сільських жителів.

71% всього подільського населення проживав в приватних шляхетсько-магнатських маєтках, 27,2% – в державних і лише 1,8% – в дуконних.

Факт наявності в Подільському воєводстві в 1629 р. близько 350 тис. населення посередньо доводить, що О.Яблоновський не повно відтворив його залюдненість у 1578 р. /результат його підрахунків на той час – 97,7 тис. чоловіка/⁶. Подібних висновків дійшли

¹ О. Баранович. Залюднення ..., стор.19.

² А.И. Баранович. Население ..., стор.209.

³ М.Н о г п. Вказ. праця, стор.93.

⁴ О. Баранович. Залюднення ..., стор.21.

⁵ М.Н о г п. Вказ. праця, стор. 92-93.

⁶ Źródła dziejowe, t. XIX, Przedmowa.

О.І.Баранович і М.Горн, досліджуючи заселеність Волинського та Бєлзького воеводств в першій половині ХУІІ ст. Баранович пояснює це неповнотою джерел, а Горн – ще й недостатньою вірогідністю цих джерел /поборових і шосових реєстрів/, на яких засновував свої підрахунки О.Яблоновський¹.

В.М.Кабузан

ЧИСЕЛЬНІСТЬ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ НОВОРОСІЇ В 60–80-х роках ХУІІІ ст.

Хід заселення і освоєння Новоросійського краю в ХУІІІ ст. все ще недостатньо досліджений істориками. Особливо слабо вивчено період 60 – початок 80-х років ХУІІІ ст., коли, незважаючи на російсько-турецьку війну 1768–1774 рр., темпи переселенського руху в Новоросію були особливо значні і коли, по суті, була заснована переважача частина населених пунктів краю. Не встановлені навіть загальна чисельність, розміщення, соціальний та національний склад населення Новоросії, хоч існуючі джерела дозволяють це зробити.

Серед опублікованої літератури слід, в першу чергу, виділити монографічне дослідження А.О.Скальковського², в якому вперше в Росії була розпочата спроба визначити чисельність і склад населення Новоросії на основі Ш /1763 р./ і ІУ /1782 р./ ревізій. На жаль, А.О.Скальковський недостатньо критично підійшов до аналізу джерел і не визначив з самого початку чітко, яку територію слід включити до складу Новоросії. Це привело до того, що цифри його не тільки не повні, але й до того ж не завжди між собою можуть бути зіставлені.

По стану на 1756–1760 рр. А.О.Скальковський визначає чисельність населення частини Новоросії в складі Нової Сербії, Словолянської і Новослобідського козацького населення /без землі війська Запорізького/ в 38 163 душ обох статей³. В той час, до не зовсім пов-

¹ О. Баранович. Залюднення..., стор.19,21; М.Н о г н . Вказ.праця, стор.94.

² А.О. Скальковск и й. Хронологическое обозрение истории Новороссийского Края. 1730–1823, ч.І–ІІ. Одесса, 1836–1838.

³ Там же.

них даних, там тоді проживало не менше 60 тис. чоловік обох статей¹. В 1768 р. він оцінює все населення Новоросії в 100 000 душ обох статей /в Єлисаветградській, Єкатерининській, Бахмутській провінціях/². Насправді в зазначених провінціях тоді проживало не менш 150 000 душ обох статей³. У 1773 р., за даними А.О.Скальковського, населення вказаних провінцій становило 123 748 душ обох статей⁴, в той час як насправді його чисельність досягала 241886 душ обох статей.⁵

Так само неповні дані про чисельність населення Азовської і Новоросійської губерній під час ІУ ревізії /1782 р./ з включенням тих частин Малоросії і Слобідської України, які тимчасово входили до складу Новоросії. За даними А.О.Скальковського, тут проживало 529588 душ чоловічої і жіночої статі⁶, в той час як перелікові відомості ІУ ревізії за 1782 р. дають цифру 665270 душ обох статей.

В іншій своїй праці А.О.Скальковський не тільки показує дуже занижені цифри кількості населення Новоросії в 1773 р. /162920 чоловік обох статей/, але одночасово подає зовсім фантастичні дані національного складу населення Єлисаветградської провінції /росіяни - 38996, українців - 62259 та молдаван - 2471 чоловік обох статей⁷. Як буде зазначено нижче, автор збільшив тут кількість російського населення і примірно в такій же пропорції зменшив кількість українців та молдаван.

---

¹ ШЛАДА, ф.350, оп.2, спр.14, арк. 234-235; ф.259, оп.1, спр.3630, арк.5-45; ф.248, оп.58, спр.5958, арк. 254-299; оп.39, спр.2667, арк. 83-107; оп.41, спр.3344, арк.16-104; оп.39, спр.2815, арк. 14; ф.52, спр.2432, арк. 5-508; спр. 2888, арк.2-496.

² А.О. Скальковський. Вказ. праця, стор.76.

³ Аналіз джерел по Єлисаветградській та Бахмутській провінціях буде дано нижче. По Єкатерининській див.: ШЛАСА, р.ХVІ, стор. 794, ч.4, арк.343-396.

⁴ А.О. Скальковський. Вказ. праця, стор.90.

⁵ ЛВІІ /Ленінградське відділення Інституту історії/, ф.200, оп.2, спр.52, арк.1-2

⁶ А.О.Скальковський. Вказ.праця, стор.148.

⁷ А.О. Скальковський. Опыт статистического описания Новороссийского края, ч.1-2. Одесса, 1850, стор.25.

Значний інтерес являє робота Д.І.Багалія¹, в якій відчутні основні моменти в заселенні Краю у XVIII - першій чверті XIX ст., однак не подається ніяких нових демографічних даних.

Монографія Є.І.Дружиніної містить нові відомості про кількість і частково становий склад населення Новоросії по IV ревізії по стану на 1784, 1787 і 1798 рр.². У статті Г.П.Махнової вперше в нашій історичній літературі на основі нових архівних матеріалів визначається кількість і соціальний склад всього українського населення Росії в 60-ті роки XVIII ст.³. Автор не з'ясовує тут національного складу всього населення Новоросії, так як це не входило в його завдання.

Постараємось встановити кількість і національний склад населення Новоросії в 60-х і на початку 80-х рр. 18 ст. В центральних державних архівах /ШАДА /Центральний Державний архів древніх актів/, ЦВБІА /Центральний Державний Воєнно-історичний архів/, ЛВІІ збереглися матеріали, які дозволяють досить ґрунтовно дослідити це питання. По III ревізії /1763-64 рр./ в архівах відклалися матеріали про кількість, склад і рух населення Новоросійської губернії /Єлисаветградської провінції і приєднаних у 1764-1775 рр. частин колишньої Гетьманщини, Землі Війська Запорізького/ за станом на 1763-1764, 1768, 1774-1781 рр.⁴, а також Азовської губернії /Бахмутської провінції, Торського повіту, частини Єкатерининської провінції і землі Війська Запорізького за станом на 1763, 1768, 1774-1779 і 1781 рр.

Із IV ревізії також збереглися матеріали про кількість і склад населення Азовської та Новоросійської губерній за 1782 р.

При аналізі демографічних матеріалів Новоросії 60-80-х років 18 ст. виникають серйозні труднощі в порівнянні наявних даних. Це

---

¹ Д.И. Багалей. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. К., 1889.

² Е.И. Дружинина. Северное Причерноморье в 1775-1880 гг., М., 1959, стор.150, 154, 155, 160, 166, 167, 200.

³ Г.П. Махнова. Чисельність і склад українського населення Росії в 60-х рр. XVIII ст. - "Український історичний журнал", № 2, 1965, стр. III-116.

⁴ ШАДА, ф.16, спр.797, ч.2, арк.508-509; ЦВБІА, ф.19, оп.4/27, арк.300-301; ЛВІІ, ф.200, оп.2, спр.52, арк.1-2; ШАДА, ф.248, оп.58, спр.4305, арк.214-216; ЦВБІА, ф.52, оп.1/194, спр.79, арк.329-331; ШАДА, р.16, спр.796, ч.41, арк.57-91, 1-9797, ч.14, арк. 120-123.

зв'язано з тим, що кордони Новоросії у XVIII ст. весь час змінювались. На початку 60-х років XVIII ст. до неї входили Єлисаветградська провінція, Українська лінія та Бахмутська провінція. В 1764-1775 рр. до її складу включені частини Лівобережної України, в 1775 р. - Земля Війська Запорізького і Торський повіт.

У 1783 р. до Новоросії включено Кримське ханство. В кінці XVIII ст. /в 1797 р./ частини Лівобережної України, які тимчасово перебували в складі Новоросії, відійшли до Малоросійської губернії, Торський повіт передано у Слобідсько-Українську губернію.

Рух населення Новоросії слід вивчати на території, яка порівняно не змінювалась. Для зручності порівняння з наступним періодом ми беремо населення краю в межах початку XIX ст. /у 1803 р./, тобто по майбутніх Катеринославській та Херсонській губерніях. До складу майбутньої Катеринославської губернії входить Бахмутська провінція і частина Землі Війська Запорізького, яка відійшла до неї та визволена від турецько-татарських загарбників, територія, що увійшла до складу Росії в 1774 р.

В 1763-1764 рр. територія Новоросії в адміністративному відношенні ще тільки формувалася. В 1764 р. була створена Новоросійська губернія, що незабаром стала називатись Єлисаветградською провінцією. Сюди дозволяється переселятися всім бажаючим "іноземним вихідцям", а також "тим, що проживають у Польщі та інших державах російським підданям" та запорожцям. Іноземці одержували "на обзаведення" по 30 крб., "безповоротно", якщо вони записувались на військову службу. Всі інші іноземці, російські вихідці і запорожці, поступаючи в розряд селян, одержували "безповоротно" по 12 крб. на кожну душу.

Незможні переселенці крім того одержували "провіант з казни". Всі, хто наново оселився, для господарства одержували земельні наділи і звільнялися від сплати податків на строк від 6 до 16 років¹. Поміщики повинні були селити на своїх землях людей за свій рахунок². Цей закон, безумовно, сприяв більш швидкому населенню Новоросії, освоєння частини території якої затримувалось внаслідок тимчасової заборони українцям і росіянам поселятись в Новій Сербії і Слов'яносербії.

---

¹ ПСЗ /Повне Зібрання Законів/, т.ХУІ, № 12099 від 22 березня 1764 р., ст.658.

² Там же.

У 1764 р. в Єлисаветградській провінції проведено перепис населення, який реєстрував і його національний склад. Як видно з таблиці, поданої в кінці статті, переважну частину населення провінції становили українці /62,95%/. На жаль, по перепису збереглась тільки сумарна відомість, яка не дозволяє з'ясувати розміщення українців по окремих частинах губернії. Не викликає, однак, ніякого сумніву, що вони повинні складати майже все населення території колишнього Новослобідського козацького поселення. Так, за даними 1759 р., тут враховано 9237 душ, із яких тільки 500 чоловік було росіян /"розкольників"/, а всі інші - українці¹.

Переселення українців у цей період на територію сусідньої Нової Сербії суворо заборонялося², але іноземні "вихідці" приймали до себе українців під виглядом денщиків³, бо землі, відведені для них, залишались малозаселеними. Враховуючи це, в 1763 р. було дозволено приймати і поселяти українців і росіян на землі Нової Сербії⁴. Після утворення Новоросійської губернії і включення до її складу Слов'яносербії це положення було поширено і на неї. Заселення Нової Сербії і Слов'яносербії після цього зразу поквашилося.

Із всього наведеного можна зробити висновок, що в 1764 р. близько половини всього українського населення Єлисаветградської провінції повинно було жити на території Нової Сербії, куди воно переселилось виключно в 1763-1764 рр. Дійсно протягом одного тільки 1764 р. у Єлисаветградську провінцію переселилось 5787 душ чоловічої статі⁵ /в тому числі росіян - 2904, українців - 2311, воколів - 462, сербів - 40, німців - 10 душ чоловічої статі та ін./.

В заселенні і освоєнні Єлисаветградської провінції і всієї Новоросії брали участь як українці і росіяни, так і представники інших етнічних груп, головним чином, Балканського півострова та Придунайських князівств. До кінця 1764 р. в Єлисаветградській провінції вже нараховувалось 20505 душ чоловічої статі українців,

¹ЩАДА, ф.248, оп.39, спр.2888 /405, арк.496.

²ПСЗ, т.ХУ, № 11048 від 4 квітня 1760 р., стор.463.

³ПСЗ, т.ХУІ, № 11862 від 11 червня 1763 р., стор.297-299.

⁴Т а м ж е.

⁵ЩАДА, ф.248, оп.67, спр.5991, арк. 582.

4273 росіян, 1134 сербів, 5402 волохів та ін.¹ А на землях Війська Запорізького на початку 60-х років ХУІІІ ст. жили одні тільки українці. Якщо українці, часто всупереч законам уряду, заселяли цю частину Новоросії ще на початку ХУІІІ ст., то і російські переселенці-розкольники почали осідати в цих землях також з початку ХУІІІ ст. Однак, після запровадження тут російської адміністрації, вони всі втекли за кордон і почали повертатись до краю тільки з 1754 р., тобто після указу, який дозволив втікачам - російським підданам - повернутись з Польщі і Литви в свої попередні місця проживання. Перші згадки про повернення в Росію розкольників зустрічаються в рапорті коменданта Єлисаветградської фортеці від 12 червня 1764 р., коли в Єлисаветград прибуло їх 58 чоловік обох статей², а з рапорту від 28 липня 1764 р. видно, що в Нову Сербію було відправлено 227 душ обох статей розкольників³. Однак в перші роки зворотне переселення розкольників в межі майбутньої Єлисаветградської провінції йшло дуже повільно. За даними рапорту 11 липня 1763 р., в Новій Сербії і Новослобідському Козацькому "поселенні" їх виявилось 1154 душі чоловічої статі⁴. У серпні-грудні 1763 р. прибуло ще близько 215 душ чоловічої статі, а в 1764 р., як уже зазначалось, - зразу 2904 душі чоловічої статі. Цьому сприяв ряд указів 1763 р., які дозволяли розкольникам та іншим "біглим росіянам" поселятися "хто куди для поселення їти побажає"⁵. За втікачів - поміщицьких селян-поміщики одержували компенсацію: за кожну людину, здатну до військової служби, по 60 крб., за невідатну - 30 крб., за кожну жінку - по 15 крб. Саме цієї обставиною і пояснюється те, що в 1764 р. число російських переселенців в межі Єлисаветградської провінції тимчасово перебільшило число українських. Протягом наступного періоду /по 1782 р./ переселення розкольників тривало, але вже не такими високими темпами.

Іноземні переселенці почали в значній кількості з'являтися на території провінції лише з 1752 р.⁶, причому переважно їх час-

¹ ПСЗ, т.14, № 01454 від 4 вересня 1755 р., стор.414, 415.

² ЦДАДА, ф.248, оп.39, спр.3289, арк.256.

³ Там же, арк.257.

⁴ Там же, спр.3011, арк.187-188.

⁵ ПСЗ, т.16, № 11738 від 30 січня 1763 р., стор.140-141; № 1181 від 13 травня 1763 р., стор.247-248.

⁶ ПСЗ, т.13, № 9914 від 24 грудня 1751 р., стор.552-558, № 9921 від 29 грудня 1751 р., стор.581-585; № 9935 від 3 лютого 1752 р., стор.598-605; № 9967 від 23 березня 1752 р., стор.625-626.

тину становили волохи /молдавани/. Якщо до початку 1755 р. їх було 1676 душ чоловічої статі¹, то до 1765 р. це число зросло до 5402, а на початку 80-х років - до 12164 душ чоловічої статі. Взагалі в межах майбутньої Херсонської губернії молдавани в кількісному відношенні поступалися в 60-80-х роках ХІІІ ст. тільки українцям, що становили 14,4%, а в 1782 р. - 13,4% всього населення.

Далеко складніше визначити кількість і склад населення на Землях Війська Запорізького. До початку 60-х років ХІІІ ст. тут проживало близько 13050 козаків /в 38 куренях/ і до 5 тис. душ чоловічої статі селян, або разом 18050 душ чоловічої статі². Протягом 60 - поч.70-х років кількість населення тут швидко зростала. В 1775 р., коли знищено Січ, тут було нараховано вже 40492 душі чоловічої статі, 23404 - в Азовській і 17088 - в Новоросійській губерніях,³ хоч близько 9 тис. козаків втекло у володіння Турції, а в 1782 р. на цій території проживало вже до 90 тис. душ чоловічої статі /див. табл. I/.

Постає питання, як розділити це населення між майбутніми Катеринославською і Херсонською губерніями. Частина Земель Війська Запорізького, що потрапила у 1775 р. до Азовської губернії, у 1803 р. цілком увійшла у Катеринославську губернію. Туди ж була внесена і частина території, яка відійшла в 1775 р. до Новоросійської губернії /в 1776 р. тут існували Саксаганський і та Нікопольський повіти, на території яких тоді проживало 6000 душ чоловічої статі⁴, а в 1783 р. - 20329 душ чоловічої статі⁵. В 1784 р. ці два повіти утворили Катеринославський повіт майбутньої Катеринославської губернії⁶. Це дозволяє нам для 1782 р. включити Землі Вій-

¹ ЦДАДА, ф.248, оп.39, спр.2815, арк.750-752.

² Там же, спр.3011, арк.228-230; оп.40, спр.3317, арк.411-412; оп.41, спр.3276, арк.766; ЦШВА, ВУА, спр.71, арк.17-24.

³ ЦДАДА, Державний архів, р.ХVІ, спр.558, ч.1, арк.34-43, зв.; ч.2, арк.110-111.

⁴ Там же, спр.797, ч.2, арк.1090-6.

⁵ Там же, арк.211.

⁶ Крім Саксаганського та Нікопольського повітів до складу Катеринославського повіту увійшов ряд селищ колишнього Новослободського козацького поселення /Домоткана, Пушкарівка, Бородаївка, Дніпровокам'янка, Калужин, Машурин, Аврамівка/. Виділяти їх кількість для 60-х років ХІІІ ст. поки немає можливості /Див. ЦДАДА, Державний архів, р.ХVІ, спр.693, ч.6, арк.160-167/.

ська Запорізького, які входили до складу Азовської губернії і Саксаганський /Новокайдацький/ та Нікопольський повіти - до складу намічваної території Новоросійської губернії.

Остання частина Землі Війська Запорізького увійшла до складу Херсонської губернії /у 1775-1776 рр. тут була Херсонська провінція, що складалася з Херсонського, Новопавлівського і Криворізького або Інгульського повітів, а також Кизилярменський повіт Слоб'янської провінції/. Судя вклячені і землі, які належали Росії з 1774 р.

Для 1763-1764 рр. населення Землі Війська Запорізького /18050 душ чоловічої статі/ поділено пропорційно тому, як це зроблено для 1775 р. /взято відношення, що існувало у 1775 р. для Азовської та Новоросійської губерній, а потім від населення, яке вклячено до Новоросійської губернії, віднято процент, що припадав у 1775 р. на Саксаганський та Нікопольський повіти - 37,29% - і додано його до намічваної Катеринославської губернії/.

Як видно із таблиці 1, все населення Херсонської губернії з 1763-1764 рр. по 1782 р. збільшилось з 37621 до 91030 душ чоловічої статі, або на 241,97%. Найшвидше збільшувалась кількість населення у Єлисаветградській провінції /на 240,08%/. Темпи збільшення населення в частині Землі Війська Запорізького /на 159,47%/ були значно меншими. Це є свідченням того, що тоді заселялась виключно північна частина майбутньої Херсонської губернії. Південна частина почала активно заселятися тільки з 1775 р. і до 1782 р. ще не встигла стати основною зоною колонізації губернії. Територія, що відійшла до Росії у 1774 р., не мала постійного населення і почала по-справньому заглинюватись лише з 1775 р. Про це ще в 1765 р. писав граф Петро Румянцев, зазначаючи, що "турки та татари... в степу ніяких поселень, крім скотарства не заводять"¹.

Як би там не було, в 1764 р. майже 80% всього населення майбутньої Херсонської губернії припадало на українців і росіян. Це досить красномовно свідчить про те, що навіть у найбільш сприятливий для іноземної колонізації період вона мала другорядне значення.

До складу майбутньої Катеринославської губернії в 60-ті роки ХУІІІ ст. входили Бахмутська провінція, частина Землі Війська Запорізького, що увійшла в 1775 р. до Азовської губернії, і Саксаганський та Нікопольський повіти /майбутній Катеринославський повіт/

¹ЦДАДА, Державний архів, р.ХХ, оп.1, спр.247, арк.3.

Новоросійської губернії. В Бахмутській провінції /із Слов'яносербі-
єю/ в 1763 р. проживало 17109 душ чоловічої статі¹, в тому числі
12117 українців /70,81% всього населення/, 3891 росіян /22,75%/,
825 волохів /4,82%/ і 276 сербів /1,62%/. Для Бахмутської провін-
ції ХІІІ ст. характерна активна українська колонізація/ з 20-х ро-
ків ХІІІ ст./ і незначний приплив іноземних переселенців та посту-
пове зниження абсолютної кількості і питомої ваги російського на-
селення до 70-х років ХІІІ ст. Так, у 1719 р., за даними ревізії,
тут було враховано 6994², по ІІ ревізії - 4100³, а по ІІІ ревізії -
3891⁴ душ чоловічої статі російських переселенців-однодворців.
Скорочення кількості російського населення провінції було обумов-
лено татарськими нападами під час російсько-турецької війни 1735-
1739 рр. Особливо страждливим були напади 1736 р., внаслідок яких в
"Бахмутській провінції в слободах обивателів велике число взято
в полон і побито і хліб на корені і змолочений весь без остатку
знищений і тварини вигнані"⁵.

Іноземні переселенці почали осідати на території майбутньої
Бахмутської провінції з 1753 р.⁶, хоч заселення визначеної їм те-
риторії "між Бахмутом і Луганьом" /Слов'яносербія/ йшло дуже по-
вільно. Це показують наведені в схемі № 1 цифри. Процес цей був
прискорений тільки в другій половині 60-х років ХІІІ ст., коли у
провінцію почали переселятися переважно волохи.

На всій території майбутньої Катеринославської губернії почат-
ку ХІХ ст. в 1763-1764 рр. проживало виключно українське населення,
із 30109 осіб чоловічої статі всього населення цього району 25117
осіб чоловічої статі /83,4%/ становили українці, 3891 /12,9%/ -
росіяни, сербів і волохів було всього 1101 осіб чоловічої статі,
або 3,7%.

Протягом другої половини 60-х - початку 80-х років ХІІІ ст.
темпи освоєння і заселення Новоросії набравать виключного розма-
ху, особливо після 1774 р., коли закінчилась російсько-турецька
війна і позиції Росії в лівоїчному Причорномор'ї значно зміцніли.

¹ЦДАДА, ф.248, оп.58, спр.5958, арк.3; 92-92зв., оп.39, спр.
2732, арк.505-508.

²ЦДАДА, ф.350, оп.2, спр.44, арк.324-335.

³Т а м ж е.

⁴ЦДАДА, Державний архів, р.ХУІ, спр.794, ч.4, арк.398-403,
спр. 588, ч.І, арк.34-43 зв.

⁵ПСЗ, т.Х, № 7251 від 12 травня 1737 р., спр. 145-146.

⁶ПСЗ, т.ХІІІ, № 10104, від 29 травня 1753 р., стор.840-844.

Чисельність та національний склад
/чоловіча

Назва адміністративної одиниці	Націон						
	Українці	Росіяни	Сербі	Волохи	Мадяри	Болгари	Вірмени
1763-1764 рр.							
Територія майбутньої							
Херсонської губ. Єлисаветградська пров.	20505	4273	1134	5402	90	165	-
Частина Земель Війська Запорізького	5050	-	-	-	-	-	-
Всього	25555	4273	1134	5402	90	165	-
% до всього населення	67,98	11,36	3,02	14,36	0,24	0,44	-
Територія майбутньої							
Катеринославської губ. Бахмутська пров.	12117	3891	276	825	-	-	-
Частина Земель Війська Запорізького	13000	-	-	-	-	-	-
Всього	25117	3891	276	825	-	-	-
% до всього населення	83,42	12,92	0,92	2,74	-	-	-
Всього по території майбутніх Херсонської та Катеринославської губ.							
	50672	8164	1410	6227	90	165	-
% до всього населення	74,81	12,05	2,08	9,19	0,14	0,24	-

населення Новоросії в 60-80-х роках ХУІІІ ст.
 стаття/

а д ь н і с т ь								
Греки	Поляки	Грузини	Цигани	Німці	Євреї	Татари і калмики	Інші	Всього
28	564	37	-	62	31	39	241	32571
-	-	-	-	-	-	-	-	5050
28	564	37	-	62	31	39	241	37621
0,07	1,50	0,10	-	0,16	0,08	0,10	0,64	100,00
-	-	-	-	-	-	-	-	17109
-	-	-	-	-	-	-	-	13000
-	-	-	-	-	-	-	-	30109
-	-	-	-	-	-	-	-	100,00
28	564	37	-	62	31	39	241	67730
0,04	0,83	0,06	-	0,09	0,05	0,06	0,36	100,00

Назва адміністративної одиниці	Н а ц і ї н					
	Україні	Росіяни	Серби	Волохи	Мадяри	Болгари

1782 р.

Території

майбутньої Херсонської губ. Єлисаветградська пров.	57302	5851	729	12164	191	650
Частина Земель Віська Запорізького	12837	-	-	-	-	-
Всього	70139	5851	729	12164	191	650
% до всього населення	77,05	6,43	0,80	13,36	0,21	0,71

Територія майбутньої Катеринославської губ.

Повіти: Бахмутський	22430	7059	559	5130	68	75
Новомосковський	19269	2633	14	7	-	4
Таганрозький	4126	738	11	6	-	10
Олександрівський	2689	1054	-	2	-	-
Маріупольський	13	-	-	-	-	-
Павлоградський	7903	145	-	119	-	-
Частина Земель Віська Запорізького /майбутній Катеринославський повіт/	18185	946	-	768	-	-
Всього:	74615	12575	584	6032	68	89
% до всього населення	66,97	11,30	0,52	5,41	0,06	0,08

Всього по території

майбутніх двох губ.	144754	18426	1313	18196	259	739
% до всього населення	71,50	9,10	0,65	8,99	0,13	0,36

Продовження таблиці

а л ь н і с т ь									
Вір- мени	Греки	Поляки	Грузини	Цыга- ни	Німці	Євреї	Татари і кал- мики	Інші	Всього
-	132	700	44	381	4	42	6	-	78196
-	-	-	-	-	-	-	-	-	12837
-	132	700	44	381	4	42	6	-	91039
-	0,15	0,77	0,05	0,42	0,005	0,05	0,07	-	100,00
-	-	17	2	68	7	-	19	-	35434
356	142	126	-	123	104	4	4	-	22786
6731	87	34	4	-	-	5	5	-	11757
-	-	1	-	-	-	-	460	-	4206
-	8385	-	295	-	-	-	-	-	8693
-	-	-	17	-	-	-	17	-	8201
-	-	181	-	-	219	40	-	-	20389
7087	8614	359	318	191	330	49	505	-	111416
6,36	7,73	0,32	0,29	0,17	0,30	0,04	0,45	-	100,00
7087	8746	1059	362	572	334	91	511	-	202449
3,50	4,32	0,52	0,18	0,28	0,17	0,05	0,25	-	100,00

З 1775 р. на колишні землі Війська Запорізького пройшла хвиля поміщицької колонізації. Але і в 70-ті роки царський уряд не відмовився від намагання заселити край насамперед іноземними колоністами. Про це досить красномовно свідчать дані таблиці 1.

Хоча загальна маса українського населення Новоросії з 1763 по 1782 рр. збільшилась з 50672 до 144754 осіб чоловічої статі, однак, його питома вага щодо всього населення краю зменшилась з 74,8% до 71,5%.

Приблизно такою ж мірою відносно скорочується і російське населення: його загальна кількість збільшилась з 8164 до 18426 осіб чоловічої статі, а питома вага зменшилась з 12,0 до 9,1%. Майже незмінною лишалась питома вага волохів, завдяки тому, що у 60-70-ті роки відбувався відносно значний їх приплив у Новоросію /кількість виросла з 6227 до 18196 осіб чоловічої статі, а процент до всього населення залишився сталим /відповідно 9,2 та 9,0%/. Зниження питомої ваги ряду національностей Новоросії пояснюється переселенням в межі майбутньої Єкатеринославської губернії в 1778 р. із Криму християн: греків, вірменів і невеликого числа грузинів /всього близько 16 тис. осіб чоловічої статі/. Якщо в 1763 р. у Новоросії зовсім не було вірменів, а греків і грузинів налічувались одиниці /28 греків і 37 грузинів/, то в 1782 р. - вже 7087 осіб чоловічої статі вірменів /3,5% всього населення/, 8746 греків /5,3% / і 362 грузинів /0,2%/. Переселенці були розміщені виключно в Таганрозькому /вірмени/, Мар'упольському /греки/ і Павлоградському /грузини/ повітах існуючої тоді Азовської губернії.

На території майбутньої Херсонської губернії, куди не переселялись вірмени і греки, але дуже сильно зріс наплив українців з Лівобережної, Правобережної України, питома вага українців з 1763 р. по 1782 р. виросла з 67,9 до 77,0% /з 25555 до 70139 осіб чоловічої статі/.

Чисельність майже всіх інших скільки-небудь значних етнічних груп Херсонщини дещо збільшилась, але їх питома вага зменшилась - росіян з 11,4 до 6,4%, волохів - з 14,4 до 13,4%, сербів - з 3,0 до 0,8% тощо. Трохи збільшилась питома вага болгарів, греків і німців, однак їх загальна чисельність у 70-80-х рр. XVIII ст. була незначною.

На території майбутньої Катеринославської губернії, завдяки переселенню сюди греків та вірменів, питома вага майже всіх інших

національностей досить помітно зменшилась /українців - з 83,4 до 67,0, росіян з 12,9 до 11,3%/. Істотно виріс він для волохів / з 2,7 до 5,4%/, які в кінці 60-х початку 70-х років переселились сюди в чималій кількості. Саме також в ці роки у губернії з'являються нові етнічні групи /угорці, болгары, поляки, цигани, німці та ін./. Наведені вище дані показують, які етнічні групи і в якій пропорції брали участь у заселенні та освоєнні Новоросійського краю в один з найінтенсивніших періодів його колонізації - 60-70 роки ХІІІ ст. Можна з переконливістю твердити, що українська колонізація завжди відігравала провідну і вирішальну роль у заселенні Новоросії, хоч уряд і намагався колонізувати край виключно іноземними емігрантами.

Одночасно треба визнати, що в окремі роки наплив іноземних колоністів був значний і вони посідали перше місце /1769, 1778 та інші роки/. Переселялись до краю, головним чином, молдаване, греки та вірмени. Чисельність всіх інших національностей була незначною. Особливо це стосується сербів. Їх число з 1863 до 1782 р. навіть дещо зменшилось. Так звана "сербська" колонізація була по суті переважно молдавською колонізацією. Хоч абсолютна чисельність російського населення в 60-70-х роках ХІІІ ст. трохи збільшилась, слід зазначити, що значення російської колонізації в освоєнні краю падає порівняно з першою половиною ХІІІ ст. Таким чином, практично майже неосвоєна і незаселена Новоросія перетворюється на окладолу частину України завдяки могутній міграційній хвилі з території Лівобережної України, Слобожанщини та Правобережної України в 60-70-х роках ХІІІ ст. Протягом 30-х років ХІІІ - першої половини ХІХ ст. цей процес тривав. До краю переселено чимало селян - росіян /однодворців та економічних селян/. Більш того, як показали матеріали перепису 1897 р., російські переселенці ХІІІ - першої половини ХІХ ст. значною мірою були ассимильовані чисельно переважачим їх українським населенням. Наприклад, 26402 росіян-старовірів назвали себе українцями і т.д. Лише в другій половині ХІХ ст. починається нова, могутня хвиля російської колонізації у Новоросії, результати якої особливо наочно видно із перепису 1859 р. /В Донецькій області росіяни становили 37,6%, Запорізькій - 25,4, Луганській - 38,7% та ін./.

Наші історики, на жаль, досі не виявляють достатнього інтересу до проблеми освоєння і заселення народами СРСР нових земель. Національний склад нашої неосвоєної країни до 1797 р. також не вик-

ликає їх уваги, хоч в архівах збереглись багатющі матеріали, які дозволяють вивчити всі ці питання.

Ми показали в загальних рисах хід заселення Новоросії в 60-70-х роках ХІІІ ст. і встановили питому вагу окремих етнічних груп в колонізаційному процесі. Продовження цієї роботи на інших хронологічних періодах дозволить з'ясувати багато нових важливих явищ в історичному минулому українського та інших народів на території України.

Я.Р.Дашкевич

РОЗСЕЛЕННЯ ВІРМЕНІВ НА УКРАЇНІ В ХІ-ХІІІ ст.

Тяжка доля Вірменії, що протягом ряду століть перебувала під гнітом іноземних загарбників, викликала велику еміграцію вірменів за межі своєї батьківщини. Досить рано – ще в ХІ ст. – територія України стала сферою вірменських міграційних рухів. Вона посіла особливе місце в історії вірменської діаспори: тоді, коли суспільно-політичне, культурне, економічне життя закавказької метрополії гнобилось турецькими та перськими окупантами, вірменські переселенці одержали на українській землі не лише можливість фізично зберегти своє існування, але й формувати власні культурні й економічні центри. Вірменські колонії на Україні, що існували протягом ХІ-ХІІІ ст., відіграли велику роль у житті вірменського народу. Чимале їх значення також для України. Вони сприяли позбавленню економічних і культурних зв'язків України зі Сходом, позитивно впливали на розвиток українських міст як центрів торгівлі та ремісничого виробництва. Багатовікове добросусідське співжиття українців та вірменів стало одночасно фундаментом міцної дружби двох народів, дружби, що в наш час здобула нове звучання та наповнилася новим змістом¹.

¹ Різні сторони вірменсько-українських взаємовідносин відбиті в збірниках статей: – Исторические связи и дружба украинского и армянского народов, т.1. Брест, 1961; т.2. К., 1965; далі-скорочено: ИСД I та ИСД II.

Найдавніші сліди еміграції вірменів на територію України походять з XI ст. Цілком можливо, що перші поселенці з'явилися в межах Київської Русі внаслідок руїницького походу турків-сельджуків, які в 1065 р. здобули і зруйнували вірменську столицю Ані. Протягом наступних століть неодноразово посилювався приплив вірменських переселенців на Україну. Зовнішнім поштовхом для цих міграційних рухів були події як в Закавказзі та Малій Азії /наприклад, завоювання Вірменії монголо-татарами в 30-40-х роках XIII ст., занепад Кілікійської держави під ударами мамлюків у 1375 р./, так і в тих суміжних з Україною державах, в яких були великі вірменські колонії. Такими своєрідними проміжними регіонами, з яких у середньовіччі відбувалася еміграція вірменів на Україну, став Крим /еміграція після взяття турками Кафи в 1475 р./ та Молдавія /еміграція, зв'язана з релігійними переслідуваннями 1551-1552 і 1570 рр. та з політичними подіями 1671-1672 рр./. Переселення вірменів на Україну не припинилося й у XVIII ст. - тоді воно було пов'язано з посиленням турецького гноблення на Закавказзі та вірменськими антитурецькими повстаннями /20-ті роки XVIII ст./, а також виходом вірменів з Криму та західних причорноморських областей /70-80-ті роки XVIII ст./.

З багатой літератури, присвяченої історії вірменів на Україні, в першу чергу використовувалися праці /деякі з них, у зв'язку з загальною джерел, зберігають значення джерел/, в яких дається перелік та характеристика окремих колоній. Найдавніші відомості такого типу є в написаному в 1679-1680 рр. звіті керівника місії театинців у Львові, французького сходознавця Л.-М.Піду де Сент-Олона /1637-1717/ під назвою "Коротке повідомлення про сучасний стан, початок і розвиток апостольської місії до вірменів Польщі, Волощини і сусідніх країн та про початок і заснування у Львові, для цих же вірменів, папської колегії, керованої отцями регулярними клериками, яких звичайно називають театинцями, до 1 квітня 1669 р."¹

---

¹ L.M. Pidou de Saint-Olon, Breve relatione dello stato, principii e progressi della missione apostolica agli Armeni di Polonia e Valachia e provincie circonvicine e dell' erectione e fondatione del collegio pontificio di Leopoli per la medesima nazione Armena sotto la cura de op. chierici regolari detti volgarmente Teatini, sin al 1 avrile 1669. Оригінал /неопублікований/ в генеральному будинку театинців у Римі. Польський переклад в кн.: Dzieje zjednoczenia Ormian polskich z kościołem rzymskim w XVII w., wyd. A. P a w i ł a k i . Warszawa, 1876 (Zróżła dziejowe, t. 2), стор. I-II4 / далі Л.-М. Піду де Сент-Олон/.

В цьому звіті даються відомості про 14 вірменських колоній на Правобережній і Західній Україні та в суміжних землях. Відомості Л.-М.Піду де Сент-Олона дещо доповнив інший тогочасний анонімний автор, що кілька років пізніше написав "Поширене повідомлення про унію польських вірменів з святою римською церквою до 1676 р."¹.

Відомості цих авторів зводяться, в першу чергу, до відзначення наявності вірменських парафій у містах. Дані про розселення вірменів на Україні значно доповнив вірменський філолог, керівник вірмено-католицької єпархії Південної України М.Блжкянц /Медічі, пом. 1848/, що в 1808 і 1820 рр. подорожував по вірменських колоніях України і Молдавії. Зібрані, частково легендарні, а частково цінні історико-філологічні матеріали про окремі колонії, він опублікував у книзі "Подорож до Польщі й до інших країн, в яких мешкають вірмени, що походять від мешканців стародавнього міста Ані"². В книзі М.Блжкянца даються відомості про 19 вірменських колоній Правобережної і Західної України та суміжних земель.

Новим етапом у розвитку історико-географічних досліджень вірменської колонізації на Україні став вихід у світ словника колоній, складеного видатним вірменським істориком С.Барончем /1814-1892/. С.Баронч, що все своє життя провів на Україні, присвятив історії колоній ряд досліджень. Завершенням їх треба вважати великий історико-географічний словник "Вірмени в Польщі", виданий у 1869 р.³ В словнику вміщено нариси про 34 колонії. Дослідження С.Баронча, незважаючи на те, що пізніше була доведена легендарність ряду вміщених ним відомостей, зберегло значну цінність до сьогоднішнього дня.

Відома лише одна спроба картографічного опрацювання вірменської колонізації на західноукраїнських землях - у 1928 р. побачила світ складена С.Донігевичем карта вірменських парафій на Україні в

---

¹ Compendiosa relatio unionis nationis Armeno-Poloniae cum s. ecclesia Romana ad annum Christi 1676. Опубліковано лише польський переклад у згаданому вище збірнику А. П а в і н с ь к о г о, стор.115-220 /далі - Анонім/.

² Вийшла вірменською мовою у Венеції в 1830 р. /далі - М.Блжкянц/.

³ S. В а г а с я, Ormianie w Polsce, в його ж кн.:Ryn dziejów ormiańskich. Targopol, 1869, стор.60-180 /далі - С.Баронч/.

XV-XI ст.¹, на яку нанесено лише частину відомих вже на той час даних.

В результаті нових архівних розшукув², використання друкованих збірників документальних джерел вірменською, вірмено-половецькою, латинською, українською, польською, італійською, німецькою мовами³, а також різноманітних мемуарних даних⁴, зведення розсіяних в обширній історичній літературі⁵ даних, вдалося значно

¹ S. D o n i g i e w i c z . M a r a k o s c i o l a o g n i a ń s k o - k a t o l / l o - k i e g o / w P o l s c e (o d X I I I d o X X w .) в кн.: Сь. Л е с х і с к і . К о s c i o ł o g n i a ń s k i w P o l s c e (z a r y s h i s t o r y c y z n y) . L w ó w , 1928.

² Особливу цінність мають статистичні звіти вірмено-католицьких парафій Східної Галичини з 80-х років XVIII ст., що зберігаються у Центральному державному історичному архіві УРСР у Львові /далі - ДЦІА/, ф.475.

³ Для позначення збірників джерел застосовуються такі скорочення: Л. А л і ш а н - Кам"янець. Літопис вірменів Польщі в Румунії з додатком документів, вид. Л. А л і ш а н . В е н e c i j a , 1896 /вірм. мовою/; Арх. ЦСР - Архив Юго-Западной России. К.; Т. Грунін - Документи на половецком языке XVI в. /Судебные акты Каменец-Подольской армянской общины/, изд. Т. Г р у н и н . М . , 1966; AGZ - Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej . Lwów; Powiaki - Powiaki dziejowe Lwowa z archiwum miasta. Lwów.

⁴ Для позначення мемуарних джерел застосовуються такі скорочення: У. фон Вердум - У. в о н В е р д у м , /Дієння/, в кн.: Кь. Л і в к е . С u d z o w i e m s u w P o l s c e . L w ó w , 1876; Д. Мікоша - Д. М і к о ш а , O b s e r w a c j e p o l i t y c z n e r a d z t w a t u r e c k i e g o , s z a d u , r e l i g i i , s i ł j e g o , o b u s z a k o w i i n a r e d o w o d r o d t u r e c k i e z u j a s u r a n o w a n i e m , c s . I . W a r s z a w a , 1787; Симеон - С и м е о н а д і р а з П о l s k i . Л і д о р о ж н і в а п і с k и , Хроніка і колофони, вид. К. Акінян. Відень, 1936 /вірм. мовою/.

⁵ Докладна характеристика історичних джерел і літератури дається в працях Я. Д а ш к е в и ч а . А р м я н с k i e k o l o n i e n a U k r a i n e в і с т о ч н и к а х і л і т е р а t u r e X V - X I X w i e k o w / і с т о р і о г р а ф і ч е с k i j o c e r k / . Брєван, 1962; Вірмено-половецькі джерела з історії України - "Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР", К., 1965, № 2, стор.66-73; Les études arméniennes en Ukraine au x X I X - e t X X - e s i è c l e s . - "Revue des études arméniennes", N. S . , t . 1 . P a r i s , 1964 , p . 389-414; Висвітлення українсько-вірменських зв'язків у літературі 1960-1964 рр. - "Український історичний журнал", 1965, № 10, стор.130-137.

змінити уявлення про характер розселення вірменів на території середньовічної України. Справа не лише в тому, що загальна кількість місцевостей, в яких мешкали вірмени на Правобережній та Західній Україні і в суміжних землях, тепер визначається цифрою 70 /у С.Баронча - 34/, але й у тому, що в багатьох випадках вдалося визначити нові дати першої появи вірменських переселенців в українських містах. В окремих випадках різниця - в порівнянні з даними С.Баронча - становить кілька століть. Стало можливим також більш конкретно визначати становище колоній з державно-правної точки зору.

Основний зміст даної статті - це алфавітний словник місцевостей, в яких мешкали вірмени, та додана до нього карта розселення вірменів на Правобережній і Західній Україні і в суміжних країнах. У зв'язку з тим, що характер джерел, які висвітлюють історію вірменських колоній Південної України /з Кримом включно/, принципово відмінний від характеру джерел решти території України, питання розселення вірменів на Півдні України стане предметом окремого повідомлення¹.

В словнику даються лише найважливіші відомості, потрібні для характеристики вірменської міграції. Аналіз джерельного матеріалу дозволяє визначити різні ступені суспільної організації поселень. Перший з них - поселення в українському місті чи селі окремих вірменських родин. Такі поселення, що, до речі, протягом дуже короткого часу асимілювалися з довколишнім населенням, лише випадково згадуються в джерелах. Вірменські переселенці, що опинилися в таких умовах, прирівнювалися до місцевого населення, несли разом з ним однакові феодальні тягарі, а в етнічному відношенні швидко розчинялися в загальній масі. Більша кількість вірменів-переселенців, особливо тоді, коли серед них був ремісничий та купецький елемент, могла добитися обмеженого автономного статусу для своєї громади, причому ця "автономність" відбивалася в двох сферах суспільного життя - в державно-правовій та в церковно-релігійній. Тому другим вищим ступенем суспільної організації вірменів на Україні треба вважати об'єднання переселенців у окремі громади, що користувалися релігійними свободами, гарантованими, переважно, власниками міст /королем, магнатами/. Релігійна відокремленість вір-

---

¹Розселення вірменів у Криму торкається праця В. М і к а - е л я н а. - Історія вірменської колонії в Криму. Єреван, 1964 /вірм.мовою/.

менів /наявність окремої вірмено-григоріанської, а з ХУІ ст. також вірмено-католицької організації/ дає можливість простежити за історією окремих громад. Зовнішнім проявом існування вірменської громади /переважно з певною внутрішньою організацією типу братств, навіть з окремими економічними інститутами – громадськими взаємодопомоговими касами /була наявність церкви і парафії, що й засвідчується документальними або мемуарними джерелами. Третій, ще вищий ступінь суспільної організації – адміністративно-судова автономія громади, також гарантована королівськими або приватними привілеями. Характерною ознакою цього ступеня розвитку було існування окремого вірменського війтівства або вірменського міського уряду, керівники яких /війт, радні/ мали адміністративну та обмежену судову владу над своїми співвітчизниками. Вірменські суди на Україні / в межах своїх урізаних компетенцій / діяли згідно з дещо зміненим на українському ґрунті класичним вірменським суддебником Мхітара Гоша. В окремих випадках суспільний розвиток колоній досягав ще вищих щаблів, в адміністративно-правовій сфері це приводило до утворення олігархічних за своїм характером органів самоврядування: колегій сорока /або менше/ мужів, в церковній сфері – до утворення найвищих центрів церковної адміністрації, єпископств та архієпископств.

У словнику та на карті відбито багатоступневість розвитку вірменської суспільної організації на Україні – існування громад, війтівств чи міських урядів. Лише ці останні ступені організації вваляються колоніями.

В словниковій частині, по можливості, розглядаються також питання, пов'язані з міграцією вірменського населення, наводяться дані про його кількість та про співвідношення до невірменського населення міста. Реєструється також топонімічний матеріал, що, безсумнівно, посередньо свідчить про довготривалість поселення або про значну кількість поселенців. В окремих випадках топонімічний матеріал – єдине свідчення про проживання вірменських поселенців у минулому.

Наскільки можливо, одночасно виправляються найбільш помилкові твердження, що стосуються датування найдавніших згадок про колонії. Деякі з таких фальшивих відомостей, без будь-яких підстав для цього, механічно повторюються в науковій та науково-популярній літературі, хоча там для них не повинно бути місця.

Словник складено за алфавітом давніх назв місцевостей /тих, що існували в момент появи в населених пунктах вірменів/ з обов'яз-

ковим позначенням нової назви та відповідними посиланнями. На карту вноситься лише сучасна назва. Основні дані словника, по можливості, звірено з неопублікованими або опублікованими джерелами. В тих випадках, коли джерела не вдалося розшукати або коли вони вже не існують, дається посилання на літературу. Особливу увагу звернено на відомості про текоти грамот, які нормували юридичне становище громад /парафій/, вітківств чи міських урядів.

Словник вірменських кодоній на Україні в XI-XVIII ст.

Адмін див. Сочава.

Балта див. Дзефгрод.

Бар. За привілеєм Сігізмунда I 1540 р. вірмени в Руському Барі одержали ряд економічних пільг¹. Всупереч твердження І.Ліницького², в Барі не було вірменського вітківства. Переселенці мешкали тут в другій половині XVI - першій чверті XVII ст.³.

Брок див. Дубровиця.

Бель. Парафія згадується в кондаку католикаса Арістакеса, що датується 1457-1460 рр.⁴ Окремі вірмени згадуються в львівських міських і городських книгах в 1476⁵ та 1496 рр.⁶ В XVII ст. їх тут вже не було⁷.

Бережани. До 1640 р. переселенців не було⁸. Найдавніша згадка про окремих вірменів - у бережанських міських книгах 1681 р.⁹ В 1686 р. в Бережанах вже знаходилось вірменське вітківство¹⁰, що

1 Регест грамота дав.:Tł. W i e r z b o w s k i. Matricularem regni Poloniae summaris, p. 4, vol.1. Warszawa, 1910, N 6757.

2 И. Д и н н и ч е н к о. Черты из истории оселения в Юго-Западной /Галицкой/ Руси XIV-XV вв. М., 1894, стор.219.

3 W. P o b o d a G o ł a k i. Powiat mohylowski w gubernii podolskiej. Kraków, 1902, стор. 33.

4 Д. А х і ш а н, стор.225.

5 ЛІШІА, ф.52, оп.3, т.222, стор.229 /пор. С. Б а р о н ч, стор.76/.

6 АБЗ, т. 15, 1891, стор. 324.

7 С и м е о н, стор.347.

8 Z. U t a n e w i c z. Pochodzenie i narodowość Sz. Szymonowicza Bendowskiego. - Sprawozdanie dyrekcji c.k.gimnazjum w Złoczowie za r.zak. 1855. Złoczów, 1885, стор. 15.

9 М. М а с і с з е w a k i. Вржедану в свавачах Rzeczypospolitej Polskiej. Brody, 1911, стор. 131.

10 ЛІШІА, ф.52, оп.3, спр.192, арк.669-670 /пор. С. Б а р о н ч, стор.77/.

існувало до 1784 р.¹. Парафія була заснована в 1710 р.²/ В 60-70-х роках ХІІІ ст. сюди переселилися вірмени з Кам"янця; пізніше тут було 200 вірменських дворів³. В 1782 р. мешкав 171 вірменин⁴. Вул. Вірменська вперше згадується в 1724 р.⁵/

Богданівка див. Синьків.

Ботошани /рум. Botoșani / . Парафія згадується в кондаках католикосів Теодороса ІІ, Яковбоса Ш і Арістакеса 1390, 1410 і 1457-1460 рр.⁶ - під назвами Бтінн, Ботін, Ботішан /спробу ідентифікувати два перші топоніми з болгарським містом Відніом⁷ треба вважати безпідставною/. Вірмени мешкали тут в 60-70-х роках ХІІІ ст.⁸, а також у 1782 р.⁹.

Броди. Найдавніша згадка про окремих вірменів - у брідських міських книгах 1634 р.¹⁰. Власник міста С.Конецпольський у 1638 р. взяв їх під свою опіку¹¹. В кінці 70-х років ХІІІ ст. сюди переселилися вірмени з Язлівця, Кам"янця, а також Молдавії¹². В 1683 р. тут вже існувало вірменське вїйтівство¹³; права переселенців були гарантовані привілеєм Яна Ш 1690 р.¹⁴ Вїйтівство зга-

¹ М. М а с і з з е в к і . Вказ.праця, стор.132.

² Грамота М.Свявського див.: там же, стор.216-218.

³ С. Б а р о н ч , стор.78.

⁴ ЛЦІА, ф.475, оп.1, спр.635, арк.2.

⁵ З.У г а л о в і с з . Вказ.праця, стор.6.

⁶ Л. А л і ш а н , стор.9,221,225.

⁷ Р.Р.Р а п а н і т е с с у . Hrisovul lui Alexandru cel Bun pentru episcopia armeană din Suceava (30 iulie 1401). - "Revista istorică română", vol. 4. București, 1934, стор. 47.

⁸ Л.-М. П і д у д е С е н т - О л о н , стор.13; А н о н і м . стор.129 /під назвою Бочян/.

⁹ Ю. М і к о ш а , стор.15-16.

¹⁰ ЛЦІА, ф.24, оп.1, т.4, арк.47-50 /пор. І. С о з а н с ь к и й . З минувшини м.Бродів. - "Записки Наукового товариства ім. Шевченка", т.98. Львів, 1910, стор.27/.

¹¹ Текст грамоти див.: І. С о з а н с ь к и й . Вказ.праця, стор. 24-25.

¹² С. Б а р о н ч , стор.77; В.М. П л о щ а н с ь к и й . Галицько-руський торговельний город Броди.-"Науковий збірник". Львів, 1868, № 1-2, стор.63; А н о н і м , стор.130.

¹³ С. Б а р о н ч , стор.77

¹⁴ Текст грамоти див. S. В а г а с з . Wolne miasto handel Brody. Lwow, 1865, стор. 69-71.

дується ще в 1763 р.¹ Парафія існувала до 1779 р.² В 1678 р. було 12 вірменських родин³. Кількість переселенців зменшилася на початку ХІІІ ст., особливо після пожежі міста в 1742 р.⁴ В 1782 р. було 25 вірменів⁵. Вул. Вірменська була ще в ХІХ ст.⁶

Бучач. Парафія згадується в 1672 р. у подорожніх записках фрізійського дворянина У. фон Вердума /1632-1681 рр./⁷, який у 1670-1672 рр. мандрував по Україні.

Варяж /тепер Новоукраїнка/. Парафія згадується в 1682 р.⁸; в 1967 р. вона, мабуть, припинила своє існування⁹. В 1960 р. було 4 родини переселенців¹⁰.

Велике Залісся див. Кам'янець.

Вірмени, Вірмени Великі, Вірмени Малі, Вірменки, Вірменські Хутори див. Кам'янець.

Володимир. Звістка, яку подав І. Линниченко¹¹ про переселенців у ХІІІ ст., безпідставна. Парафія згадується в кондаку католикоса Месропа 1364 р., пізніше - в кондаку католикоса Яковбоса Ш 1410 р.¹². Окремі переселенці згадуються у львівських міських книгах 1387 р.¹³.

Галич. У 70-х роках ХІІІ ст. існувала традиція про стародавню вірменську колонію в Галичі¹⁴, проте її документальне підтвердження

¹ С. Баронч, стор. 77.

² В.М. Площанський Й. Вказ. праця, 1868, № 3-4, стор. 280.

³ G. P e t r o w i c z , L'Unione degli Armeni di Polonia con la Santa Sede (1626-1686). Roma, 1950, стор. 305.

⁴ В. В а г а з з . Wolne miasto..., стор. 93-94.

⁵ ЛЦІА, ф. 475, оп. 1, спр. 635, арк. 2.

⁶ Львівська наукова бібліотека /далі - ЛНБ/, відділ рукописів, Теки А. Шнейдера, спр. В-1 /зошит Броди/; В.М. Площанський Й. Вказ. праця, 1868, № 3-4, стор. 287.

⁷ У. фон Вердум, стор. 162.

⁸ ЛНБ, відділ рукописів, ф. Оссолинських, № 1723 II, арк. 104 /пор. С. Баронч, стор. 176/.

⁹ С. Баронч, стор. 176.

¹⁰ Там же.

¹¹ М. Линниченко. Вказ. праця, стор. 221.

¹² Д. Алішан, стор. 5.

¹³ Ромпкі, т. I, 1892, стор. 80.

¹⁴ Д.-М. Пиду де Сент-Олон, стор. 13.

розшукати не вдалося. Окремі переселенці згадуються в галицьких городських книгах 1729 р.¹.

Городенка. Перші переселенці з Молдавії і Волощини появились в 70-х роках ХУІІ ст., тоді ж була заснована парафія², що існувала до кінця ХУІІІ ст. і далі. Багато вірменів вимерло під час чуми 1770 р. /до епідемії було 100 вірменських дворів, після неї - лише 40/³. В кінці ХУІІІ ст. кількість переселенців поступово зменшувалася: в 1782 р. - 410 осіб /80 родин/⁴, у 1784 р. - 403 особи⁵, в 1791 р. - 73 родини⁶.

Дорогинь /рум. *Dorogoi* / В. Бенедяну датує виникнення колонії ХІV-ХУ ст., але не подає джерел⁷. Біля Дорогині є гора Горб вірменина /рум. *Dealul Armanului* /⁸.

Дубно. Вірменів у місті згадує в 1657 р. у своїх звітах Х. Маріанович, член посольства імператора Фердинанда Ш до Б. Хмельницького⁹. Після 1794 р. переселенці покинули Дубно¹⁰.

Дубровиця /тепер Барок/. За привілеєм Сігізмунда ІІІ 1615 р. переселенці-вірмени одержали ряд економічних пільг¹¹.

Жванець. Перші переселенці з Молдавії і Волощини появились у 70-х роках ХУІІ ст., тоді ж була заснована парафія¹². Після того, як місто було сплюндроване і захоплене турками в 1676 р., вірмени.

¹ ЛЦІА, ф.5, оп.1, т.230, стор.1191-1192 /пор. Б. Бар-в і н с ь к и й. Екскмуніка в Галичі 1729 р., - в його ж кн.: Історичні причинки, т.1. Жовква, 1908, стор.119-121/.

² А н о н і м, стор.130.

³ С. Баронч, стор.84.

⁴ ЛЦІА, ф.475, оп.1, спр.631, арк.1; спр.635, арк.2.

⁵ Т а м ж е, спр.636, арк.1-2.

⁶ Т а м ж е, спр.637, арк.1.

⁷ В. Бенедяну. Армянские колонии на территории Румынии по данным румынской топонимии. - "Патма-банасіракан гандес" /Історико-філологічний журнал", далі -ІБГ/. Єреван, 1962, № 1, стор.172

⁸ Т а м ж е, стор.179.

⁹ Ch. Marianovich, Gesandtschaftsbericht an Kaiser Leopold I, в статті J.P. E j a t s e v i c h, Peter Freiherr von Parchevich, Erzbischof von Martianopel, "Archiv für osterreichische Geschichte", Bd. 59, Wien, 1880, стор. 543.

¹⁰ М. В а л і н с к і, Т. Л і р і н с к і. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana, wyd. 2-e, t. 3. Warszawa, 1886, стор. 24-25.

¹¹ Текст грамоти див. в. Р о в б о г - Г о б г а к і. Вказ.праця, стор. 58-61.

¹² А н о н і м, стор.130.

мабуть, покинули його і повернулися туди лише після Гарловицького миру. В 1699 р. відновлено парафію¹. Після знищення Жванця під час Барської конфедерації в 1768 р. переселенці знову покинули місто². В 1782 р. колонія /і, очевидно, парафія/ вже була відновлена³ - тоді прибули переселенці з Вірменії /Токат, Ерзерум/. У 1791 р. було 28 вірменів⁴.

Довква /тепер Нестерів/. Найдавніша згадка про окремих переселенців у довківських міських книгах 1612 р.⁵

Куків. Найдавніша згадка про окремих вірменів у 1712 р.⁶

Залісся Друге див. Кам'янець.

Замостя /пол. Zamóść. /. Переселення вірменів до Замостя почалося після видачі привілею власником міста Я.Замойським 1585 р. , за яким переселенці одержали ряд економічних пільг⁷. Перші переселенці прибули з Вірменії, Персів, Туреччини, Криму, а також з Львова, Кам'янці, Язлівця⁸. В 1589 р. був утворений вірменський війтівсько-лавницький уряд /магістрат/⁹, що проіснував до 1730 р.¹⁰ Парафія існувала ще в 1776 р.¹¹, але в 1782 р.

¹ Н. Я в о р с к и й. Историко-статистическое описание местечка Жванца.-"Труди комитета для историко-статистического описания Подольской епархии", вып.1. Каменец-Подольск, 1876, стор.100.

² А. П а в л о в с к и й. Местечко Жванец Каменецкого уезда Подольской епархии, - "Подольские епархиальные ведомости", Каменец-Подольск, 1869, № 4, отд.второй, стор.160-161.

³ Ю. М і к о ш а, стор.7.

⁴ ЛЦІА , ф.475, оп.1, спр.684, арк.4.

⁵ S. В а г а с з. Pamietniki miasta Żółkwi, wyd. 2-е. Lwów, 1877, стор. 24.

⁶ С. Б а р о н ч, стор.179.

⁷ Текст грамоти див.: Archiwum J.Zamoyskiego, t.4.Kraków,1948, стор.405-406.

⁸ М. З а к р з е в с к а - Д у б а с о в а. Ormianie zamojscy i ich rola w wyznaczeniu handlowej i kulturalnej między Polską w Wschodem,Lublin, 1965, стор.142-145;С.Б а р о н ч, стор.176.

⁹ Текст грамоти Я.Замойського див.:С.Б а р о н ч,стор.265-272. Про вірменське самоуправління див.:М.З а к р з е в с к а - Д у б а с о в а. Organizacja gminy ormiańskiej w Zamosciu w XVI-VII w.-"Rocznik Lubelski", t. 3.Lublin, 1960, стор. 63-82.

¹⁰ М.Закрзевська-Дубасова. Ormianie zamojscy..., стор.210; т а м ж е, на стор.258-259 подана дата 1738 р.

¹¹ ЛЦІА, ф.475, оп.1, спр.247, арк.8.

вже не діяла¹. В 1669 р. було 29 вірменських дворів, в 1678 р. - 90 вірменів /на 1257 мешканців міста/² або, за іншими даними, - 12 родин³. Збереглася досі вул.Вірменська⁴, в 1749 р. згадувалося Вірменське озеро⁵.

Золочів. Французький дворянин Ф.Далерак у 1685 р. пов'язував існування садів біля Золочева з діяльністю вірменських поселенців у минулому⁶, але датування початків колонії 30-ми роками XVII ст.⁷ не має документального підтвердження. В золочівських міських книгах вірмени згадуються в 1680 р.⁸ Парафія, заснована в 1686 р.⁹, існувала до 1787 р.¹⁰ За привілеєм Яна III 1688 р. було утворено вірменське вйвітвство¹¹. В 1782 р. було 34 переселенці¹², в 1784 р. - вже лише 24¹³. Була вул.Вірменська¹⁴.

¹ ЛЦДІА, ф.475, оп.1, спр.635, арк.8.

² М. Закаржевська - Дубаянова. *Ormianie zamojscow...*, стор. 55, 263.

³ G. Retrowicz. Вказ.праця, стор.305.

⁴ В. Яписз, N. Ulica Ormiańska w Zamościu. - "Gazeta Kościelna", Lwów, 1917, N 31, стор. 365-368.

⁵ ЛЦДІА, ф.475, оп.1, спр.78 е, арк.63.

⁶ /F. Dalera c/. *Les anecdotes de Pologne ou mémoires secrets du regne de Jean Sobieski III du nom, t.2, Paris, 1699, стор.231.*

⁷ В. Сокалскі. *Rys geograficzno-statystyczny złoczowskiego okręgu szkolnego wraz z dokładnym opisem poszczególanych miejscowości obu powiatów. Złoczów, 1885, стор. 213.*

⁸ З. Угановісз. *Zarys dziejów miasta Złoczowa. Złoczów, 1914, стор. 11.*

⁹ Л. Чагевісзова. *Дієіє міста Злочова. Злочów, 1929, стор.59; Н. Криносс. Армянская колония в г. Золочеве. - "Гайкакан ССР Пітутюннері Академіяі Тегекагір", Гасаракакан Пітутюннер /"Вісті Академії наук Вірменської ССР", суспільні науки - далі ТТГ/. Єреван, 1960, № 3, стор.90.*

¹⁰ С. Баронч. стор.179; З. Угановісз. Вказ. праця, стор.22.

¹¹ Текст грамоти див.: Л. Чагевісзова. Вказ. праця, стор. 179-182.

¹² ЛЦДІА, ф.475, оп.1, спр.635, арк.2.

¹³ С. Баронч. стор.179.

¹⁴ Л. Чагевісзова, Вказ.праця, стор.58.

Кам"янець /тепер Кам"янець-Подільський/. Парафія згадується вперше в кондаку католика Теодороса II 1390 р.¹; існувала до кінця ХІІІ ст. і далі. Всі гіпотези про існування колонії раніше, наприклад, про прихід вірменів до Кам"янця в 1062 р.², про церкву близько 1250 р.³, про привілеї кам"янецьким вірменам у 1344 р.⁴, про вірменський суд в 1350 р.⁵ позовлені реального ґрунту. Найдавніша згадка про війтівство є у привілеї Яна Ольбрахта 1496 р.⁶ До 1787 р., з перервою в 1672-1701 рр., існував тут вірменський міський уряд на чолі з війтом та окремо колегія сорока мужів, як представництво вірменського поспільства /ці установи затверджені привілеєм Владислава ІУ 1635 р.⁷/. У 1683-1686 рр. Кам"янець був місцем перебування вірмено-григоріанського /антиуніатського/ єпископства⁸. Вістку про те, що в 1566 р. в Кам"янці було 900 вірменських дворів⁹, треба вважати перебільшенням, бо в 1570 р. в цілому місті було лише 645 дворів¹⁰. Венеціанський посол Г.Ліппомано повідомляв у 1575 р., що в Кам"янці мешкає близько 300 вір-

¹ Л. Алішан, стор.9.

² М. Б ж ш к я н ц, стор.135; М.М. Т и х о м и р о в. Про початок Кам"янця-Подільського, - "Прапор жовтня", Кам"янець-Подільський, 25 жовтня 1962 р.; Л.К. П о п о в, Г.Т. Х о т в н. До історії Кам"янця-Подільського, - "Український історичний журнал", 1963, № 1, стор.103; С.К. Г у м е н ю к. До питання про виникнення Кам"янця-Подільського, - "Український історичний журнал", 1966, № 1, стор.135 та інші праці.

³ F.S i a r s z u ń w k i. Galicja, jej ziemia, płody i ludy. - "Dodatek tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej", 1857, №41, стор.167.

⁴ М. Б ж ш к я н ц, стор.116.

⁵ С. Р о ш к а. Хроніка або церковні аннали. Відень, 1964, стор.149-150 /вірм.мовою/.

⁶ Текст грамоти див.: А.Р г з е ́ д з і е с к і. Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazu miejsc i czasów, t. 1. Wilno, 1841, стор.149.

⁷ Про вірменське самоуправління див.: М.В.Л а д и м и р с ь к и й-Б у д а н о в. Німецьке право в Польщі й Литві. - Зб. "Розвідки про міста і міщанство на Україні-Русі в ХУ-ХІІІ в.", част.2. Львів, 1904, стор.215-225; Акти вірменського суду міста Кам"янця-Подільського /ХІІІ ст./, вид. і передмова В.Р. Г р и г о р' я н а, Брєван, 1963 /вірм.мовою/; Я.В.Д а ш к е в і т с ь к и й. Kirshak Acts of the Armenian Law Court at Kamenetz Podolek (1559-1567), as a Cultural and Historical Monument. - "Ural-Altäische Jahrbücher", vol. 36. Wiesbaden, 1965, fasc. 3-4, стор.292-310.

⁸ Г. Р е т р о в і с з. Вказ.праця, стор.310-311.

⁹ С. Б а р о н ч, стор.94.

¹⁰ Жерела до історії України - Русі, т.7. Львів, 1903, стор.87.

менських родин¹. Напередодні турецької окупації Кам'яниця 1672 р. в ньому було нібито 1200 вірменських родин², але ця цифра не має документального підтвердження. Після 1672 р. турки виселили 121 вірменську родину до Пловдива в Македонії³, багато вірменів переселилося на західноукраїнські землі. В 1700 р. мешкало 90 вірменів⁴, в 1704 р. - 74 чоловіки⁵. Поступово кількість вірменів, що повернулися з Західної України та переселенців з Вірменії, знову збільшилася⁶. Назва укріплень - Вірменські Бастиони - збереглася до нашого часу.⁷

Біля Кам'яниця були поселення Вірмени /пізніше Вірмена Великі, тепер Велике Залісся/ та Вірменки /також Вірмени Малі, Вірменські Хутори, тепер Залісся Друге/. Конкретних відомостей про вірменські колонії в цих поселеннях немає. Легендарні відомості зв'язують село Вірменів з удаваним приходом вірменів 1062р.⁸. Найдавніші згадки про село Вірменів належать до 1493 і 1503 рр.⁹

---

¹ H.L. i r r o m a p o . Relacja o Polsce z r. 1575.- 36. "Relacje mniszuszow apostolskich i innych oabb o Polsce od r. 1548 do 1690", wyd. S.R u k a s z e w s k i , t. I. Berlin, Poznań, 1864, стор. 249.

² J.R o l l e , Wartabied, в його ж кн.: Nowe opowiadania historyczne. Lwów, 1878, стор. 165.

³ С. Б а р о н ч. стор.97; J.R o l l e , Pod krzyzem, в його ж кн.: Nowe opowiadania historyczne. Lwów, 1878, стор.3-82; И.К ю р т я н. Переселення вірменів з Кам'яниця до Філіппополя, "Базмавеп".Венеція, 1927, ж 8-9, стор.237-239 /вірм.мовою/.

⁴ J.R o l l e . Pamiętnik szlachetnych delegatów kamienieckich na sejm 1789 r., в його ж кн.: Sylwetki historyczne, ser.8. Kraków, 1892, стор. 5.

⁵ М. В л а д и м и р с ь к и й - Б у д а н о в. Вказ.праця, стор.215.

⁶ J.R o l l e , Pamiętnik..., стор.42-43; В.А. П а р о а - м я н. Участь польських вірменів у повстанні Давид-бека. Єреван, 1962, стор.21-22 /вірм.мовою/.

⁷ Кам'янець-Подільський. Путівник. Львів, 1965, стор.49.

⁸ J.Th.K g u s i ó w k i . Prodrömus ad tragicam vertentis belli Persici historiam seu relatio Turcico-Persicae legationis, 2 ed. Leopoli, 1740, стор. 125.

⁹ Е. С е ц и н с к и й. Исторические сведения о приходах и церквах Подольской епархии, ч.1. - "Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета", вып.7. Каменец-Подольский, 1895, стор.195. Регест грамоти Олександра див.: Th. W i e g z b o w s k i Вказ.праця, ч.3, 1908, ж 741.

Київ. Найдавніші відомості про вірменів у Києві збереглися в "Киево-печерському патерику"¹. Вони стосуються кінця XI - початку XII ст. Епіграфічні пам'ятки типу графіті² докладному датуванню не піддаються. Твердження про те, що перші вірменські переселенці з'явилися в Києві в 1060 чи 1062 рр. позбавлені історичного ґрунту³. Згідно з традицією, що існувала ще в 60-х роках XVII ст., Київ був найдавнішим релігійним центром вірменів на Україні⁴. Відомості про київське єпископство збереглися лише за 1371-1378 рр.⁵ Парафія згадується в кондаці католикаса Теодороса II 1384 р.⁶, вона існувала до 1660 р. В 1552 р. було не менше 14 родин переселенців⁷, в першій чверті XVII ст. - близько десяти вірменських дворів⁸. За іншими даними - в 1620 р. було лише 4 вірменські родини, але існувала традиція, що колись, під час воєн, з Києва виходив вірменський військовий загін у складі 500 чоловік⁹. В 1622 р. київська громада підпорядковувалася львівській¹⁰. В 1660 р., згідно з указом Олексія Михайловича, вірменів виселили з Києва¹¹. Окремі поселенці з'явилися тут знову в другій половині XVII ст.¹².

¹ Д. А. Б р а м о в и ч. Киево-печерський патерик. /Вступ.Текст. Примітки/. К., 1930, стор.128-132.

² В. Г а р у т в н я н. Про один вірменський напис, ТГТ, 1965, № 5, стор.119 /вірм.мовою/; О.Х. Х а л п а х ч я н. Армяно-русские культурные отношения и их отражение в архитектуре. Ереван, 1957, стор.9; Вірменські графіті знайдено також на стінах Київської Софії.

³ С. Р о ш к о. Вказ. праця, стор.112; С.Б а р о н ч, стор.98.

⁴ Д.-М.П і д у д е С е н т - О л о н, стор.14,17.

⁵ Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiae illustrantia, ed.A.T h e i n e r, vol. 1. Romae, 1860, стор.665; AGZ, t. 3, 1872, стор. 49-50; пор.: W. А в г а н а ш.

Powstanie organizacji kościoła katolickiego na Rusi, t.1. Lwów, 1904, стор.352-353.

⁶ Д. А. Д і ш а н, стор.217 /під назвою Манкерман/. Пор. Л.С.Х а ч і к я н. Новые материалы о древней армянской колонии Киева, ИСД I, стор.110-120.

⁷ Арх. КЗР, ч.7, т.1. К., 1886, стор.114-116.

⁸ Д. И. М ы ш к о. О жизни армян в Киеве в XV-первой половине XVII вв., ИСД II, стор.120.

⁹ С и м е о н, стор.347-348.

¹⁰ Я.Ф. Г о л о в а ц к и й. Выпись с книг городских воеводства Киевского. - "Чтения в имп.Обществе истории и древностей российских при Московском университете", т.2. М., 1846, № 2, стор.51-52.

¹¹ Н. З а к р е в с к и й. Описание Киева, т.2, М., 1868, стор.592

¹² Д. А. А н д р я е в с к и й. Киевские толмачи. - "Киевская старина", т.25, 1889, стор.590, 593.

Кубачівці /тепер Кубачівка/. Парафія згадується в 1576 р.¹
Кременець. В 1438 р. Свидригайло надав мешканцям Кременця -
серед них також вірменам - магдебурзьке право².

Кубачівка див. Кубачівці.

Кути. Прихід переселенців з Молдаві датується 1715 р.³
Парафія заснована в 1717 р.⁴ В 1765 р. було 70 вірменських родин
/на загальну кількість 496 родин⁵, в 1782 р. - 396 переселенців⁶,
⁴ в 1791 р. - вже 729⁷.

Лисець. Парафія заснована в 1669 р.⁸. В 1729 р. лисецька гро-
мада, в судовому відношенні, була підпорядкована вірменському місь-
кому урядові у Станіславі⁹. В 1782 р. було 268 вірменів¹⁰.

Луцьк. Парафія згадується в кондаках католикосів Масропа, Кон-
стантина IУ і Теодороса II 1364, 1375, 1384 і 1390 рр.¹¹ Традиція
про вірмено-григоріанське єпископство в Луцьку, відбита в літерату-
рі XVII ст.¹², не має документального підтвердження. Звістка Яна
Длугоша про вірменського єпископа в Луцьку 1429 р.¹³ не пояснює,
чи йдеться про місцевого /луцького/, чи про приїжджого єпископа.
Окремі вірменські поселенні Луцька згадуються у львівських міських
книгах 1406 р.¹⁴ В XV ст. відбулося переселення вірменів з Луцька

¹Текст грамоти Стефана Баторія див.: ЛЦДІА, ф.9, оп.1, т.336,
стор.980-981.

²Текст грамоти див.: Арх. Ю.С.Р., ч.5, т.1. К., 1869, стор.3-5.

³С. Б а р о н ч, стор.100; пор. також М.К о в а л ю к, Кути,
антропогеографічна студія. - "Науковий збірник географічної секції
при Українській студентській громаді в Кракові". Краків, 1930,
стор.55-56; С.Р о з з к о, Les Arméniens de Kuty. - "Revue des
études arméniennes", N.S., t.1.Paris, 1964, стор. 377-387.

⁴С. Б а р о н ч, стор.100.

⁵М.В е л і і н е к і, т.Л і р і і в к і. Вказ.праця, т.2, 1885,
стор.907-908.

⁶ЛЦДІА, ф.475, оп.1, спр.632, арк.1; спр.635, арк.2.

⁷Т а м ж е, спр.637, арк.5-7.

⁸Д. К а е т а н о в и ч, стор.22.

⁹Бібліотека Національного інституту ім.Оссолінських у Броц-
лаві, відділ рукописів, № 11,1362, стор.191-192. Пор. Cz. Chowańiec.
Opisanie w Stanisławowie w XVII i XVIII w. Stanisławów, 1928,
стор.27.

¹⁰ЛЦДІА, ф.475, оп.1, спр.635, арк.2.

¹¹Д. А л і ш а н, стор.5, 9, 215, 217.

¹²С и м е о н, стор.347; Л.-М. П і д у д е С е н т - О л о н,
стор.13-14.

¹³Johannis Długosii Historiae Polonicae libri XII, t. 4.
Cracoviae, 1877, стор. 362.

¹⁴Росники, т. 2, 1896, стор. 32.

до Львова¹. Близько 1560 р. кількість вірменів дещо збільшилася². В 1620 р. було лише 2 вірменські родини /але існувала традиція, що колись було в Луцьку 300 вірменських будинків³/. Ще до 1620 р. Луцька громада підпорядковувалася львівській⁴. В 1678 р. в Луцьку було 2 вірменські родини⁵, в 1700 р. - 11 родин⁶. В 1783 р. парафія вже не діяла⁷.

Львів. Прихід вірменів до Львова в XIII ст. не підлягає сумніву, хоча відомості про це зустрічаються пізніше, в істориків XVII ст. - Й. Альнпека та Б.Зіморовича⁸. Достовірною можна вважати звістку про напис на вірменському надмогильному камені, датований 1277 р.⁹ Відомості про існування вірменської церкви у Львові в 1183 р.¹⁰ чи близько 1250 р.¹¹ про заснування монастиря близько 1240 р.¹² про епіграфічну пам'ятку з датою збудування криниці в 1264 р.¹³ не витримують історичної критики. Привілеєм Казіміра III 1356 р.¹⁴ переселенцям було гарантоване збереження власного суду і адміністрації, якими вони користувалися за часів Галицько-волинської держави. Вірменський міський уряд на чолі з власним війтом було скасовано в 1469 р.¹⁵; залишився окремий суд під керівництвом міського

1 K. V a d e o k i. Zaginione księgi średniowiecznego Lwowa. Lwów, 1927, стор. 29-30, 40; F. B i e c h o f f. Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg. Wien, 1864, стор. 16-17.

2 Т. Г. р о м н і ц ь к и й, стор. 441; Арх. Д. З. Р. ч. 2, т. 2, 1861, стор. 16.

3 С и м е о н, стор. 347.

4 С. Б а р о н ч, стор. 158; С и м е о н, стор. 347.

5 G. P e t r o w i c z, стор. 305.

6 Л. М а с л о в. Архитектура старого Луцька. Львів, 1939, стор. 39.

7 ЛШДА, № 475, оп. 1, спр. 181, арк. 7-8.

8 J. A l p r e k i u s. Topographia civitatis Leopolitanae, в кн.: S. B a s c h w a ł, Jan Albrek i jego. "Opis miasta Lwowa" z rozszaruki XVII w. Lwów, 1930, стор. 10; J. B. Z i m o r o w i c z. Leopoldis triplex, в його ж кн. Pisma do dziejów Lwowa odpowzadze w i e, wyd K. N e s k. Lwów, 1899, стор. 41, 43, 59; Пор. також И. П. К р и ц "я к е в и ч". К вопросу о начале армянской колонии во Львове. - ЛБГ, 1963, № 1, стор. 163-171.

9 С. Р о ш к а. Вказ. праця, стор. 136.

10 Т а м ж е, стор. 125; J. T h. K r u s i Ń s k i. Вказ. праця, стор. 128.

11 F. S i a g z u Ń s k i. Вказ. праця, стор. 167.

12 J. T h. K r u s i Ń s k i. Вказ. праця, стор. 128.

13 М. Б ж ш к я н ц, стор. 99.

14 Текст грамоти див.: AGZ, t. 3, 1872, стор. 14.

15 Текст грамоти Казіміра ІУ див.: O. B a l z e g. Sadownictwo ogmianskie w średniowiecznym Lwowie. Lwów, 1909, стор. 187-183.

/невірменського/ бурмістра, що існував до 1784 р.¹ Після ліквідації вйїтвства поступово утворюється власний орган самоуправління на чолі з першим ереспоханом /керівником громади/, що також існував до 1784 р.² Були окремі вірменські вйїтвства в передмістях Львова. Спроби створити колегію двадцяти мужів /у 1625 р.³/ та колегію п'ятнадцяти мужів /у 1652 р.⁴/ не увінчалися успіхом. Згідно з кондаком католикоса Месропа 1364 р.⁵ в цьому ж році було засновано вірмено-григоріанське єпископство⁵. Після встановлення унії вірменської церкви на Україні з Римом в 1635 р. єпископство перетворено на архієпископство⁶. На підставі фіскальних матеріалів початку ХУ ст. було зроблено орієнтовні підрахунки кількості вірменського населення /лише в межах укріпленого міста/: в 1407 р. - 301 особа /на загальну кількість населення 1593 особи/, в 1417 р. - 337 осіб /на 1280 осіб/⁷. Венеціанський посол Г. Ліппомано повідомляє у 1575 р., що у Львові мешкало лише 60 вірменських родин⁸. За іншими даними, джерело яких не відоме, в 1600 р. у Львові мало бути 1000 вірменських родин⁹. Мемуарист Симеон налічував у 1620 р. 70 вірменських будинків у межах міста /в кожному з них 2-3 родини/, 60 будинків приїжджих і "трохи" домів місцевих вірменів¹⁰. На підставі скарги вірменської громади 1633 р.¹¹ можна вважати,

¹ С. Баронч, стор.141.

² Я. Дашкевич. Армянское самоуправление во Львове в 60-80-х годах ХІІ в. - "Ванбер Матенадарані", т.8, Єреван, 1966.

³ ЛЦДІА, ф.52, оп.3, т.40, стор.763-768, 816-827.

⁴ Бібліотека Національного інституту ім.Оссолінських у Вроцлаві, відділ рукописів № 11 1646, стор.30-32.

⁵ Текст кондака Месропа див.: Л. Алішан, стор.5-8.

⁶ Г. Ретговісз. Вказ. праця, стор.75.

⁷ S.K u t r z e b a. Szosa we Lwowie w początkach XV w. - "Przewodnik Naukowy i Literacki". Lwów, 1904, № 4, стор. 410. Загальна кількість населення дається без шляхти, духовництва та євреїв.

⁸ Н. Ліррошано. Вказ. праця, стор.249.

⁹ С. Баронч, стор.117.

¹⁰ Симеон, стор.337.

¹¹ ЛЦДІА, ф.9, оп.1, г.384, стор.1790. В скарзі говориться про 1500 вірменів - ворогів релігійної унії з Римом /треба думати, що це лише доросле населення/; крім них було кілька десятків осіб протилежного тaborу. В місті та на передмістях існувало понад 360 вірменських дворів.

що тоді в місті й передмістях було близько 2500 вірменів. Внаслідок релігійних переслідувань посилюється еміграція з Львова. В період між 1638-1640 рр. кількість вірменів зменшилась до 82 родин¹, згідно із звітом нунція Ф.Мартелі в 1678 р. - до 14 родин². В 1782 р. було 211 вірменів³. Існувало три вул. Вірменські в межах укріпленого міста /найдавніша згадка 1442 р.⁴, назва одної з вулиць збереглася досі/, Вірменська площа /згадка 1592 р.⁵, Вірменський міст на Підзамчі /найдавніша згадка 1484 р.⁶/ Вірменська річка /згадка 1468 р.⁷.

Маньківка. Вірмени згадуються в 1654 р.⁸.

Могилів /тепер Могилів-Подільський/. Парафія була заснована в 1742 р.⁹ В 1743 р. на підставі привілею власника міста Ф.-С.Потоцького¹⁰ засновано вірменське вівчівство, що існувало ще в 1786 р.¹¹ В середині ХУІІІ ст. вірмени становили майже половину населення міста¹². В кінці ХУІІІ ст. було 145 переселенців¹³.

¹ С. Баронч, стор.122.

² G. P e t r o w i c z . Вказ.праця, стор.305.

³ ЛЦДІА, ф.475, оп.1, спр.635, арк.2.

⁴ P o s h i k i , т. 4, 1921, стор. 54.

⁵ Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, т.3, изд.2-е. К., 1898, стор.55-57.

⁶ AGZ, т.15, 1891, стор.220.

⁷ Т а м ж е, стор.90.

⁸ П а в е л А л е п с к и й. Путешествие антиохийского патриарха в Россию в половине ХУІІ в., вып.2. - "Чтения в имп. обществе истории и древностей российских при Московском университете", кн.183. М., 1897, стор.24,27.

⁹ Текст грамоти Ф.-С.Потоцького див.: S. K r z y ż a n o w s k i . Kosciół N. Marii panny w Mohylowie nad Dniestrem, Kraków, 1867, стор.31-46.

¹⁰ Текст грамоти див.: Sz. K r z y ż a n o w s k i . Silva regum, wyd. S. Krzyżanowski. Odessa, 1864, стор. 31-37.

¹¹ ЛЦДІА, ф.475, оп.1, спр.913, арк.1.

¹² W. P o b ó g - G ó r z k i . Вказ. праця, стор. 208.

¹³ М. К а р а ч к і в с ь к и й. Матеріали до історії міст на Поділлі наприкінці ХУІІІ в. - "Історико-географічний збірник", т.4. К., 1931, стор.186.

Нестерів див.Жовква.

Новоселиця. Окремі переселенці згадуються в книгах кам'янецького вірменського міського уряду 1564 р.¹

Новоукраїнка див.Варяж.

Обертин. Парафія згадується вперше в 1758 р.², припинила існування в 1796 р.³. В 80-х роках XVIII ст. вірменів у Обертині не стало⁴.

Одесько. В першій половині XIX ст. була вул.Вірменська⁵; треба думати, що переселенці жили там у 80-х роках XVII ст., тобто тоді, коли Ян III намагався активізувати економіку міста.

Острожець. За привілеєм Сігізмунда I 1528 р. вірмени отримали ряд економічних пільг⁶.

Підгайці. Багато вірменів у Підгайцях в 1657 р. бачив турецький мандрівник Евлія Челебі⁷. Парафія згадується в 1672 р. в подорожніх записках У. фон Вердума⁸. Вірменське війтівство зафіксовано у джерелах під 1675 р.⁹ Вірмени прибули сюди з Молдавії і Волощини. Колонія загинула під час зруйнування Підгайців турками в 1676 р.¹⁰

Рашків. Парафія заснована в 1747 р.¹¹. За привілеєм власника міста Ю. Любомірського 1751 р. утворено вірменське війтівство¹².

Самбір. Окремі переселенці згадуються в 1680 р.¹³

---

¹ Т. Г р у н і н, №235, 239, 242.

² С. Б а р о н ч, стор.163.

³ Д. К а е т а н о в и ч, стор.22.

⁴ С. Б а р о н ч, стор.163.

⁵ L.S i e s i e Ń a k i, Olek i Biały Kamień, в його ж кн.: Wieszognice, t. 2. Wilno, 1854, стор. 88.

⁶ Арх. Ю.З.Р., ч.5, т.1, 1869, стор.36-37.

⁷ Эвлия Ч е л е б и. Книга путешествия, вып. I. М., 1961, стор.57.

⁸ У. фон В е р д у м, стор.184.

⁹ С. Б а р о н ч, стор.163.

¹⁰ А н о н і м, стор.130.

¹¹ С. Б а р о н ч, стор.164.

¹² Текст грамоти див.: М. Б ж ш к я н ц, стор. 165-168.

¹³ Е. Т г у ж а т в к і. Ze studiów nad rękopisami i dialektem, kirczackim Ormian polskich, cz.3. - "Rocznik Orientalistyczny", t. 24. Warszawa, 1960, N 1, стор. 47.

Сатанів. Вірмени появилися після 1722 р.¹

Серет /рум. Siret./. Парафія згадується в кондаку католикоса Теодороса II 1390 р.² Найдавніша звістка про вірменське вийтівство з 1448 р.³ Переселенці були ще в I половині XVII ст. - з цього часу походять надмогильні камені⁴.

Синьків /тепер Богданівка/. Окремі переселенці згадуються в книгах кам'янецького вірменського міського уряду 1567 р.⁵

Снятин. Під 1416 р. На підставі привілею Сігізмунда III 1628 р. утворено вірменське вийтівство на передмісті Нове Місто /також Новина⁶/, подібний привілей був виданий старостою М.Пжеремоським в 1633 р.⁷ Парафія заснована близько 1631 р.⁸ В 60-х роках XVII ст. снятинська громада підпорядкувалася язлівській⁹. Кількість переселенців зменшилася після турецького нападу 1676 р.¹⁰ і татарського нападу 1711 р.¹¹ Основна маса переселенців повернулася з Станіслава, Тисьмениці й Городенки лише в 1718 р.¹² В 1752 р. було 53 вірменські двори¹³; в 1782 р. - 484 особи¹⁴. Існувала вул.Вірменська¹⁵.

¹ В.Б. Антонович. Летопись сатановского монастыря. - В його ж кн. "Монографии по истории Западной и Юго-Западной России", т. I, К., 1885, стор. 346.

² Л. Алішан, стор. 9.

³ Ромашкі, т. 4, 1921, стор. 292.

⁴ В. Гуцтавіч. Seret. - "Słownik Geograficzny", т. 10. Warszawa, 1889, стор. 448.

⁵ Т. Грунін, № 291.

⁶ Регестр грамоти див.: С. Баронч, стор. 165.

⁷ Текст грамоти див.: ЛШІА, ф. 52, оп. 3, т. 54, стор. 104-107, та Д. Каяетаповіч. На біографічному шляху. Львів, 1920, стор. 20-23.

⁸ Д. Каяетаповіч. Вказ. праця, стор. 24.

⁹ Л.-М. Підуде Сент-Олон, стор. 16.

¹⁰ Анонім, стор. 130.

¹¹ Д. Каяетаповіч. Вказ. праця, стор. 25.

¹² Там же, стор. 25.

¹³ Львівська наукова бібліотека, відділ рукописів, ф. Оссолинських, № 11 2825, стор. 2-5. Пор. В.В. Грабовецкий й. Армянская колония в Снятине. - ИСД П, стор. 144 /тут помилково 54 двори/.

¹⁴ ЛШІА, ф. 475, оп. I, спр. 635, арк. 2.

¹⁵ Д. Каяетаповіч. Вказ. праця, стор. 23.

Сочава /рум. Suceava / . Вістка про вірменів у Сочаві в 1384 р.¹ компільована на підставі повідомлення про грамоту, згідно з якою молдавські вірмени підпорядковуються львівському вірменському єпископству². Парафія згадується в кондаку католікоса Теодороса II 1390 р.³ Привілеєм господаря Олександра Доброго 1401 р. засновано в Сочаві вірмено-григоріанське єпископство⁴, що існувало /з короткою перервою в першій чверті XVII ст., коли воно було перенесене до Яс/ до 1672 р.⁵ Вірменське вітвіство згадується в 1449 р.⁶ В 1551 р. господар Стефан VI Рареш⁷ винищив вірменське населення міста. Нових переселенців у 1570 р. прогнав господар Богдан IV; з політичних міркувань вірмени в 1670-1672 рр. емігрували до Семигорода і на Прикарпаття⁸. Незважаючи на переслідування, в 1608 р. було в Сочаві 300-400 вірменських дворів⁹, а ще в 1693 р., за свідченням сучасника, - 3000 вірменів /на 20 000 молдаванів/¹⁰. В 1779 р. мешкало 118 вірменських родин, переважно нових переселенців, в Сочаві після захоплення Буковини Австрією¹¹.

¹ Напр., Н. А к і в я н. Йовганнес Насредінян, вірменський архієпископ Львова і всієї Русі та Волощини. - "Гандес амсоря". Відень, 1947, № 5, стор. 310 /вірм. мовою/.

² Першу звістку про грамоту 1384 р. подав С. Баронч, стор. 107. Грамота не збереглася, текст її не відомий.

³ Л. А л і ш а н, стор. 9.

⁴ Текст грамоти див.: Z. O b e r t u n s k i, Eine Gründungsurkunde der polnischen Armenier aus d. XVI Jhd. - "Collectanea theologica". Leopoli, 1932, N 4, стор. 374-384; P. P. P a n g i t e s c u, Hrisovul lui Alexandru cel Bun pentru episcopia armeană din Suceava (30 iulie 1401). - "Revista istorică română", vol. 4, Bucureşti, 1934, стор. 45.

⁵ D. D a n. Armenii orientali din Bucovina. Cernaupl, 1891, стор. 25.

⁶ Матеріали для історії взаємних відносин Росії, Польщі, Молдавії, Валахії и Турції в XIV-XVI вв., собр. В. А. У л я н и ц к и м. М., 1887, стор. 76. Звістка В. Бенєцяну /вказ. праця, стор. 172/ про вітвіство в 1445 р. не підтверджується джерелами.

⁷ W. S c h m i d t. Suczawas historische Denkwürdigkeit. Czernowitz, 1876, стор. 115-116.

⁸ Z. O b e r t u n s k i, Legenda Jazłowiecka. Przyczynek do krętyki podań ludowych w wiekach XVI-XVIII. - "Studia zródłoznawcze", t. 8. Warszawa-Poznań, 1963, стор. 32-33.

⁹ С и м е о н, стор. 4.

¹⁰ W. S c h m i d t. Вказ. праця, стор. 192.

¹¹ V. Z i e g l a u e r. Geschichtliche Bilder aus der Bukowina zur Zeit der österreichischen Okkupation. Czernowitz, 1893, стор. 26.

В 1456 р. поблизу Сочави згадується село Армін¹, дехто вважає що назву вірменського походження². Село згадується в джерелах лише один раз.

Станіслав /тепер Івано-Франківськ/. Перші переселенці прибули з Молдавії і Угорщини в 1663-1664 рр.³ Парафія заснована в 1665 р. В 1677 р., згідно з привілеєм власника міста А.Потоцького, утворено вірменський міський уряд на чолі з вайтом⁴, що проіснував до 1788 р.⁵ Одночасно діяв спільний польсько-вірменський трибунал⁶. Перед 1703 р. утворилася колегія сорока мужів як представництво вірменської громади⁷. В 1678 р. у місті було не більше 17 вірменських родин⁸; думку деяких дослідників про те, що вірменське населення міста збільшилося тоді різко за рахунок емігрантів з Кам'янця, треба вважати безпідставною⁹. В 1704 р. було 460 вірменів¹⁰. Під час воєнних подій 1707-1716 рр. на Прикарпатті вірмени з Станіслава переселилися до Львова і Кам'янця¹¹. В 1769 р. багато вірменів емігрувало до Австрії; в цьому ж році мешкало лише 16 вірменських родин на Тисьменицькому передмісті¹². Після

---

¹ M. Costachevici, Documentele moldovene înainte de Ștefan cel Mare, vol. 2, Iași, 1932, стор. 569. Видавець без будь-яких підстав для цього романізував топонім на "Армінешті".

² В. Беняцян, Вказ. праця, стор. 178.

³ Cz. Chowaniec, Ormianie w Stanisławowie, Stanisławów, 1928, стор. 16; A. Szałowski, Stanisławów i powiat Stanisławowski pod względem historycznym i geograficzno-statystycznym, Stanisławów, 1887, стор. 45.

⁴ Текст грамоти див. там же, стор. 30-34.

⁵ В ЛІЦІА зберігається недавно знайдений том актів вірменського суду за 1780-1788 рр. Cz. Chowaniec, Вказ. праця стор. 44, подає помилкову дату 1786 р.

⁶ Там же, стор. 27. Пор. В. Грабовецький, Армянская колония в Станиславе в XVII-XVIII вв. - ТГГ. Ереван, 1958, № 6, стор. 43-51.

⁷ S. Ważacz, Pamiętki..., стор. 66-68

⁸ G. Retkowski, Вказ. праця, стор. 305.

⁹ С. Баронч, стор. 168; A. Szałowski, Вказ. праця, стор. 59; Cz. Chowaniec, Вказ. праця, стор. 19.

¹⁰ S. Ważacz, Pamiętki..., стор. 66.

¹¹ Cz. Chowaniec, Вказ. праця, стор. 34-35.

¹² Там же, стор. 43-44.

1772 р. кількість вірменів дещо збільшилася. В 1773 р. існувало 50 вірменських дворів¹, в 1782 р. – 380 переселенців², в 1793 р. – 102 вірменські родини³. В місті була вулиця Вірменська, друга вул. Вірменська на Тисьменицькому передмісті; крім цього існували Вірменські ворота в мурах міста⁴.

Стрий. Окремі стрийські вірмени згадуються у львівських міських книгах 1648 р.⁵

Студениця. Дехто з дослідників вважає, що вірменські переселенці мешкали в Студениці ще до здобуття міста турками в 1633 р. і мали тут вїтївство⁶. Після 1635 р. у місті була парафія⁷. В 1700 р., під час епидемії, вимерли останні вірмени⁸.

Тисьмениця. Твердження про те, що перші переселенці з'явилися в Тисьмениці в 1062 р.⁹, позовалені історичної підстави. Відомості про вірменів у Тисьмениці близько 1540 р. даються без посилання на джерела¹⁰. В 1679 р. тут поселилися переселенці з Кам'янця¹¹. Парафія, заснована в 1684 р.¹², проіснувала до XIX ст. За привілеєм К.Потоцької, з 1689 р. створено вірменський міський уряд на чолі з вїтєм¹³. В 1782 р. було 375 переселенців¹⁴.

¹ Cz. Chowański. Вказ. праця, стор.54.

² ЛЦДІА, ф.475, оп.1, спр.635, арк.2.

³ Cz. Chowański. Вказ. праця, стор.62. А. Шарловський. Вказ. праця, стор.163, вважає, що це приблизно 510 осіб.

⁴ В.М. Плещанський. Галицько-руський город Станіслав. – "Науковий збірник". Львів, 1868, стор.17, 23,42.

⁵ ЛЦДІА, ф.52, оп.3, т.528, стор.9.

⁶ J. Rollet. Lony kresowego miasteczka, в його ж кн.: Nowe opowiadania historyczne. Lwów, 1878, стор. 100-102.

⁷ М.Валінівкі,Т.Лірініскі. Вказ.праця, т.3, 1886, стор.139.

⁸ W. Marguszynski. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii podolskiej. t.1. Wilno, 1820, стор.269.

⁹ Д.Кастанович, стор.25.

¹⁰ С.Баронч, стор.172.

¹¹ S. Bagaż. Dzieje Tuszienicy, в його ж кн.: Pamiętnik dziejów polskich. Lwów, 1855, стор. 234.

¹² С.Баронч, стор.172.

¹³ S. Bagaż, Dzieje Tuszienicy, стор. 235; D. Chirkowaki. Dzieje miasta Tuszienicy. Lwów, 1938, стор. 32.

¹⁴ ЛЦДІА, ф.475, оп.1, спр.635, арк.2.

Тульчин. Загальні відомості про вірменських переселенців стосуються другої половини ХУІІІ ст.¹

Ужгород. Окремі вірмени згадуються в 1691 і 1761 рр.²

Умань. Окремі вірмени названі серед козаків міста в 1649 р.³ Про вірменів в Умані згадує арабський мемуарист Павло Алеппський⁴. Останні відомості про переселенців походять з другої половини ХУІІІ ст.⁵ Вірменські ліски біля Уманя згадуються в 1609 р.⁶

Хотин. Деякі історики датують виникнення вірменської колонії ХІУ-ХУ ст.⁷, але ці відомості не підтверджуються історичними джерелами. Окремі переселенці згадуються в 1560 р.⁸ В 60-х роках ХУІІІ ст. була парафія⁹. Вірмени на деякий час покинули місто після його зруйнування турками в 1676 р. В 1782 р. вони становили значну частину мешканців міста¹⁰.

Черкаси. Окремі вірмени згадуються серед козаків міста в 1649 р.¹¹

Чорний Камінь. Поодинокі вірмени названі серед козаків міста в 1649 р.¹²

---

¹ А. Скальковский И. Ярмарки или сухопутные рынки Новороссийского края. - "Журнал Министерства внутренних дел". СПб., 1855, ч. II, кн. 4 / неофр. отд., стор. 108.

² Н. I. V i d e g l a n n. Die ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und ihre Geschichte, Th. 1. Innsbruck, 1862, стор. 129.

³ Реестра всего войска запорожского после Зооровского договора..., изд. О. М. Бодянского. - "Чтения в имп. обществе истории и древностей российской при Московском университете". М., 1874, кн. 2, стор. 131, 133; Пор. Ф. Шевченко. Армяне в украинском казацком войске в ХУІІ-ХУІІІ вв. - ИСД II, стор. 96-97.

⁴ Павел Алеппский И. Вказ. праця, стор. 22.

⁵ А. Скальковский И. Вказ. праця, стор. 108.

⁶ Awulsa Hunania. Pamiętnik historyczno-prawny do dziejów wewnętrznych Ukrainy. wyd. B. Ostoja Soleski (A. D a r e w a k i). Wenecja, 1862, стор. 28-29 / на підставі документу 1780 р. / Пор. Арх. Ю. З. Р., ч. 7, т. 1, К.; 1886, стор. 204.

⁷ В. Беняцину. Вказ. праця, стор. 171.

⁸ Т. Грунін, № 39.

⁹ Л.-М. Підуде Сент-Олон, стор. 13.

¹⁰ Ю. Мікоша, стор. 8.

¹¹ Реестра всего войска запорожского..., стор. 317-319; пор. Ф. Шевченко. Вказ. праця, стор. 97.

¹² Реестра всего войска запорожского..., стор. 128; пор. Ф. Шевченко. Вказ. праця, стор. 97.

Чортків. Окремі переселенці згадуються в 1788 р.¹
Юзефгород /тепер Балта/. Парафія, заснована в 1765 р. згідно з привілеєм власника міста С.Любомірського², існувала до XIX ст.

Яблунівка див. Язлівець.

Яворів. Окремі переселенці згадуються в 1648 р.³

Язлівець /тепер Яблунівка/. Відомості про те, що парафія існувала ще близько 1250 р.⁴, не підтверджуються історичними джерелами. Епіграфічні дані свідчать про парафію в 1551 р.⁵ і 1611 р.⁶ Вірменський міський уряд на чолі з війтом був затверджений привілеєм власників міста І.-Ф. та Л.Радвілів 1615 р.⁷ Після захоплення Язлівця турками в 1676 р. вірмени емігрували до Бродів та далі на Захід. В 1700 р. невелика кількість вірменів повернулася до Язлівця - вони вже не мали власного міського уряду. В 40-50-х роках XVIII ст. у місті було лише 3 вірменські родини⁸, а у 1782 р. вірменів вже не стало⁹. У мурах міста була Вірменська брама /згадується в 1671 р.^{10/}.

Ярослав. Окремі переселенці згадуються в 1704-1707 рр.¹¹

Ясло. Поодинокі вірмени згадуються в 1682-1709 рр.¹²

¹ Д. К а с т а н о в и ч, стор.28.

² Текст привілею див. С. Б а р о н ч, стор.72-75.

³ ЛЦДІА, ф.127, оп.1, спр.133, арк.3-4.

⁴ F.S i a g e z u Ń a k i. Вказ. праця, стор.167.

⁵ F.M ü l l e r. Zwei armenische Inschriften aus Galizien und die Gründungs-Urkunde der armenischen Kirche in Kamenc Podolsk, "Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Klasse der Kais. Akademie der Wissenschaften", Bd. 135. Wien, 1896, стор. 3-4.

⁶ J. B o Ń o z A n t o n i e w i c z. Die Armenier. - 36. "Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild". Galizien. Wien, 1898, стор. 458.

⁷ Текст грамоти див.: S. B a g a s z. Pamiątki Jazłowieckie. Lwów, 1862, стор.75-76; пор. також: Z. O b e r t u n a k i. Legenda jazłowiecka..., т. 8, 1963, стор. 76.

⁸ С. Б а р о н ч, стор.91-92.

⁹ ЛЦДІА, ф.475, оп.1, спр.635, арк.2.

¹⁰ С. Б а р о н ч, стор.91.

¹¹ Е. Т г у ж а г в к і. Вказ. праця, стор.51.

¹² Т а м ж е, стор.47.

Є чимало підстав вважати, що опублікований перелік місцевостей не охоплює всі місця поселення вірменів на Україні в XI-XIII ст. Вірменське сільське населення майже не відбито в списку - та й немає, по суті, можливостей це зробити.

Історичні джерела в ряді випадків говорять про значно більшу вірменську колонізацію в XIV-XIII ст. /на жаль, без переліку місцевостей/, ніж це вдається встановити тепер. Так, наприклад, в грамоті господаря Олександра Доброго 1401 р. сказано про підпорядкування сочавському вірмено-григоріанському єпископу Отанесові "церкви ворменьския и поны ихъ" в Молдавії¹ - цих парафій було, мабуть, більше від тієї кількості, про яку говорять джерела /Сочава, Ботошани, Серет/. Л.-А. Підуде Сент-Олон, описуючи Кам"янець, говорить: "За містом є ще чотири або п'ять церков у кількох містечках, але вони давно залишені, тепер перейшли до рук латинників - крім двох - св.Григорія і св.Хреста"². З цих чотирьох чи п'яти громад відомі лише дві - Кобачівці та Студениця. В статистичному звіті Кутської парафії з 1785 р. говориться про вірменське населення, розсіяне по селах довкола Кут³ - назви цих сіл нам не відомі.

В історичній літературі, на жаль, без покликання на джерела зустрічаються відомості про окремі місця поселення вірменів на Україні. Німецький історик Г.І.Бідерман говорить про вірменів у Мукачеві, Пришеві, Великих Капушанах, Гнилому Потоці /Шарошпатак/ та на Мараморощині⁴.

Останнім часом в українській радянській історичній літературі з'явилися відомості про вірменських переселенців у багатьох містах України і сусідніх землях. І.Шульга говорить про переселення вірменів після 1660 р. в Марамороську, Березьку та Ужанську жупи, про їх перебування в Сиготі, Сухому Потоці, Хусті, Тячеві й інших містах⁵. Д.Мишко вважає, що вірмени мешкали в Каневі, Житомирі, багатьох селах Київщини⁶, а також в Смороні, Чернігові, Новгороді-Сівер-

¹ Z. O b e r t u p f a k i . Eine Gründungsurkunde...., стор.383; P. P. R a n a i t e v s u . Вказ. праця, стор. 45.

² Л.-А. Підуде Сент-Олон, стор.14.

³ ЛЦДА, ф.475, оп.1, спр.161, арк.1-4.

⁴ Н.І. З і д е г м а н . Вказ.праця, стор.129.

⁵ И.Г. Ш у л ь г а . Из истории связей Закарпатья с Арменией. - ИСД 11, стор.77.

⁶ Д.И. М ы ш к о . О жизни армян в Киеве в XV - первой половине XVII вв. - там же. стор.113.

ському, Пінську, Бресті¹. Ф.Шевченко повідомляє про вірменів у XVI-XVII ст. в Грищеві, Вінниці, Павлочі, Коростишеві². Всі ці дуже важливі відомості вимагають, на нашу думку, поглибленого дослідження, зокрема для диференціації виділення справжніх колоній від місць поселень окремих вірменів, а також для уточнення хронологічних даних. При цій нагоді необхідно звернути увагу на джерело можливих помилок: треба відрізнати місця поселення вірменів від місць їх торговельної діяльності /в середньовіччі на Україні, практично не було ярмарків або торгів, яких не відвідували б вірмени і на яких вони не мали б своїх крамниць/, а також від місцевостей, в яких була вірменська земельна власність або орендоване вірменами нерухоме майно чи навіть орендовані /взяті на відкуп/ окремі посади, наприклад, для збирання мита. Очевидно, місця торговельної чи іншої фінансової діяльності вірменів, їхню земельну власність можна вважати вірменськими місцями поселення лише тоді, коли вони опівпадають з місцями їх мешкання. В зв'язку з цими причинами ми були змушені відмовитися від занесення перелічених вище місцевостей до словника.

Незважаючи на всі можливі пропуски, можна думати, що в опублікованому словнику і на доданій карті відбито практично майже всі вірменські колонії та значну кількість місць поселення окремих вірменських родин на Правобережній та Західній Україні в XI-XVII ст.

Спроби підрахувати кількість вірменського населення на Україні в різні періоди міграції приречені на невдачу. Збережені в джерелах цифрові дані про окремі колонії та спроби підрахунку кількості вірменського населення на підставі різних фіскальних джерел /часом - в порівнянні з загальною кількістю населення даної місцевості/ наведено вище, в словниковій частині статті. Ті загальні дані для українських земель, що подаються в мемуарній та звітній літературі, стосуються періоду занепаду колоній у другій половині ХУІ ст. В 1664 р. італійський сходознавець, керівник посланої на Україну для "навернення" вірменів папської місії театинців К.Гальяно визначав їх кількість на Правобережній та Західній Україні в близько 3000 осіб. При цьому він підкреслював, що кількість їх зменшилася внаслідок воєн³. У.фон Вердум вважав, що "вірменів колись

¹ Д.І. Мишко. Вірмени в Києві в XV - першій половині ХУІ ст. - ТГГ, 1963, № 6, стор.93 /вірм.мовою/

² Ф.П. Шевченко. Вказ.праця, стор.94,96,97.

³ Дані із звіту для Конгрегації для розповсюдження віри в Римі; див.: G.P. e t g o w i c z . Вказ. праця, стор.169.

була досить великою, а тепер /у 1670 - 1672 рр. -Н.Д./ не більше, як 3000-4000 родин¹ /при перерахуванні на кількість осіб це становило б приблизно 15000-20000/. Цифру 3000 осіб для періоду до турецького нападу 1672 р. повідомив анонімний автор "Поширеного повідомлення"². "Після турецького спустошення, - писав цей же Анонім, - під час теперішньої війни, після втрати Кам'янця, зруйнування міста Підгайців і після спалювання Ізлівця і Снятина, Жванця і Городенки, їхня кількість значно зменшилася"³. Папський нунцій у Польщі в 1675-1680 рр. Ф.Мартеллі подав справді катастрофічні цифри для 1678 р. На території українських земель, що в 1678 р. залишилися в складі Польщі /після Андрусівського перемир'я 1667 р. і Куравенського договору 1676 р./, мешкало не більше 64 вірменських родин⁴, тобто, на думку Ф.Мартеллі, 600 осіб або десята частина тих вірменів, що були в 1664 р.⁵

Дані для ХІІІ ст. стосуються лише останньої чверті. Відомо, що в 1775 р., під час захоплення Буковини Австрією, на цій території мешкало лише 58 вірменських родин /це разом із величезною кількістю колонів в Сочаві! /⁶. В статистичному зведенні, складеному львівською вірмено-католицькою архієпископською консисторією в 1782 р., кількість вірменів на території Східної Галичини визначається цифрою 549 родин, тобто, 2754 особи⁷.

х   х   х

Аналіз зібраних історико-географічних та, певною мірою, історико-демографічних даних дає можливість зробити загальні висновки про окремі етапи міграції вірменів на Україну. Необхідно враховувати при цьому два основні фактори. По-перше, велика рухливість вір-

¹ Дані записані в щоденнику під 1670 р.; див.: У.фон В е р - д у м, стор.80.

² Анонім, стор.130-131.

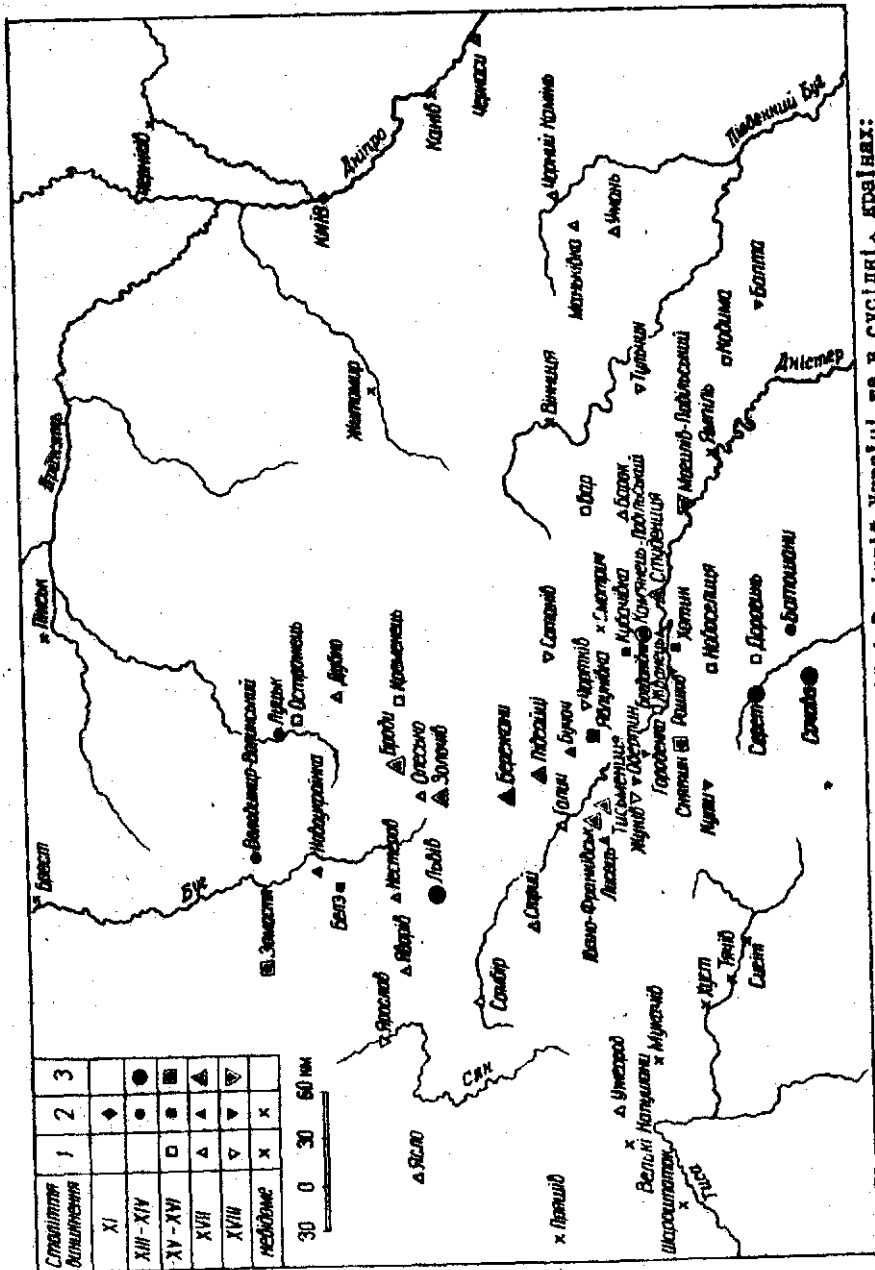
³ Т а м ж е.

⁴ З них кілька родин втікачів з Язлівця - у Варшаві.

⁵ Дані з звіту для Конгрегації для розповсюдження віри у Римі; див.: G. P e t t o w i c z . Вказ. праця, стор.305-306.

⁶ Дані з австрійського звіту; див.:Ortschaftsverzeichnis der Bukowina aus dem J.1775, herausgeg. von J.P o l e k , Jahrbuch des Bukowiner Landesmuseums, Czernowitz, 1893, стор. 39.

⁷ ЛІЦІА, ф.475, оп.1, спр.635, арк.2.

Розселення вірменів на Правобережжя і Західній Україні та в сусідніх країнах:
 1 - колонія, 2 - колонія з парадієм, 3 - колонія з парадієм та самозарадуванням.

МІСЬКІ ПРОМИСЛОВІ ОСЕРЕДКИ НА УКРАЇНІ
/кінець ХІХ - початок ХХ ст./

Розвиток капіталістичної промисловості, який особливо прискорився після реформи 1861 р., нерозривно пов'язаний з зростанням міст. Правда, в ході свого становлення промисловість України розміщувалася не тільки в містах, але й значною мірою також в містечках і селах. За нашими підрахунками, зробленими на основі звітів губернаторів, у 1890 р. міська промисловість за кількістю закладів становила 12,6%, за сумою виробництва - 34,2% всієї промисловості України¹. Приблизно така сама картина спостерігалася в цілому по Росії.

В.І.Ленін ще наприкінці ХІХ ст. відзначив особливість розвитку промисловості Росії: "Звертаючись до питання про порівняну швидкість розвитку фабрично-заводської промисловості в міських і сільських центрах, ми бачимо, що останні стоять безумовно попереду в цьому відношенні"².

Таке розміщення промисловості в містах і селах обумовлювалося специфікою обставин, в яких вона розвивалася в Росії ще в дореформену добу. "Економічна структура капіталістичного суспільства, - писав К.Маркс, - виросла з економічної структури феодального суспільства"³. В умовах панування феодалізму і кріпосного права переважна частина промислових закладів на Україні виникала на базі великих поміщицьких маєтків. Це були, насамперед, галузі, що займалися переробкою сільськогосподарської сировини - гуральна, борошномельна, салотопна, миловарна, суконна та ін. Вони розміщувалися головним чином в селах, поблизу джерел сировини. Цукрова промисловість, що виникла в 20-х рр. ХІХ ст., теж спочатку являла собою складовий елемент поміщицького господарства.

¹ Центральний державний історичний архів у Ленінграді, ф.1284, оп.223, спр.189, арк.71зв. 77; спр.129, арк.41зв.-45; спр.197, арк.30зв. - 34; спр.179, арк.55зв. - 56; спр.143, арк.55зв. - 60; спр.180, арк.36зв. - 38; спр.159, арк.62зв. - 68 /Тут не врахована Подільська губ./.

² В.І.Ленін. Твори, т.3, стор.450.

³ К. М а р к с. Капітал, т.1. К., 1954, стор.714.

Після реформи 1861 р. розміщення промисловості в містах і селах в основному зберігало свої попередні форми. Цьому великою мірою сприяв прусський шлях розвитку капіталізму, яким пішла Росія, до складу якої входила Україна. Зберігання великих поміщицьких маєтків, поступове обуржуазнювання поміщиків, звернення їх уваги на промисловість привело до того, що багато промислових закладів, як і раніше, розвивалося в селах і поміщицьких маєтках.

Крім того, внаслідок післяреформених обмежень виходу селян з общини не було повної свободи прищипу їх в міста, на фабрики і заводи. Тому велика частина підприємців сама влаштовувала свої заклади в селах, ближче до дешевої робочої сили. В.І.Ленін писав з цього приводу: "Переселення фабрик на село показує, що капіталізм переборже ті перешкоди, які ставить йому станова замкненість селянської общини, і здобуває навіть для себе користь з цієї замкненості. Якщо будівляння фабрик у селах являє чимало незручностей, зате воно забезпечує дешевого робітника. Мушкетери не пускають на фабрику. - фабрика йде до мужика!"

Навіть на початку ХХ ст. було помітне переважання промисловості поза містами, причому не тільки дрібних підприємств, але й великих. Так, у 1902 р., за підрахунками М.Порша, з 4776 промислових закладів в Україні 3056 або 64% було розташовано в селах².

Розвиток промисловості в містечках, селах маскував інтенсивне зростання міської промисловості. А, між тим, темпи його були досить високі. Так, якщо, згідно відомостей, наведених у звітах губернаторів, у 1865 р. в містах України нараховувалось 1336 підприємств з сумою виробництва в 16,7 млн.крб., то у 1890 р. їх уже було 2929 з сумою виробництва у 82,3 млн.крб.³ Це значить, що за 25 років кількість промислових закладів /губернатори враховували і найдрібніші промислові підприємства, що приводило до деякого перебільшення їх числа/ більше ніж подвоїлася, а сума їх виробництва зросла у п'ять разів.

Промислове піднесення 90-х рр. різко збільшило число фабрик

¹В.І. Л е н і н. Твори, т.3, стор.451.

²М. П о р ш. Робітництво України /нарис по статистиці праці/ К., 1913, стор.120.

³Підрахунки зроблено нами на основі звітів губернаторів. ШІАЛ, ф.1281, оп.7, спр.31, 32, 36, 50, 51, 69; ф.1284, оп.223, спр.129, 143, 159, 279, 180, 189, 197 /у 1890 р. не врахована Подільська губернія/.

і заводів. В цей період процент новозбудованих підприємств по відношенню до всієї кількості закладів, збудованих протягом другої половини XIX ст., в окремих губерніях становив: у Катеринославській губернії - 61,5% /161 підприємство/, у Полтавській - 54,4% /117/, у Таврійській - 50% /56/, у Херсонській - 44,5% /211/, у Чернігівській - 44% /129/, у Волинській - 39,8% /107/, у Харківській - 39% /104/, у Київській - 35,3% /149/, у Подільській - 28,6% /62/¹.

Росія стала на шлях створення великої машинної промисловості разом з побудовою густої мережі залізниць. Закономірну необхідність цього кроку дуже добре змалював Ф.Енгельс в листі до російського народника-економіста Н.Ф.Даніельсона. "Промислове виробництво в наш час означає, - писав він у 1892 р., - велику промисловість, пару, електрику, сельфактори, механічні і ткацькі верстати і, нарешті, машини для виробництва машинного устаткування. З того дня, коли Росія запровадила у себе залізницю, запровадження цих сучасних засобів виробництва було наперед вирішене"².

Для влаштування нових сучасних промислових підприємств особливо сприятливі умови склалися в містах, причому в найбільш великих. На це явище в свій час вказував Ф.Енгельс. "Чим більше місто, - писав він, - тим вигідніше в ньому оселитися: тут і залізниця, і канали, і шосе; вибір навчених робітників стає все більшим; завдяки конкуренції в будівельній справі і у виробництві машин організація нових підприємств тут, де все під рукою, коштує дешевше...; тут ринок, біржа, куди приходять покупці; тут є безпосередній зв'язок з ринками сировини і збуту готових товарів. Цим зумовлюється надзвичайно швидке зростання великих фабричних міст"³.

Звичайно, в даному разі Енгельс мав на увазі міста передових країн Західної Європи, де капіталістичний індустріальний розвиток не зустрічав на своєму шляху таких перешкод у вигляді феодално-кріпосницьких пережитків, як у Росії. Там відбувається інтенсивний процес урбанізації. Наприклад, в Англії у 1801 р. налічувалось лише 45 міст, у 1851 р. - 580, у 1891 р. - 1011 міст. Швидко зростали міста-гіганти. У Лондоні 1891 р. проживало 4232 118 чоловік⁴.

---

¹ А.В. По г о ж е в. Учет численности и состава рабочих в России. Материалы по статистике труда. СПб., 1906, стор.75.

² К. М а р к с і Ф. Е н г е л ь с. Твори, т.38. К., 1968, стор.381.

³ К. М а р к с і Ф. Е н г е л ь с. Твори, т.2. К., стор.250-251.

⁴ А. В е б е р. Рост городов в XIX ст. СПб., 1903, стор.40-45.

і заводів. В цей період процент новозбудованих підприємств по відношенню до всієї кількості закладів, збудованих протягом другої половини XIX ст., в окремих губерніях становив: у Катеринославській губернії - 61,5% /161 підприємство/, у Полтавській - 54,4% /117/, у Таврійській - 50% /56/, у Херсонській - 44,5% /211/, у Чернігівській - 44% /129/, у Волинській - 39,8% /107/, у Харківській - 39% /104/, у Київській - 35,3% /149/, у Подільській - 28,6% /62/¹.

Росія стала на шлях створення великої машинної промисловості разом з побудовою густої мережі залізниць. Закономірну необхідність цього кроку дуже добре змалював Ф.Енгельс в листі до російського народника-економіста Н.Ф.Даніельсона. "Промислове виробництво в наш час означає, - писав він у 1892 р., - велику промисловість, пару, електрику, сельфактори, механічні і ткацькі верстати і, нарешті, машини для виробництва машинного устаткування. З того дня, коли Росія запровадила у себе залізницю, запровадження цих сучасних засобів виробництва було наперед вирішене"².

Для влаштування нових сучасних промислових підприємств особливо сприятливі умови склалися в містах, причому в найбільш великих. На це явище в свій час вказував Ф.Енгельс. "Чим більше місто, - писав він, - тим вигідніше в ньому оселитися: тут і залізниця, і канали, і шосе; вибір навчених робітників стає все більшим; завдяки конкуренції в будівельній справі і у виробництві машин організація нових підприємств тут, де все під рукою, коштує дешевше...; тут ринок, біржа, куди приходять покупці; тут є безпосередній зв'язок з ринками сировини і збуту готових товарів. Цим зумовлюється надзвичайно швидке зростання великих фабричних міст"³.

Звичайно, в даному разі Енгельс мав на увазі міста передових країн Західної Європи, де капіталістичний індустріальний розвиток не зустрічав на своєму шляху таких перешкод у вигляді феодално-кріпосницьких пережитків, як у Росії. Там відбувається інтенсивний процес урбанізації. Наприклад, в Англії у 1801 р. налічувалось лише 45 міст, у 1851 р. - 580, у 1891 р. - 1011 міст. Швидко зростали міста-гіганти. У Лондоні 1891 р. проживало 4232 118 чоловік⁴.

¹ А.В. По г о ж е в. Учет численности и состава рабочих в России. Материалы по статистике труда. СПб., 1906, стор.75.

² К. М а р к с і Ф. Е н г е л ь с. Твори, т.38. К., 1968, стор.381.

³ К. М а р к с і Ф. Е н г е л ь с. Твори, т.2. К., стор.250-251.

⁴ А. В е б е р. Рост городов в XIX ст. СПб., 1903, стор.40-45.

В Росії, в тому числі і на Україні епоха швидкого розвитку капіталізму і ера індустріалізації розпочалися значно пізніше, ніж у передових країнах Західної Європи. Її економіка, політичний уклад протягом всієї другої половини ХІХ ст. були облутані феодално-кріпосницькими пережитками. Тому містоутворення тут проходило не так активно. До того ж, як і у багатьох слабо розвинених державах, в Росії різниця між містом і селом часто носила тільки юридичний характер. Якщо в статистиці промислових європейських країн і в США у ХІХ ст. головним критерієм поділу населених пунктів на сільські і міські вважався розмір числа жителів /у Франції понад 2 тис. чол., у США - 8 тис. і т.д./, то в Росії зберігався офіційний, встановлений урядом ще в попередні століття реєстр міст, який протягом ХІХ ст. майже не зазнав змін. Незважаючи на те, що за переписом 1897 р. на Україні в повітах нараховувалось 1036 населених пунктів з числом жителів понад 2 тис. у кожному /у 408 пунктах проживало по 3 тис. чол., у 240 - понад 4 тис., у 328 - 5-10 тис., у 43 - 10-20 тис. і у 3-х - понад 20 тис./, офіційних міст вважалось тільки 139¹.

Всі ці міста за числом населення мали такий вигляд. Найбільшими у 1897 р. були Одеса /403,8 тис./, Київ /247,7 тис./, Харків /173,9 тис./, Катеринослав /112,8 тис./. У 8-ми містах проживало від 50 до 100 тис. жителів. Зокрема, в Житомирі - 65,8 тис., у Бердичеві - 53,3 тис., у Полтаві - 53,7 тис., у Кременчуку - 63,0 тис., у Севастополі - 53,5 тис., у Херсоні - 59,0 тис., у Миколаєві - 92,0 тис., у Єлисаветграді - 61,4 тис.; 20 міст мали населення від 20 до 50 тис.; 51 місто - від 10 до 20 тис.; 41 місто - від 5 до 10 тис.; 12 міст - від 2-х до 5-ти тис. і 3 міста - 1 - 2 тис. чол.².

Коли ми розглянемо розміщення промисловості в офіційно існуючих містах України, то побачимо, що основні риси цього розміщення, які були характерні для Західної Європи, проявлялися і тут. Чим більше було місто, тим інтенсивніше в ньому розвивалася промисловість.

---

¹ Підрахунки зроблено на основі статистичних видань - "Города и поселения в уездах, имеющие 2000 и более жителей". СПб., 1905, стор.4-5; "Окончательно установленное при разработке переписи наличное население городов". СПб., 1905.

² Окончательно установленное при разработке переписи наличное население городов. СПб., 1905.

І чим вищим був промисловий рівень міста, тим швидше збільшувалося в ньому населення. Ці процеси нерозривні між собою.

У 90-х рр. на Україні виділялися такі найголовніші міські промислові центри¹:

№ п/п	Назва міста	Число фабрик і заводів	Сума виробництва в крб.	Число робітників	Всього населення в 1897 р.
1.	Одеса	332	28 897 602	8 854 403,8 тис.	
2.	Київ	124	10 230 000	5 079 247,7 тис.	
3.	Харків	124	4 781 399	3 674 173,9 тис.	
4.	Катеринослав	77	5 260 796	3 772 112,8 тис.	
5.	Миколаїв	58	5 295 152	5 463 92,0 тис.	
6.	Кременчук	102	3 274 749	1 120 63,0 тис.	
7.	Єлисаветград	74	3 428 440	1 064 61,4 тис.	
8.	Херсон	166	2 142 809	1 589 59,0 тис.	
	Разом	1057	63 310 947	30 515 1 213,9 тис.	

У цих восьми містах зосереджувалося 36% міських підприємств і 76,9% всієї суми міського промислового виробництва України, тобто вони виробляли більшу частину міської промислової продукції. Тут проживало близько 40% всього міського населення і працювало приблизно 78% всіх міських робітників.

Крім зазначених промислових центрів порівняно з усіма іншими містами до деякої міри промислово розвинутими на Україні були:

№ п/п	Назва міста	Число ф-к і заводів	Сума виробництва в крб.	Число робітників	Число населення об.ст. в 1897 р.
1.	Черкаси	16	5 543 897 ^x	901	29 600
2.	Полтава	67	1 821 727	712	53 703
3.	Суми	19	5 351 726	1023	27 564
4.	Ромни	23	974 985	356	22 510

¹ Відомості взято зі звітів губернаторів за 1890 р. в зазначених вище фондах ЦІАЛ.

^x Рівень промислового виробництва Черкас і Сум в цілому був значно нижчим, ніж це видно з суми виробництва. В Черкасах діяло 15 невеликих промислових закладів і цукровий завод, виробництво якого у 1890 р. було дуже інтенсивним.

№ пп	Назва міста	Число ф-к і заводів	Сума виробництва в крб.	Число робітників	Число населення об.ст. в 1897 р.
5.	Бердичів	35	561170	417	53 351
6.	Умань	13	527 818	127	31 016
7.	Бухмут	20	575 441	695	19 316
8.	Олександрівськ	21	480 720	498	18 849
9.	Слов"янськ	31	445 560	366	15 792
10.	Сімферополь	22	669 680	176	49 078
11.	Тирасполь	60	479 575	445	31 616
Р а з о м:		327	17 432 299	5 716	352 395

Ці 11 міст зосереджували в собі 11,1% всіх міських промислових підприємств і 21,1% суми міського виробництва України. Якщо вз'яті показники найбільших промислових центрів і вказаних 11-ти міст, то побачимо, що майже вся міська промислова продукція /98%/ вироблялася на підприємствах саме цих міст України. В решті міст промисловість у 1890 р. була розвинута значно слабше, сума промислового виробництва в них не досягала і 500 тис.крб. у кожному.

Промислове піднесення 90-х рр., супроводжувачись появою нових промислових підприємств в сільських населених пунктах, сприяло дальшому процесу містоутворення. Багато поселень, особливо на півдні, в яких розвивалася промисловість, а отже і зростало число жителів, уже фактично являли собою міста, хоч офіційно продовжували вважатися селами.

Перша спроба підрахувати справжню кількість міст в Росії була зроблена Центральним статистичним комітетом Міністерства внутрішніх справ лише в 1904 р. Його підрахунки більш близькі до істини, ніж офіційний реєстр міст. Згідно з ними на Україні у 1904 р. була така кількість міст і міського населення¹:

Губернії	Число міст	Кількість насел.об.ст.
Київська	26	813 377
Подільська	21	337 775
Волинська	13	306 770
Полтавська	18	311 413

¹ Підрахунки зроблено на основі даних "Города России в 1904 г." СПб., 1905.

Губернії	Число міст	Кількість насел.об.ст.
Харківська	25	518 084
Чернігівська	36	345 013
Херсонська	36	1 106 181
Катеринославська	22	578 138
Таврійська	31	516 202 ^x
Разом:	228	4 832 953

Порівняно з даними перепису 1897 р. у 1904 р. на Україні було на 89 міст більше, а міського населення - на 50%. Якщо у 1897 р. нараховувалось 3085 тис. міських жителів, то у 1904 р. - 4 832,9 тис. чол. В Київській губернії, крім офіційно існуючих міст, статистики зарахували містами Богуслав /16 768 чол./, Білу Церкву /54 270/, Городище /17 173/, Іллінці /11 792/, Козятин /13 293/, Медвин /10 708/, Монастирище /10 286/, Ржищів /10 528/, Смілу /21 100/, пригорсди Києва - деміївку і Солом'янку, Тальне /13 800/, Чернобіль /17 980/, Шполу /12 128/.

У Подільській губернії до розряду міст ввійшли Бершадь /15 319/, Дунаївці /15 023/, Тульчин /23 252/; у Волинській губернії - Полонне /12 783/; у Полтавській - Бориспіль /11 014/; у Харківській - Барвінківка /10 640/, Боромля /11 985/, Біловодськ /17 532/, Котельва /19 662/, Марковка /10 559/, Нижня Сироватка /14 612/, Ольшана /10 872/, Сватова Лучка /12 132/; у Чернігівській - Вороніж /6917/, Клинці /12 398/, Нові Млини /3629/, Радуль /6540/, Середина Буда /8297/, Ічня /10 787/, Носівка /16 883/.

Особливо багато нових міст зафіксовано на Півдні України: в Катеринославській губернії - Нікополь /22 107/, Амур-Нижньодніпровськ /31 298/, Гуляйпівське /15 697/, Кам'янка /12 457/, Кам'янське /18 886/, Новоспасівка /11 552/, Петриківка /27 207/, Покровське /10 798/, Саксагань /9908/, Софіївка /11 560/, Токмаківка /12 397/, Чаплинка /11 854/, Озівка /40 039/; в Херсонській губернії - Березівка /7573/, Березнеговатий /6578/, Боговденськ /7385/, Висунськ /6599/, Воскресенськ /3093/, Калинівка /4076/, Нова Прага /4741/, Подровськ /2196/, Аджамна /11 294/, Валепоцулово /11 759/, Гладосари /10 746/, Злинка /10 643/, Казанка /10 414/, Кривий Ріг /14 586/, Ново-Українка /20 084/, Новий Буг /16 645/, Рівне /16 850/, Слободзея /12 758/; у Таврійській губернії - Алушта, Андріївка

^x/ В джерелах не зазначена чисельність населення в Алушті, Єнікале і Керчі.

/16 183/, Берестове /18 246/, Велика Білозерка /14 714/, Велика Знам'янка /18 909/, Велика Лепетиха /12 704/, Великий Токмак /21 475/, Верхній Рогачик /18 472/, Верхня Білозерка /14 192/, Михайлівка /17 532/, Миколаївка /11 298/, Попівка /12 622/, Рубанівка /13 858/, Чернігівка /14 754/.

Як показує перелік, найбільше нових міст значилось в районах розвитку промисловості – на Півдні України, в Київській і Харківській губерніях. В Полтавській, Подільській та Волинській губерніях, де не спостерігалось значного промислового піднесення, містоутворення проходило дуже повільно.

Основним джерелом поповнення міського населення, а отже і зростання міст, стало селянство, яке після реформи 1861 р., втрапивши землю, змушене було шукати нових засобів існування. "Звільнення селян знищило нерухомість населення, – писав В.І.Ленін, – і поставило селян в такі умови, що вони не могли вже годуватися з тих клапчиків землі, які залишилися у них. Маса народу кинулась шукати заробітку"¹. Рух сільського населення в міста був характерним процесом, який відбувався в період капіталізму в усьому світі. Він мав вирішальне значення для докорінної зміни в співвідношенні землеробського і промислового населення, в розміщенні його в містах і селах, у зміні умов життя, побуту, культури народів.

Нерівномірність розміщення промисловості і торгівлі, умови залізничного сполучення – все це спричинилося до різкої диференціації міст за своїм господарським характером. Той чи інший економічний фактор визначав характер міста – промисловий, торговельний, портовий. Дальший культурний розвиток Росії сприяв розквіту великих адміністративних і культурних центрів. Як правило, ці фактори перепліталися між собою, хоч іноді один з них залишався переважаючим. Але деякі міста, де не розвивалися промисловість і торгівля, опинилися поза економічним прогресом і не проявляли ніяких ознак пожевлення, залишаючись представниками минулої доби.

Цінне дослідження щодо розподілу міст Європейської Росії за їх характером провів на початку ХХ ст. російський буржуазний вчений, економіс-географ Семенов-Тян-Шанський. Він вважав основною ознакою, що відрізняє капіталістичне місто від села, – число в містах неземлеробського населення, тобто того, яке не займається сіль-

---

¹ В.І. Л е н і н. Твори, т.2, стор.81.

ським господарством / землеробством, скотарством, бджільництвом, рибальством, полюванням і лісовим промислом¹.

Семенов-Тян-Шанський вважав, що в Європейській Росії чисельність населення в містах.кз може бути нижче 1 тис. чол., а торговельно-промисловий обіг - не нижчим 100 тис.крб. За інтенсивність торговельно-промислового життя він поділяв міста в такий спосіб: 1/ дуже інтенсивне- якщо річний торговельно-промисловий обіг на одного мешканця дорівнює 800 і більше крб.; 2/ інтенсивне - якщо 500-800 крб. 3/ середнє - якщо 100-500 крб.; 4/ слабке - якщо 50-100 крб.; 5/ дуже слабке - нижче 50 крб. Причому дві останні категорії не характерні для торговельно-промислових міст.

Визначаючи промисловий характер міста, Семенов-Тян-Шанський вважав, що в високо промислових містах промисловість повинна становити не нижче 40% всього торговельно-промислового обігу, в промислових 25-40%, в помірно промислових - 20-25%. Якщо ж промисловість становить менше 20% всього торговельно-промислового обігу, то це не промислове, а суто торговельне місто².

Поділивши всі міста Європейської Росії за чисельністю в них населення на: 1/ найбільші міста, 2/ великі міста, 3/ середні, 4/ малі, 5/ містечка, і розглянувши їх торговельно-промисловий обіг, дослідник дав характеристику кожному місту.

Якщо погодитись з такою класифікацією міст /а вона нам здається в основному вірною/, то на початку ХХ ст. за промисловим рівнем міста України поділялися в такий спосіб. Високопромисловими містами були: 1/ серед найбільших міст з населенням понад 100 тис.чол. - тільки один Катеринослав, де на одного жителя торговельно-промисловий обіг становив 630 крб., а процент промислового обігу в ньому - 45%; 2/ Серед міст з населенням 50-100 тис. - Єлисаветград, Київка; 3/ Серед міст з населенням 10-40 тис. - Черкаси, Суми, Ахтірка, Сміла, Прилуки, Городище Черкаського повіту, Шпола, Іллінці Липовецького повіту, Тальне, Кам'янське, Олександрівка, Кривий Ріг, Павлоград, Луганськ, Горлівка; 4/ Серед міст з населенням 5-10 тис. - Злинка Новомиргіського повіту, Янушпіль Житомирського повіту, Степань Ровенського повіту, Здолбуново, Малін Радомишльського повіту, Шепетівка, Дунаївці Ушицького

---

¹ В. Семенов-Тян-Шанський. Город и деревня в Европейской России. СПб., 1910, стор.57.

² Там же. стор. 73-74.

повіту, Чигельник Ольгопольського повіту, Пирятин, Красилів Старокостянтинівського повіту, Лебедин Чигиринського повіту, Ходорків Сквирського повіту, Томашпіль Ямпільського повіту, Стеблів Канівського повіту, Жашків, Тростянець, Сатанів, Амур Новомосковського повіту, Сартана Маріупольського повіту, Мануйлівка Новомосковського повіту, Голубівка, Успенське, Кр"івка Слов"яносербського повіту та 15 інших дрібних містечок.

Промисловими містами можна вважати такі: 1/ серед найбільших міст України - Київ і Харків, де торговельно-промисловий оборот на 1 жителя дорівнював 560-640 крб., а процент промислового обороту - 25-27; 2/ серед великих міст - Кременчук, Полтава, Херсон, Миколаїв; 3/ серед середніх - Радомишль, Вінниця, Старокостянтинів, Фастів, Мелітополь, Олександрія, Гуляй-Поле, Старобільськ, Бахмут; 4/ серед дрібних - Володарка Сквирського повіту, Ольвіополь.

На Україні чимало нараховувалось міст, в яких обидва економічні показники перепліталися: розвивалася промисловість, але велику роль відігравала і торгівля. Це - Одеса, де торговельно-промислова інтенсивність була високою, але в загальному обігу промисловий становив тільки 22%, Проскурів, Генічеськ, Шклов. Велику роль відігравала торгівля, особливо зовнішня, у промислових містах - Миколаїв, Маріуполі, Бердянську.

Частина міст мала яскраво виражений торговельний характер. Це - Житомир, Бердичів, Біла Церква, Кам"янець-Подільський, Ніжин, Рівне, Чернігів, Почеп Мглинського повіту, Глухів, Умань, Могилів-Подільськ, Балта, Ромни, Конотоп, Переяслав, Богуслав, Кобеляки, Бар Могилівського повіту. Серед дрібних міст з населенням в 5-10 тис. чоловік торговельними були Овруч, Дорогобуж, Валки, Шаргород Могилівського повіту, Волочиськ Старокостянтинівського повіту, Акимівка Мелітопольського повіту та ін.

Переважна більшість промислових і торговельних міст мала середній рівень торговельно-промислової інтенсивності на одного жителя.

Поряд з торговельно-промисловими містами на Україні існувало багато міст, які за чисельністю населення іноді досягали середніх розмірів, але їх економічний розвиток був дуже низький. Це - здебільшого повітові адміністративні міста або позаштатні, які були раніш адміністративними. Наприклад, Новоград-Волинський /19 тис./, Кременець /19 тис./, Острог /17,2 тис./, Володимир-Волинський /11,5 тис./, Кролевець /11,5 тис./, Березна Чернігівського повіту /10,5 тис./, Мглин /8,5 тис./, Короп /6,7 тис./, Старий Бихів, Остер,

Погар, Сквиря /19,3 тис./, Звенигородка /19 тис./, Білопілля Сумського повіту /16,3 тис./, Новогеоргіївськ /15,3 тис./, Лебедин /15 тис./, Заслав /14 тис./, Васильків /14 тис./, Борзна /13 тис./, Чугуїв /13,7 тис./, Богодухів /12,1 тис./, Тараща, Літин, Миргород, Чигирин, Липовецьк, Градіжськ, Канів, Лохвиця, Ольгопіль, Брацлав, Сосниця, Лєгичів, Ямпіль, Краснокутськ, Нова Ушиця, Золочів, Недригайлів, Козелець, Зміїв, Стара Ушиця, Сальниця, Глинськ, Ананьїв, Бобринець, Дубосари, Новомосковськ, Берислав, Очаків, Новомиргород, Овідіополь, Григоріополь.

В цих містах зосереджувались адміністративні установи - канцелярія повітового предводителя дворянства, повітовий суд, повітові земські установи тощо. Тут розміщувалися середні учбові заклади, дрібні кредитні установи.

Які ж галузі промисловості розвивалися в містах України наприкінці ХІХ - початку ХХ ст.? Це питання слід розглядати насамперед у зв'язку з спеціалізацією промисловості в різних районах, яка складалася протягом всього післяреформеного часу. В 60-х рр. найбільш розвиненими галузями на Україні були цукрова і горілчана промисловість, які розміщувалися головним чином за межами міст. Гірничі і гірничо-заводська галузі тільки зароджувалися. Середній видобуток кам'яного вугілля у 1860-1864 рр. становив лише 7,3 млн. пуд¹. Надзвичайно слабкими були ще обробка металів, машинобудування. В 115 офіційних містах /без Одеси/ на початку 60-х рр. було тільки 4 чавунно-ливарних заводи, і механічне підприємство і 2 фабрики сільськогосподарських машин та знарядь². В містах зосереджувались дрібні промислові заклади по переробці сільськогосподарської сировини, які фактично ще не можна було назвати фабрично-заводськими підприємствами. Так, за звітами губернаторів у 1865 р. в містах Київської, Подільської, Харківської, Полтавської, Чернілівської, Катеринославської і Таврійської губерній нараховувалось 968 промислових підприємств. З них 479 займалося переробкою продуктів тваринництва. Майже рівномірно в містах кожної губернії розміщувалися цегельні і черепичні заклади, яких нараховувалось 135. Певного розвитку досягло тютюництво /62/, пивоваріння /34/, столярство /62/. Чавунно-ливарних, мідних і ливарних підприємств в містах названих губерній було тільки 6, лиття свинцевого дробу - 2, механічних - 3, сільгосп-машин і знарядь - 1.

¹ Ф о м і г. Горная и горнозаводская промышленность вга России, т.І. Харьков, 1915, стор.173.

² И.К.В о л о г о д ц е в. Особенности развития городов Украины. Харьков, 1930, стор.105.

Ця характеристика міської промисловості 60-х рр. відноситься і Херсонської губернії. В "Списках населених мест Российской империи" так змальовується промисловість Херсонщини: "Найважливіший відділ міської промисловості становить обробка продуктів тваринництва, чим зайнято близько половини міських заводів - саме 160, а з них 120 є салотопні, свічні і миловарні, 26 шкірних і 13 вовно-млень". В містах Херсонської губернії зосереджувались тютюнові підприємства /33 з 34-х/, млини з паровими двигунами¹.

Отже, на міській промисловості 60-х рр. ще не позначилася спеціалізація промислового виробництва, ще не виділялися окремі промислові райони. В містах усіх губерній в основному рівномірно розміщувалися підприємства по переробці сільськогосподарських продуктів. Навіть в такій губернії, як Катеринославська, якій судилося бути в майбутньому одним з найбільш розвинених районів важкої промисловості, у 1865 р. з 131 міського підприємства 86 переробляло сільськогосподарську сировину. Чавунно-лигарних і мідних було лише 2. Специфіка промислового виробництва південних міст проявилася в той період лише в містах Таврії - 20 рибнопереробних підприємств, що обумовлено близькістю моря.

В 90-х роках XIX ст. промисловість України перебувала на значно більшому рівні розвитку, ніж у 60-х рр. За 25 років не тільки виникло багато нових фабрик і заводів, але, що головне, дуже зросла їх потужність. Сума виробництва міських промислових підприємств досягла в 1890 р. кількох мільйонів карбованців в кожній губернії: у Київській - 17,6 млн.крб., Харківській - 10,8, Чернігівській - 11,4, Катеринославській - 7,1, Херсонській /без Одеси/ - 7,7, Полтавській - 6,5, Таврійській - 2 млн., і тільки у Волинській та Подільській губерніях - менше 1 млн.крб. Найголовнішу роль в міській промисловості, крім Катеринославської губернії, відігравали підприємства, що обробляли продукти рослинництва. До них належали цукрові, винокурні, пивоварні, тютюнові, крохмальні, лісопилні, олійні, оцетні заклади, парові і водяні млини і т.ін.

Значне місце в даній групі займала тютюнова промисловість. Вона належала до тих галузей, що майже повністю розміщувалися в містах. Найбільше тютюнових фабрик було в містах Київської губернії: у Києві - 8, у Бердичеві - 3, у Липовці, Умані, Черкасах -

¹ Списки населених мест Российской империи, т.ХІVІІ. Херсонская губерния. СПб., 1868, стор. LXXIII - LXXIV.

по 2, у Сквирі - 1. В Одесі діяло 12 фабрик, у Херсоні - 3, Єлисаветграді - 4, Новомиргороді - 1, Тирасполі - 1, в Ніжині - 2, у Полтаві - 2, у Кременчуку - 6, у Ромнах - 1, у Луганську - 1, у Сумах - 1, у Сімферополі - 3, Карасубазарі - 4, Феодосії - 2, Старому Криму - 1.

Цукрова галузь в містах була представлена лише кількома заводами: у Київській губернії - центрі цукрової промисловості з 62 заводів лише 1 великий завод з сумою виробництва в 3 816 372 крб. містився в Черкасах. Невеликий завод діяв в Конотопі і гігант цукрової промисловості, який виробляв цукру на 12 млн.крб. на рік, де працювало 533 робітники - в Одесі.

Борошномельна промисловість найбільше була розвинена в Київській, Херсонській, Полтавській і Катеринославській губерніях. Незважаючи на те, що переважна більшість парових млинів діяла поза містами, міські млини були більш потужними і вдосконаленими. Сума їх виробництва становила понад 40 млн.крб., в той час як решта млинів молола зерна тільки на 8-9 млн.крб. Особливо великими були млини в Одесі /22 з сумою виробництва понад 30 млн.крб./, Єлисаветграді - 8, Києві - 7, Полтаві - 6, Кременчуку - 8, Катеринославі - 8. Великий паровий млин діяв в Мелітополі. Він молов зерна на 278 450 крб. на рік. Значне місце у борошномельній і крупорухній промисловості у 1890 р. займали і вітряні млини, але вони переважно містилися за межами міст.

Горілчана промисловість належала до тих галузей, що розвивалися поза містами, поблизу від сировинної бази. Якщо в офіційно визнаних містах Київської, Полтавської, Чернігівської, Херсонської, Харківської, Катеринославської і Таврійської губерній зосереджувалось лише 30 гуралень, то за містами - 227. Вони виробляли продукції на 21 млн.крб., майже в 6 раз більше, ніж в містах. Найбільшими міськими центрами горілчаної промисловості були - Одеса /8 гуралень з сумою виробництва в 733 тис.крб./, Київ /4 з сумою виробництва і 485 500 крб./, У Звенигородці, Сквирі, Таращі, Черкасах працювало по 1 заводу, в Умані - 2, в Луганську - 1, Мелітополі - 1, Полтаві - 1, Конотопі - 4 з сумою виробництва в 68,8 тис.крб., Кролевіці - 1, Новогеоргіївську - 1, Новомиргородці - 1, Ольвіополі - 1, Єлисаветграді - 1 з сумою виробництва в 440 тис.крб.

Пивоварна і медоварна галузі відігравали більшу роль в міській промисловості, ніж горілчана. З 104 заводів названих губерній в містах працювали 61 пивоварний і медоварний заводи. Вони випускали продукції на суму близько 2 млн.крб. або 60% виробництва цієї галузі.

Характерною особливістю міської промисловості, яка переробляла продукти рослинництва, було поширення асортименту виробів харчових товарів. У містах працювали галетні, макаронні, дріжджові, цукеркові фабрики. Також було багато підприємств, які переробляли рослинну сировину для промислових потреб – канатні, лісопилні, дьогтарні, смолярні, ватні, льнотріпальні та інші підприємства.

Друга група підприємств міської промисловості займалася переробкою продуктів тваринництва. Вона складалася в 7-ми губерніях з 394 міських підприємств, які виробляли продуктів на 5 127,6 тис. крб. По відношенню до всієї міської промисловості це становило 14,2% всіх підприємств і 6,6% всієї суми виробництва міської промисловості. Сюди входили шкіряні, свічоксалні, миловарні, салотопні, костопальні, вовномильні, ковбасні, сукновальні та інші підприємства. Обробка продуктів тваринництва провадилася як в міських, так і в сільських підприємствах. Так поза містами в семи зазначених губерніях діяло у 1890 р. 835 підприємств, сума виробництва яких становила близько 6 млн.крб., тобто приблизно стільки, як і міська.

Міські підприємства цієї групи давали, як правило, продукцію на значно більшу суму. Особливо велику кількість продукції давали миловарні заводи у Харкові /6 заводів/, Катеринославі /3/, Кременчуку /5/, Херсоні /2/, Єлисаветграді /1/, Ромнах /1/. Всього в містах України працювало 50 миловарних заводів.

Міття вовни було дуже розвинуте в Харкові. Тут у 1890 р. діяло 5 вовномиень, де 900 робітників нашивали вовни на 1 III 190 крб.

Третя група підприємств – обробка корисних копалин займала у міській промисловості дещо більше місце, ніж обробка продуктів тваринництва. Щодо цього особливо виділяється Катеринославська губернія, де з 249 міських підприємств 106 займалося обробкою корисних копалин. Сума їх виробництва становила понад 4 млн.крб., тобто близько 60% всієї суми міського промислового виробництва в губернії.

Дуже поширеними були цегельні, гончарні, кафляні, скляні, вапнярні, солеварні, газосвітльвальні підприємства. Гірничодобувна, залізорудна промисловість та обробка металів теж належать до цієї групи підприємств.

Обробкою металів у 1890 р. в містах України займалося близько 100 підприємств з сумою виробництва приблизно в 8 млн.крб. Саме обробка металів була тією галуззю виробництва, яка найбільш поширювалася в містах. Так, у Київській губернії з 23 металообробних

підприємств 10 було в Києві з сумою виробництва в 743 496 крб. і 3 - в інших містах. Виготовлена ними продукція становила 71,6% всього металообробного виробництва в губернії. В Харківській губернії з 14 підприємств, на яких виготовлялося продукції на 564,2 тис.крб., 13 підприємств знаходилось у містах. Зокрема в Харкові діяло 5 механічних і 5 чавунно-мідно-ливарних підприємств з сумою виробництва близько 500 тис.крб.

Центром обробки металів в 1890 р. став Катеринослав, де в той час діяв великий металургійний Олександрівський завод з сумою виробництва в 2 773 559 крб., на якому працювало 2400 робітників; 3 заводи землеробських знарядь і трубопрокатний завод. Слід відзначити, що 1890 рік - це тільки початок створення металургійної промисловості на Україні, яка особливо інтенсивно розвивалася протягом наступних 10-15 років.

90-ті роки XIX ст. були також періодом становлення машинобудування, яке стало переважно міською галуззю промисловості. Центрами сільськогосподарського машинобудування були Київ, Харків, Одеса, Єлисаветград, Олександрівськ, Бердянськ, Херсон, Миколаїв. Транспортне машинобудування розвивалося в Харкові, Києві, Луганську, Миколаєві. У Києві, Миколаєві, Одесі налагоджувалось суднобудування.

До четвертої групи промислових підприємств, яка названа в звітах губернаторів змішаним виробництвом, віднесено переважно дрібні заклади по виготовленню екіпажів, музичних інструментів, ювелірних виробів, мюліт, сірників, штучних мінеральних вод, а також предметів одягу - стрічок, корсетів, капелюхів і т.ін. Правда, деякі губернатори зараховували до цієї групи і чавунно-ливарні, механічні та ремонтно-транспортні підприємства. Якщо їх відкинути, то у 1890 р. в містах України нараховувалось понад 500 дрібних підприємств цієї групи, які виготовляли продукції приблизно на 1500 тис.крб. Вони розміщувалися переважно в містах, особливо в Київській, Харківській, Катеринославській, Таврійській губерніях.

Звичайно, зроблений аналіз галузевого розміщення промисловості в містах і селах України у 1890 р. не може вважатися цілком точним. Звіти губернаторів, які стали основним джерелом для нього, виділяли тільки офіційно визнані міста. Тому з поля зору випала промисловість таких населених пунктів як, наприклад, Козівки, Сміла, Білої Церкви та ін., які уже фактично були містами. Це, безперечно, применшило питому вагу міської промисловості в цілому і

відбулося на показі розміщення промислових галузей в містах.

Проте і такий не досить повний аналіз розміщення міської промисловості показує його основні тенденції і напрями. Наприкінці XIX ст. міська промисловість України зробила помітний крок вперед по шляху капіталістичного розвитку. Рельєфно виділилися міські промислові осередки – Київ, Харків, Катеринослав, Одеса, Миколаїв, Кременчук, Херсон. Вони виробляли близько 80% міської промислової продукції. Розвиток промисловості стимулював появу нових міст, особливо на Півдні України. Це – Нікополь, Кам'янське, Юзівка, Кривий Ріг, Новоукраїнка. Багатьом з них судилося в наступні роки перетворитися у великі промислові центри.

А.А.Недуж

ЗМІНИ В АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОМУ ПОДІЛІ УРСР /1919 – 1970 рр./

Адміністративно-територіальний устрій радянських республік має виключно важливе значення. Адже система партійних, радянських, господарських органів будується відповідно з мережею адміністративно-територіального поділу, тому від його правильної організації залежить успішне вирішення питань політичного, економічного, культурного розвитку республік, областей, районів.

Адміністративно-територіальний поділ України за роки радянської влади пройшов складний шлях свого розвитку і удосконалення.

Створена в основному ще у XVIII ст. система адміністративно-територіального поділу Російської Імперії, яка служила інтересам панівного класу поміщиків, не враховувала ні перспектив розвитку окремих територій, ні зручності шляхів сполучення, ігнорувала також національний склад населення. Кордони губерній і повітів, встановлені в згаданий час, залишалися майже незмінними аж до самої Квітневої революції.

Критикуючи адміністративно-територіальні поділи царської Росії, В.І.Ленін назвав їх середньовічними, кріпосницькими, казенно-бюрократичними. "Ясно, як день, – писав В.І.Ленін, – що не може бути й мова ні про яку, скільки-небудь серйозну місцеву реформу в Росії без знищення цих поділів..."¹

¹ В.І.Ленін. Твори, т.20, стор.30.

Основні принципи, на яких будується радянський адміністративно-територіальний устрій, такі: а/ створення одиниць поділу, здатних сприяти швидкому розвитку виробничих сил даної території, б/ максимальне наближення до населення радянського апарату, його спрощення і здешевлення, підвищення його оперативності; в/ врахування зручності управління із адміністративних центрів.

З метою забезпечення керівної ролі пролетаріату в суспільстві адміністративними центрами переважно обирались міста, що мали значний прошарок робітничого класу. Іноді враховувались національні і побутові особливості населення.

Територія, на якій у грудні 1917 р. було проголошено Українську РСР, складалася з 8 губерній: Київської, Волинської, Подільської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Херсонської, Катеринославської, а також трьох повітів Таврійської губернії /Дніпровського, Бердянського і Мелітопольського/.

В перші після революції роки на Україні, як і в інших радянських республіках, відбувався процес напівстихійного виділення нових повітів, волостей, сілрад. Це явище пояснюється прагненням народних мас, які одержали свободу, мати в своїх містах, селах компетентні органи влади. Крім того погіршення умов транспорту і засобів зв'язку з губернськими і повітовими центрами теж іноді ставало причиною виділення нових адміністративних одиниць.

У 1919 р. в УРСР відбулись перші важливі адміністративні перетворення. В лютому 1919 р. Раднаркому УРСР, погодивши це питання з ЦВК і РНК РРФСР, видав декрет про утворення нової Донецької губернії із Бахмутського і Слов'яносербського повітів Катеринославської губернії¹. Центром губернії стало місто Луганськ.

У квітні 1919 р. із Херсонської губернії було виділено Криворізький повіт² і переведено в Катеринославську губернію, в межах якої таким чином створювався цільний промисловий комплекс у складі залізорудного Кривого Рога, Нікопольського маріанцевого району і заводів Катеринослава.

В травні 1919 р. постановою ЦВК України Херсонська губернія була розділена на дві: Одеську з центром у великому промисловому і

---

¹ "Известия" Тимчасового робітничо-селянського уряду України і Харківської Ради депутатів трудящих, 5 лютого 1919 р.

² Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР /далі - ЦДАЖР УРСР/, ф.1, оп.1, спр.12, арк.31.

портовому місті Одесі і Херсонську, центр якої було перенесено з Херсона в Миколаїв¹. Центром Подільської губернії замість Кам'янця-Подільського стала Вінниця², центр Васильківського повіту Київської губернії був перенесений з Василькова в Вілу Церкву³.

Після вигнання білогвардійців з півдня України 28 січня 1920 р. Всеукраїнський Революційний Комітет видає нову постанову про розділення Херсонської губернії на дві – Одеську і Херсонську, а 13 березня і повторно 25 грудня 1920 р. – про перейменування останньої в Миколаївську⁴.

У 1920 р. в РРФСР і на Україні починається підготовка до заміни старого поділу новим, який відповідав би радянському ладу. При Народному комісаріаті внутрішніх справ УРСР у квітні 1920 р. була створена адміністративно-територіальна комісія⁵, завданням якої було регулювання питань по заміні територіального поділу. Адміністративно-територіальні комісії були створені також при губернських і повітових виконавчих комітетах.

16 квітня 1920 р. ВУЦВК видає постанову "Про затвердження кордонів і складу Донецької губернії"⁶. На відмін, від 1919 р. тепер у Донецьку губернію крім Бахмутського і Слов'яносербського повітів Катеринославської губернії ввійшов ще Маріупольський повіт цієї ж губернії, а також сільськогосподарські місцевості: від Харківської губернії – Старобільський повіт повністю і деякі волості Ізюмського і Куп'янського повітів, від Донецької області РРФСР – Таганрозький округ цілком і окремі станиці Донецького і Черкаського округів. Центром губернії був спершу Луганськ, а в кінці 1920 р. стало м.Бахмут /нині Артємівськ/, розташоване в центральній частині губернії.

---

¹ ЦДАЖР, ф.1, оп.1, спр.1, арк.39.

² Там же, арк.41.

³ Там же, арк.177.

⁴ ЦДАЖР, ф.5, оп.1, спр.343, арк.3; спр.16, арк.68; спр.319, арк.36.

⁵ Сборник отчетов Народных комиссариатов УССР, Уполномоченных Народных комиссариатов РСФСР при Совнаркоме УССР и центральных учреждений Украины. Харків, 1921, стор.11.

⁶ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України /далі – ЗУ УРСР/, 1920 р., ст.121.

Донецька губернія об'єднала територію залягання і розробок кам'яновугільних пластів. Включення сільськогосподарських місцевостей у губернію, які територіально примикали до неї, мало на меті встановити тісний зв'язок між населенням міст і сіл у політичному і економічному відношеннях. Особливістю адміністративно-територіального устрою Донецької губернії у 1920 р. був її поділ не на повіти, а на райони. В основу районного поділу покладался принцип економічного змісту: в райони об'єднувалися населені пункти, які територіально й економічно тяжіли один до одного.

У 1920 р. створено Кременчуцьку і Олександрівську губернії. Ці дві губернії утворювались для зміцнення Радянської влади на місцях, посилення впливу пролетаріату на селянство, ліквідації куркульських оанд, які руйнували низовий радянський апарат, заважали проводити продрозкладку, тероризували населення.

Олександрівська губернія, яка виникла в результаті постанови ВУЦВК від 8, а потім додатково 30 липня 1920 р.¹, включила в себе однорідні в економічному відношенні, багаті хлібом степові повіти Бердянський і Мелітопольський, що раніше входили в Таврійську губернію, а також Олександрівський повіт Катеринославщини. Центр губернії, місто Олександрівськ, мав значну для того часу промисловість /заводи сільськогосподарських знарядь, парові млини/, був вузлом залізничного і водного транспорту, мав також значні кадри робітничого класу. В березні 1921 р. губернія перейменована в Запорізьку².

15 серпня 1920 р. створено Кременчуцьку губернію³, в яку ввійшли Хорольський, Золотоніський, Кременчуцький повіти із Полтавської губернії, Черкаський і Чигиринський - із Київської і Олександрійський - із Херсонської /Миколаївської/ губернії. Центром губернії став Кременчук, який мав значну промисловість /махорочну, мукомельну/, був значним транспортним вузлом.

На кінець 1920 р. УРСР складалася з 12 губерній: Волинської, Подільської, Київської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Одеської, Миколаївської, Кременчуцької, Катеринославської, Олександрівської /Запорізької/, Донецької.

¹ ЦДАХР УРСР, ф.5, оп.1, спр.328, арк.32,34.

² ЦДАХР УРСР, ф.1, оп.2, спр.659, арк.26.

³ ЗУ УРСР, 1920, ст.463.

Після закінчення громадянської війни під керівництвом Комуністичної партії і особисто В.І.Леніна розпочато перерайонування нашої країни на науковому ґрунті. В основу нового адміністративно-територіального поділу було покладено принцип економічного змісту.

Створена у 1921 р. при Держплані РРФСР комісія по районуванню Росії виробила проект нової системи поділу країни, згідно з яким вирішено було створити такі ланки: область, округ, район. Відповідно до цього проекту¹, затвердженого в березні 1922 р. третьою сесією ВЦВК ІХ скликання, передбачалось розділити всю країну на 21 область, в тому числі європейську її частину на 12 і азійську - на 9 областей.

За цим планом у країні поступово впроваджувався новий поділ. У 1923 р. було створено перше велике господарське об'єднання - Уральську область. У 1929 р. в РРФСР уже всюди було введено поділ на області і краї. Області поділялися на округи, округи-на райони.

В зв'язку з розвитком економіки окремих частин областей і країв надалі з їх складу виділялись нові області. На 1 січня 1965 р. в СРСР було 105 областей і 7 країв².

Із 21 області, запланованих Держпланом РРФСР у 1922 р., дві намічалось створити на Україні: Південно-Західну з центром у м.Києві і Південну гірничопромислову з центром у Харкові, з включенням в останню Криму і Ростова. Однак цей проект не був здійснений. Проти нього виступали ЦК КП/б/У і уряд України³.

---

¹ Вопросы экономического районирования СССР /Сборник материалов и статей. 1917-1929/. М., 1957, стор.171.

² СССР. Административно-территориальное деление союзных республик. М., 1965, стор.5.

³ Адміністративно-територіальна комісія НКВС УРСР, наприклад, вважала, що включення Криму і Ростова в Південну область стирало кордони республіки і порушувало її державну цілісність /ЩАЖР УРСР, ф.5, оп.1, спр.319, арк.62/. В доповідній записці ЦК КП/б/У до ЦК РКП/б/ складеній у січні 1925 р., теж вказувалось на небажаність розділу УРСР на дві області, тому що це, по-перше, створювало б зайву інстанцію від центра республіки до села, а по-друге, розірвало б республіку на промислову і сільськогосподарську частини, що привело б до відособлення переважно селянської Південно-Західної області від промислової Південної і таким чином послабило б союз робітничого класу і селянства /ЩАЖР УРСР, ф.1059, оп.1, спр.1, арк.6-7/.

В.І.Ленін брав безпосередню участь у районуванні України. Це видно з його записки за 1922 р., де сказано, що українські товариші турбуються щодо плану районування України. На їх думку, вказує Ленін, треба зберегти Українську Соціалістичну Радянську Республіку, як єдиний район¹.

Зауваження УРСР були враховані, і республіка на дві області розділена не була.

У 1921–1922 рр. на Україні все ще відбувались численні зміни щодо поділу окремих губерній, повітів, волостей. Порівняно з перед-революційним часом на початок 1922 р. кількість адміністративних одиниць по території УРСР збільшилась таким чином: губерній – з 8 до 12, повітів – з 86 до 102, волостей – з 1652 до 1989².

З метою економії витрат на утримання державного апарату IX Всеросійський з'їзд Рад /грудень 1921 р./ виніс рішення про скорочення кількості адміністративно-територіальних одиниць. Скорочення одиниць поділу відбулось і на Україні. Згідно з постановою третьої сесії ВУЦВК VI скликання /жовтень 1922 р./ і постанови ВУЦВК від 21 жовтня 1922 р.³ Запорізька і Крамечуцька губернії були ліквідовані, а Одеська і Миколаївська об'єднані в одну під назвою Одеської. В цьому ж році були розформовані Чугуївський повіт у Харківській, Гришинський і Дебальцевський – у Донецькій та 7 повітів – у Київській губернії⁴.

Третя сесія ВУЦВК встановила також основні принципи нового поділу республіки. У постанові сесії говорилося: "Визнати трьох-ступеневу систему адміністративно-територіального поділу досконалішою, але, зважаючи на політичні та технічні умови, що перешкоджають проведенню реформи, проводити її в порядку повільності"⁵. Таким чином, сесія намітила тимчасово залишити чотири-ступеневий поділ /губернія – округ – район – село/, а надалі зменшити кількість ланок поділу /що було досягнуто у 1925 р. шляхом ліквідації губерній/. Сесією було вирішено замість повітів створити округи, замість волостей – райони. Округ повинен був мати від 400 до 600 тис.чоловік населення, район – від 25 до 40 тис., сільська одиниця⁶ – не менше тисячі чоловік.

¹ Див. В.И.Л е н и н. Полное собрание Сочинений, т.54, стор.157.

² ЦДАМР УРСР, ф.1, оп.3, спр.611, арк.2.

³ ЗУ УРСР, 1922, ст.ст.655, 668.

⁴ ЦДАМР УРСР, ф.1, оп.2, спр.664, арк.10.

⁵ ЗУ УРСР, 1922, ст.668.

⁶ Під "сільською одиницею", "сільрадою", "селом", в даній статті, як правило, мається на увазі територія, в межах якої здійснює свої функції сільська Рада.

Замість адміністративно-територіальної комісії НКЕС у листопаді 1922 р. при ВУЦВК було створено Центральну адміністративно-територіальну комісію /ЦАТК/. В першому ж своєму об'язанні¹ до всіх губвиконкомів ЦАТК зазначала, що виділення одиниць нового поділу слід провадити на основі таких ознак: а/ зосередження промисловості; б/ зосередження технічних культур; в/ тяжіння населення до промислово-розподільчих пунктів; г/ напрям і характер шляхів сполучення залізничних, водних, шосейних та інших, а в деяких випадках і д/ національний склад населення.

Робота по підготовці реформи проходила одночасно по двох напрямках: по-перше, по лінії економічного районування, тобто переслідувалась мета створити одиниці поділу, які мали б достатню економічну базу для укріплення і дальшого розвитку господарства даної території, по-друге, — по лінії адміністративного районування, тобто малось на увазі створення таких адміністративно-територіальних одиниць, які завдяки своїй структурі наблизили б до населення апарат влади, здешевили його, сприяли підвищенню оперативності в його роботі. Як відмічав секретар ВУЦВК Бупенко, "поєднання адміністративних міркувань з інтересами економіки послужило тим фундаментом, на якому будувалась вся реформа"².

Створена при Укрдержплані комісія /перейменована згодом в секцію/ районування поряд з ЦАТК теж давала свої висновки на проєкти нового поділу.

Законодавчим актом, що закріпив новий поділ України, була постановова ВУЦВК від 7 березня 1923 р., затверджена другою сесією ВУЦВК УП скликання 12 квітня цього ж року³. Губернії Української РСР замість повітів поділялися тепер на 53 округи, які в свою чергу ділилися на 706 районів. Округи були майже в два рази більші за скасовані повіти. Якщо останні в середньому нараховували 256 098 чоловік, то округи мали 492 000 чоловік⁴. Території округів, сконструйовані з урахуванням природно-економічних ознак, мали широку перспективу для їх майбутнього господарського розвитку.

Нова радянська одиниця, район був майже в три рази більший за волость. Райцентрами вибирались населені пункти, які були торгов

¹ ЦДАЖР УРСР, ф.1, оп.2, спр.656, арк.16.

² А. Б у ц е н к о. К вопросу районирования Украины. Харків, 1925, стор.12.

³ ЗУ УРСР, 1923, ст.306-314, 564.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф.1, оп.3, спр.610, арк.62.

розподільчими і культурними осередками даної території. В порівнянні з волостями функції районів поширювались, їм надавались бюджетні права, в розпорядження райвиконкомів передавались млини, електростанції місцевого значення й інше.

В результаті реформи 1923 р. кількість сільських одиниць по УРСР скоротилася з 15696 до 9307¹. Починаючи з 1924 р. і в кілька наступних років число сільських одиниць в УРСР помітно збільшувалось, що було наслідком розукрупнення їх з метою наближення сільських Рад до селянства.

У 1924 р. почалось виділення національних адміністративно-територіальних одиниць – сільрад, селищних Рад, а потім – і цілих районів. В різних кінцях УРСР компактно жили представники різних національностей. Із 28 894 742 чоловік, що проживали в УРСР у 1925 р., національні меншості становили 5 741 531 чоловік². На 1 березня 1926 р. було виділено 9 національних районів, 52 селищні Ради і 486 сільрад³. На початку 1932 р. на території УРСР уже існувало 25 національних районів, 65 селищних і 1112 сільських Рад⁴. Це були райони, сільради російські, німецькі, польські, грецькі, болгарські, молдавські, єврейські, білоруські, чеські, албанські /три сільради/, шведські /одна сільрада в районі Берислава/.

Національні райони, селищні, сільські Ради проводили свою роботу мовою відповідної національності, краще зрозумілою населенню, піклувались про піднесення сільського господарства, про відкриття шкіл, клубів, де б велась робота рідною мовою. Національне районування 20х – 30-х років, необхідне в той час, скоро дало свої позитивні наслідки: трудящі пригнічених раніше народів вийшли з-під впливу "свого" куркульства і духовенства і активно включились у будівництво соціалізму разом з усім радянським народом.

Із закінченням відбудовного періоду і вступом СРСР на шлях індустріалізації і колективізації сільського господарства здійснені нові перетворення адміністративно-територіального поділу союзних

---

¹ П.К. Стоян. Адміністративно-територіальна реформа на Україні /1922-1925 рр./ - Український історичний журнал, 1965, № 4, стор.74.

² Там же, стор.76.

³ ЦДАЖР УРСР, ф.1, оп.3, спр.610, арк.98.

⁴ Там же, оп.8, спр.234, арк.57.

республік і, зокрема, України. У 1925 р. відбулась друга реформа територіального устрою Української РСР, в результаті якої ліквідовано губернії. Скасування губерній було логічним завершенням районування, проведеного у 1923 р. Округи за два роки свого існування зміцнили, їх апарат добре обслуговував райони. Губернія поступово перетворювалась у передаточну інстанцію від округу до республіканського центру.

Питання про ліквідацію губерній і перехід України на триступеневу систему поділу було вирішено на пленумі ЦК КП/С/У у жовтні 1924 р.¹ і на ІХ Всеукраїнському з'їзді Рад, що відбувся у травні 1925 р.

Постановою ВУЦВК від 3 червня 1925 року² в УРСР скасовувалися всі 9 губерній і з 15 червня територія республіки поділялась на 41 округ: Артемівський, Бердичівський, Білоцерківський, Вінницький, Житомирський, Запорізький, Кіровоградський, Ізясський, Кам'янецький, Катеринославський, Київський, Конотопський, Коростенський, Кременчуцький, Криворізький, Куп'янський, Лубенський, Луганський, Маріупольський, Мелітопольський, Миколаївський, Могилівський, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Одеський, Павлоградський, Первомайський, Полтавський, Прилуцький, Проскурівський, Роменський, Сталінський, Старобільський, Сумський, Тульчинський, Уманський, Харківський, Херсонський, Черкаський, Чернігівський і Шепетівський. В УРСР входила також Молдавська АРСР, створена у жовтні 1924 р.

ІХ з'їзд КП/С/У /відбувся у грудні 1925 р./, схвалив перехід до триступеневої системи, який "сприяв встановленню тіснішого і безпосереднього зв'язку радянського апарату з масами, поліпшенню та покращенню його роботи"³.

У 1930 р. на Україні було проведено нову реформу адміністративно-територіального устрою: скасовані округи. Ліквідація округів відбулась одночасно у всіх союзних республіках.

У період колективізації сільського господарства необхідно було перенести центр уваги партійних і радянських органів безпосередньо

¹ Б.М. Б а б і й. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства /1921-1925 рр./, К., 1961, стор.226.

² ЗУ УРСР, 1925, ст.233.

³ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. К., 1958, стор.258.

в райони, які найтісніше зв'язані з селом. ХУІ з"їзд ВКП/б/ в резолюції на звіт ЦК вказував на те, що скасування округів і зміцнення району, як основної ланки соціалістичного будівництва на селі, повинно привести "до рішучого наближення партійно-радянського апарату до села, до колгоспів, до мас"¹, до зміцнення партійних організацій на селі.

Відповідно до постанов ЦК і РНК СРСР від 23 липня 1930 р. "Про ліквідацію округів"² і ВУЦК і Раднаркому УРСР від 2 вересня 1930 р. "Про ліквідацію округ і перехід на двоступеневу систему управління"³ округи на Україні скасовувалися і вся територія республіки з 15 вересня 1930 р. складалася з АМСРР, 484 районів і 18 міст, підпорядкованих безпосередньо центрові республіки.

Проте двоступенева система адміністративного поділу мала істотні недоліки: керівництво з боку республіканських органів зразу великою кількістю районів погано відбивалось на оперативності радянського апарату. Таке становище "привело до ослаблення принципу централізму в керівництві. Центральні партійні і радянські органи не могли забезпечити безпосереднє живе керівництво великою кількістю районів"⁴.

Тільки створенням обласної ланки можна було позбавитись від величезного розриву, що існував тоді в УРСР між центром і районом. Області, створені в РРФСР протягом 1923-1929 рр., виправдали себе і стали взірцем для України.

Питання про області в УРСР було вирішено 9 лютого 1932 р. на четвертій позачерговій сесії ВУЦК XII скликання.

Згідно з постановою сесії на Україні створювалось 5 областей: Харківська, Київська, Вінницька, Дніпропетровська і Одеська⁵.

---

¹ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з"їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1954, ч. III, стор. 21.

² Збірник законів та наказів Робітничо-селянського уряду Союзу РСР, 1930, ст. 400.

³ Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України /далі - ЗЗ УРСР/, 1930, ст. 225.

⁴ "Нариси історії Комуністичної партії України". К., 1964, стор. 392.

⁵ ЗЗ УРСР, 1932, ст. 28. Постанова 4 сесії ВУЦК про утворення областей 27 лютого 1932 р. була затверджена Президією ЦК СРСР.

В кожен область увійшли райони, а також міста обласного підпорядкування. Харківська область об'єднала 78 районів і 4 міста обласного підпорядкування: Харків, Полтаву, Кременчук і Суми. Київська область мала 98 районів і два міста обласного підпорядкування: Київ і Житомир. У Вінницьку область увійшли 69 районів і міста Вінниця і Бердичів; у Дніпропетровську - 50 районів і 4 міста: Дніпропетровськ, Запоріжжя, Каменське /з 1936 р. - Дніпродзержинськ/ і Кривий Ріг; в Одеську - 46 районів і 4 міста обласного підпорядкування: Одеса, Кіровоград, Миколаїв і Херсон.

Крім п'яти областей, створених у лютому 1932 р., в УРСР входила ще Молдавська АРСР і 17 промислових районів Донбасу, які підлягали безпосередньо центру республіки.

Проте уже 2 липня було утворено Донецьку область¹, центром якої спершу було визначено м.Артемівськ, а з 16 липня цього ж року - місто Сталіно /нині - м.Донецьк/.

На 3 конференції КП/б/У у липні 1932 р. було цілком схвалено створення областей на Україні і зазначалось також, що "ця реформа наблизить керівництво до району й села і поліпшить якість керування на основі справжнього знання районів та колгоспів"².

В результаті постанови ВУЦВК від 15 жовтня 1932 р. виникла Чернігівська область³. До її складу увійшло 29 районів з Київської і 7 районів з Харківської області.

На кінець 1932 р. УРСР поділялася на 7 областей і Молдавську АРСР. З точки зору адміністративного районування триступенева система управління виявилась найбільш вдалою і життєздатною. Починаючи з 1932 р. до цього часу включно поділ УРСР складається з трьох ланок: область - район - сільська одиниця⁴.

У 1933-1938 рр. в складі деяких областей УРСР в місцевостях, що виділялися специфікою своєї економіки, або прикордонним розташуванням, були виділені округи. У 1933-1938 рр. в Донецькій області існував⁵ Старобільський округ, у 1935-1937 рр. існували

¹ ЗЗ УРСР, 1932, ст.138, 237.

² КПУ в резолюціях..., стор.532.

³ ЗЗ УРСР, 1932, ст.170.

⁴ В систему адміністративно-територіального поділу входять також міста /які до того ж іноді діляться на райони/. В даній статті неможливо охопити всі деталі поділу, тому питання про міські одиниці, класифікацію населених пунктів, їх перейменування й деякі інші тут випадають з поля зору.

⁵ ЗЗ УРСР, 1933, ст.662.

округи і в київській /городенській, новоград-волинській, житомирській / і вінницькій /Кам"янець-Подільській, Проскурівській, Могилів-Подільській й Шепетівській округи/ областях¹.

Округи у цей час не мали загальнодержавного поширення і тому не вважались основними ланками у системі адміністративно-територіального устрою республіки.

У 1937-1939 рр. в УРСР, як і в інших республіках Союзу, відбувалось збільшення кількості областей. Процес виділення нових областей із складу уже існуючих пояснювався швидким розвитком продуктивних сил останніх.

Згідно з постановою ЦК СРСР від 22 вересня, у 1937 р. були створені Полтавська, Миколаївська, Кам"янець-Подільська / з 4 лютого 1954 р. - Хмельницька/і Житомирська області². Під час виділення Житомирської області із Київської, а Кам"янець-Подільської із Вінницької, округи, що існували тут починаючи з 1935-36 рр., були ліквідовані.

3 червня 1938 р., згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР, Донецька область була поділена на дві: Сталінську /тепер Донецька/ і Ворошиловградську³. Старобільський округ при цьому було скасовано.

10 січня 1939 р. створено ще три області: Сумська, Кіровоградська і Запорізька⁴.

Поряд з організацією нових областей у передвоєнні роки було проведено значне розукрупнення районів.

Кількість областей УРСР збільшилась також у результаті возз'єднання з нею західноукраїнських земель. Указом від 4 грудня 1939 р. Президія Верховної Ради СРСР затвердила подання Президії Верховної Ради УРСР про створення Львівської, Ровенської, Волинської /з центром у м.Луцьку/, Дрогобицької, Станіславської /з 9 листопада 1962 р. - Івано-Франківська/ і Тернопільської областей⁵.

У 1940 р., після повернення нашої країні Бессарабії, було створено Молдавську Радянську Соціалістичну Республіку, з якою злило більшу частину Молдавської Автономної РСР⁶.

¹ ЗЗ УРСР, 1935, ст.58; 1936, ст.241; 1937, ст.275.

² "Вісті ВУЦЕК" від 23 вересня 1937 р.

³ Відомості Верховної Ради СРСР, 1938, № 7.

⁴ Там же, 1939, № 1.

⁵ Там же, № 38.

⁶ Там же, 1940, № 45.

У південній частині колишньої Бессарабії, де більшість населення становлять українці, 7 серпня 1940 р. була створена Акерманська область, яка 7 грудня цього ж року була перейменована в Ізмаїльську з одночасним перенесенням центру області із Акермана /з 1944 р. - м.Білгород-Дністровський/ в м.Ізмаїл¹.

З Північної Буковини і Хотинського повіту Бессарабії 7 серпня 1940 р. було утворено Чернівецьку область².

Після звільнення території УРСР від німецько-фашистських загарбників, 30 березня 1944 р. було утворено Херсонську область³, територія якої складалась з частини районів Миколаївської і Запорізької областей.

У зв'язку з тим, що під час війни німецько-фашистськими окупантами було зруйновано багато міст і сіл, після визволення території республіки центри деяких районів і сілград було перенесено в інші населені пункти.

Після включення Закарпатської України до складу Радянського Союзу і возз'яднання з Українською РСР, згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 січня 1946 р., тут було утворено Закарпатську область з центром у м.Ужгороді⁴. Область поділялась на 13 округів, які у листопаді 1953 р. були перейменовані на райони.

Свідощвом непорушної дружби російського і українського народів була передача у лютому 1954 р. Кримської області із складу Російської РФСР до УРСР⁵. 7 січня 1954 р. на Україні утворено Черкаську область⁶. Деякі невеликі області були ліквідовані. Так, 15 лютого 1954 р. територію Ізмаїльської області повністю приєднано до Одеської області⁷; 21 травня 1959 р. Дрогобицьку область ліквідовано і її територію повністю включено до Львівської⁸.

---

¹ Відомості Верховної Ради СРСР, 1940, № 51.

² До 9 серпня 1944 р. м.Чернівці мали найменування Черновиці, а м.Тернопіль - Тарнопіль. Відповідно до цього називались і області. /Відомості Верховної Ради СРСР, 1944, № 42/.

³ "Збірник законів СРСР і Указів Президії Верховної Ради СРСР. 1938 - червень 1944 р." М., 1944, ст.69.

⁴ Відомості Верховної Ради СРСР, 1946, № 2.

⁵ Відомості Верховної Ради СРСР, 1954, № 4, ст.64.

⁶ Відомості Верховної Ради СРСР, 1954, № 1, ст.6.

⁷ Відомості Верховної Ради СРСР, 1954, № 4, ст.63.

⁸ Відомості Верховної Ради УРСР, 1959, № 17, ст.111.

Поряд із змінами в обласному поділі у 50-х роках відбувалися численні перетворення територіального устрою районів, кількість сільрад значно зменшилась в результаті їх укрупнення.

У 1962-1963 рр. в Радянському Союзі, в тому числі і на Україні, проходила перебудова партійних, радянських, профспілкових і комсомольських органів по так званому виробничому принципу. В УРСР така перебудова була проведена у 19 областях /крім Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Ровенської, Тернопільської та Чернівецької/¹. Розділення партійних і радянських органів на промислові і сільські привело до послаблення зв'язків між містом і селом, між робітничим класом і колгоспним селянством.

Одночасно з перебудовою партійного і державного апарату по виробничому принципу було здійснено значне укрупнення такої важливої ланки в системі адміністративно-територіального поділу, як район. Створення виробничих колгоспно-радгоспних управлінь теж дало привід для укрупнення районів. Якщо на 1 січня 1962 р. в УРСР було 604 райони², то згідно з Указом Президії Верховної Ради УРСР від 30 грудня 1962 р. їх стало 253 / в тому числі 251 сільських і 2 промислових/³. Таке помітне укрупнення районів не мало підстав, до того ж здійснювалось в обставинах поспішності, без врахування економічних зв'язків, що склалися в межах колишніх районів. Якщо раніше на один район в середньому по УРСР припадало 20 колгоспів і радгоспів, то тепер - 43⁴. Таким чином, багато населених пунктів, колгоспів і радгоспів віддалилися від районних центрів.

На основі постанови листопадового /1964/ Пленуму ЦК КПРС "Про об'єднання промислових і сільських обласних, крайових партійних організацій"⁵ була поновлена єдність партійних і радянських органів, як в областях, так і в районах.

4 січня 1965 р. згідно з Указом Президії Верховної Ради УРСР про розукрупнення районів, кількість останніх було збільшено до 394⁶.

---

¹ Утворення обласних промислових і обласних сільських Рад депутатів трудящих на Україні було здійснене згідно з Указом Президії Верховної Ради УРСР від 30 грудня 1962 р. - Відомості Верховної Ради Української РСР, 1963, № 2, ст.29.

² Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. К., 1962, стор.5.

³ Відомості Верховної Ради УРСР, 1963, № 2, ст.35.

⁴ "Правда" від 6 лютого 1965 р.

⁵ "Радянська Україна" від 17 листопада 1964 р.

⁶ Відомості Верховної Ради УРСР, 1965, № 3, ст.54.

На 1 липня 1965 р. УРСР мала 25 областей, 394 райони, 2 міста республіканського підпорядкування /Київ і Севастополь/, 8469 сільрад¹.

8 грудня 1966 р. було створено ще 81 новий район². Проте і після цього в деяких випадках райони залишилися ще надто великими, райцентри не завжди повною мірою охоплюють підпорядковану їм територію.

У 1967-1969 рр. кількість районів була незмінною, але відбулося багато дрібних змін адміністративно-територіального поділу. У цей період, як, між іншим, і в попередні роки, спостерігалось утворення нових сільрад, їх об'єднання або ліквідація, перенесення центрів сільрад в інші населені пункти, зміна адміністративної підпорядкованості сільрад, включення сіл в смугу міст та селищ міського типу та ін.

В післявоєнний період в республіці помітно скоротилася кількість населених пунктів, що пояснюється переселенням жителів із малих сіл і селищ в більші. Якщо на 1 вересня 1946 р. в УРСР було 41713 населених пунктів³, то на 1 січня 1962 р. - 34031⁴, а на 1 січня 1969 р. - 31597⁵.

Слід визначити, що часте проведення змін адміністративно-територіального поділу негативно позначається на роботі адміністративного апарату і, взагалі, на економічному та культурному розвитку адміністративно-територіальних одиниць. Тому треба підкреслити небажаність частих перекроєвань меж областей, районів, сільрад. Робити це слід тільки в разі крайньої необхідності і після ґрунтовного вивчення питання.

На 1 січня 1969 р. УРСР мала 25 областей, 475 районів, 8555 сільрад⁶.

Наведена нижче таблиця показує рух адміністративно-територіальних одиниць по УРСР за роки Радянської влади⁷.

¹ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. К., 1965, стор.5.

² Відомості Верховної Ради УРСР, 1966, № 48, ст.293.

³ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. К., 1947, стор.5.

⁴ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. К., 1969, стор.5.

⁵ Там же, 1969, стор.6.

⁶ Там же, стор.5-6.

⁷ Кількість одиниць за 1914 р. врахована на території УРСР, яка складалася після закінчення громадянської війни і іноземної інтervenції. Цифри показують кількість одиниць на такі дати: 1922 р.

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ УКРАЇНИ

Таблиця I

Найменування адміністративно-територіальних одиниць	Р О К И										
	1914	1922	1923	1925	1930	1932	1946	1952	1963	1965	1969
області	-	-	-	-	-	7	25	25	25	25	25
губернії	8	12	9	-	-	-	-	-	-	-	-
округи	-	-	53	41	-	-	13 ¹	-	-	-	-
повіти	86	102	-	-	-	-	-	-	-	-	-
райони /сільські/	-	-	706	632	484	558	750	604	253 ²	394	475
волості	1652	1989	-	-	-	-	-	-	-	-	-
сільські однинні /сільради/	-	15696	9307	10254	10880	11031	16435	8595	8578	8469	8555
автономні республіки	-	-	-	1	1	1	-	-	-	-	-

1 Округи Закарпатської області.

2 В тому числі два промислових райони.

Основні реформи по заміні старого й створення нового поділу УРСР відбулись у 1923, 1925, 1930, 1932 рр. З 1932 р. республіка поділяється на області, райони, сільради. 1937-1940 рр. характеризуються виникненням нових областей, а 1963-1965 рр. - істотними перетвореннями районного поділу. У різні роки мали місце численні зміни в устрої окремих одиниць адміністративно-територіального поділу, особливо в нижчих його ланках.

Радянська система адміністративно-територіального поділу має таку важливу особливість, як сполучення адміністративних центрів з економічними. Це має незрівнянні переваги перед поділами дореволюційної Росії і сучасних капіталістичних країн, де адміністративно-територіальний поділ, як правило, відбиває стан далекого минулого, а центри адміністративних одиниць у безлічі випадків не є ні господарськими центрами, ні зосередженням шляхів сполучення даної території. Таке становище не може сприяти економічному розвитку будь-якої країни. І, особливо, соціалістичної, де господарство належить не окремим особам, а всьому народові і керується державою.

Як показав історичний досвід, для республіки, яка територією і густотою населення подібна до УРСР, найбільш зручною є саме триступенева система. Багатоступінчастий устрій створює зайві інстанції, що гальмують роботу державного апарату, а двоступеневий приводить до небажано великого розриву між центром і ланками поділу.

на початок року; 1923 р. - на 1 квітня; 1925 р. - на другу половину року; 1930 р. - на 15 вересня; 1932 р. - на кінець року, а сільрад - на 1 грудня 1933 р.; 1946 р. - на 1 вересня; 1962 - на 1 січня; 1963 - на 1 квітня; 1965 - на 1 липня; 1969 - на 1 січня.

РОЗВИТОК ІРИГАЦІЇ НА УКРАЇНІ

Іригація - найдавніша серед мистецтв. На зрошуваних землях виникали, розвивались і досягали свого розквіту перші людські цивілізації.

Будівництво іригаційних каналів, водозаборів, примітивних загат і гребель викликало потребу в концентрації трудових зусиль багатьох і багатьох людей, об'єднуючи їх в общини. Відомий російський економіст минулого століття М.І.Зібер, вказуючи на надзвичайно велике значення зрошення у розвитку суспільно-економічних формацій, писав, що "не можливо знайти достатньо переконливих слів, щоб передати всю значимість того впливу, який справляли системи зрошення на утворення і розвиток компактних і стійких суспільно-економічних тіл більш-менш всюди, де вони знаходили застосування. Можна сміливо сказати, що без кооперативно-общинного зрошення було б неймовірним співжиття єгипетське, перське, індійське, китайське, японське, мексиканське, перуанське, арабське. Їх політичний стан, економічний устрій в однаковій мірі базуються в кінці кінців на системах зрошення і способах спільного обробітку землі та завідування общинними роботами, які залежали від них"¹.

Іригація, що виникла в боротьбі людини з природою, має багате історичне минуле. Перші кроки її, звичайно, загубились в сивій давнині. Однак, незважаючи на те, що більшість древніх іригаційних споруд сьогодні зруйнована або ж захована під товстим шаром піску та землі, навіть те, що збереглося і що знаходять археологи, дає уявлення про грандіозні масштаби зрошення, про його вплив на розвиток суспільства. На сучасній території Радянського Союзу іригація застосовувалась понад 10 тис.років тому. Про це свідчать багаточисленні археологічні та історичні матеріали. Наприклад, під час розкопок, проведених в Туркменії поблизу м.Ашхабада, виявлено залишки культурного життя людей, які більш ніж за 8 тисячоліть до н.е. займалися зрошуванням землеробством². З дав-

¹Н.И. Зибер. Избранные экономические произведения, т.2. М., 1959, стор.43.

²В.А. Шаумян. Научные основы орошения и оросительных сооружений. М., 1948, стор.41.

ніх часів існує штучне зрошення в Закавказзі, на півдні Казахстану, в Криму та в інших районах.

Коротке знайомство з основними періодами історії іригації на Україні необхідне, на наш погляд, для того, щоб вивчити ту спадщину, яку дає нам багатовікова практика зрошення в технічному, агротехнічному і економічному відношеннях, в питаннях розробки і будівництва систем зрошення та використання поливних земель, щоб оцінити значення іригації для прискореного розвитку продуктивних сил в республіці.

Однією з головних причин, завдяки якій почала розвиватися іригація земель на теперішній території Української РСР, вперше за все, посуха, а також до певної міри недостатня кількість атмосферних опадів в окремих зонах. Оскільки кліматологи вважають, що за останні 2-3 тисячоліття клімат на півдні України і в Криму істотних змін не зазнав, то можна погодитись, що і в доісторичні часи ця територія підпадала під дію періодичних посух, що і тоді південні райони республіки належали до північної частини аридної зони. Саме це і могло послужити першим поштовхом до застосування тут штучного зрошення.

М.Я. Шерстобов, наприклад, відзначає, що у слов'янських племен, які жили ще в III-II тисячоліттях до н.е. в межах сучасної Чернівецької області, знайдено гідротехнічні споруди, що, мабуть, могли бути основою для ведення зрошувального землеробства¹.

Найбільш стародавні залишки іригаційних споруд знайдені археологами в Криму. Вони відносяться приблизно до УП-У ст. до н.е.

На околиці м.Чернівець під час розкопок дослідниками було встановлено також, що вода з р.Прут в канали поступала за допомогою так званих загат. На берегах р.Зоруча на стародавніх слов'янських городищах - Звенигороді, Медобірі та ін. - археологи знаходили подвійні і, навіть, потрійні канали. Проте, наскільки всі ці споруди могли використовуватись для цілей зрошення культурних рослин, сказати важко. Про розвиток іригації в античних державах-полісах Північного Причорномор'я існують надто обмежені відомості².

¹ Н.Я. Ш е р с т о б о в. Из далекого гидротехнического прошлого СССР. - "Гидротехника и мелиорация", 1960, № 9-10.

² В.Д. Б л а в а т с к и й. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. М., 1953.

Д.А.Мойсеев вказує на те, що під час розкопок на місці стародавнього Херсонеса знайдено воронкоподібні поглиблення, які були, судячи по всьому, древніми каптажами¹. А, як відомо, каптажі можуть застосовуватись не тільки для водопостачання, але й для штучного зрошення.

З інших джерел відомо, що на окремих полях клерів в античних державах Кримського півострова було збудовано басейни відносно великих розмірів, а на виноградниках – канали, облицьовані каменем. Очевидно, є підстави вважати, що вони призначались для збирання води і поливу виноградних кущів під час посушливих періодів.

Слід відмітити, однак, що масштаби можливості і тонкість археологічного аналізу не настільки значні, щоб визначити та дослідити всі сторони стародавнього землеробства на території України. Іноколи вони дають змогу проникнути лише в суть матеріальної культури старожитності. Так стоїть справа і з далеким минулим зрошення.

Оскільки в нижньому Придніпров'ї, Придністров'ї та в Криму, як доказують радянські археологи, на рубежі старої і нової ери люди займалися переважно землеробством, то займалися вони ним поза межами поселень і городищ. При цьому слід зауважити, що через незначну закладненість території землеробство все-таки концентрувалось і велось безпосередньо в околицях нечисленних поселень. Розкопки ж ведуться головним чином на місцях поселень, що розташовувались на пагорбах, на високих берегах річок тощо. Тому достовірні відомості про те, де вперше і в яких розмірах застосовувалось штучне зрошення на території України в доісторичні часи, поки що відсутні. Хоч і нема сумніву, що воно застосовувалось, і такими районами могли бути Крим та Причорномор'я.

Цей короткий огляд джерел з археології стародавньої іригації і гідротехнічного будівництва не є вичерпним і може бути уточненим під час вивчення нових матеріалів і нових даних. Окремі висновки, зроблені нами суто логічним шляхом, тому не претендують на остаточне вирішення питання про застосування зрошення у стародавніх народів, які заселяли південні райони нашої республіки.

---

¹ Д.А. М о й с е е в. Следы ирригации, мелиорации и водоснабжения древнего Херсонеса на Гераклийском полуострове. – "Зап. Крымск. общ. естест. и любит. природы", т. IX, 1926.

Штучне зрошення віддавна застосовується в Криму, головним чином, в долинах річок Альма, Бельбек, Кача, Салгір, Чорна та ін. Місцеве населення використовує воду цих річок, а також воду артезіанських та шахтних колодязів, водоймищ, ставків і джерел для поливу садів, виноградників, тютюнових плантацій тощо.

В південних районах материкової території України, навпаки, іригація земель в такому вигляді, в якому ми її знаємо тепер, почала розвиватись набагато пізніше, а саме – в період інтенсивного заселення Новоросійського краю, яке відбувалось наприкінці ХУІІ та на початку ХІХ ст.

З другої половини ХУІІ ст. з поселенням на півдні України болгар, греків і вірмен, які були "досконалими городниками та хліборобами"¹, швидко починає розвиватися землеробство. Тому-то можна вважати, що саме в цей період болгар, греки та вірмени почали застосовувати полив сільськогосподарських культур, оскільки до середини ХУІІ ст. кочове населення степової частини республіки займалося переважно скотарством.

Перехід до землеробства і особливо городництва, безумовно, вимагав застосування зрошення. "Від Одеси на сто верст навкруги, на кожній балці, над кожним майже джерелом видно високе колесо, а від нього багатьма променями відходять жолоби – це єгипетські сакії, по-тутешньому "чигирі", збудовані болгарами для поливу баштанів та городів"².

Зрошення земель того часу – це невеликі поливні ділянки, на котрі вода подавалась за допомогою досить примітивних пристроїв, і розташовувались вони невеличкими острівками /оазисами/ в причорноморських і приазовських степах.

Ідея іригації земель на півдні України в широких масштабах і на великих площах виникла лише в другій половині ХІХ ст. І хоч посухи мають тисячолітню давність і вражали вони південні райони, вже в Х–ХІІ ст., як показує вивчення наявних літописних, архівних та літературних джерел³, визнання зрошення радикальним засобом боротьби з посухою відноситься лише на кінець ХІХ ст., не беручи до уваги тих районів, де без іригації взагалі неможливо вирощувати культурні рослини.

¹ А. Скальковский. Опыт статистического описания Новороссийского края, ч. II. Одесса, 1853, стор. 21.

² Там же, стор 21–22.

³ Г. І. Швець. Характеристики водності річок України. Київ, 1964, стор. 13–17, 63–65, 85–86, 107–110.

Розвиток промисловості та ріст міст в другій половині XIX ст. різко збільшили попит на продукти сільського господарства і, перш за все, на зерно. Це послужило основною причиною розорювання цілинного степу і призвело до карінної зміни в спеціалізації сільськогосподарського виробництва на півдні України. На зміну тваринництву прийшло землеробство з його головною галуззю – виробництвом зерна.

Південь України став таким чином одним з найбільш важливих районів зернового господарства пореформеної Росії. В.І.Ленін писав: "Цей цікавий факт величезного росту землеробського виробництва в описуваному районі пояснюється тим, що степові окраїни були в пореформену епоху колонією центральної, давно заселеної Евр.Росії. Велика кількість вільних земель притягла сюди величезний приплив переселенців, які швидко розширяли посіви"¹.

Як свідчать дані сільськогосподарських оглядів, тенденція до збільшення ріллі в цілинному степу бере свій початок в першій половині 70-х років минулого століття. В одному з таких оглядів за 1899 р., наприклад, вказується, що в Бердянському та Мелітопольському повітах вже в 1888 р. під плуг підпало "майже все, що можна було зорати". Рілля в окремих районах півдня України займала питому вагу на той час до 84-91% в загальній площі сільськогосподарських угідь.

Остання четверть XIX ст. в зв'язку з різким збільшенням питомої ваги ріллі та вводом в сільськогосподарський обіг останніх площ цілинних і перелогових земель, що несприятливо вплинуло в цілому на водозабезпеченість південного степу, характеризується тим, що значною мірою зросла періодичність посух, збільшився їх негативний вплив на сільське господарство. Посухи призводили до частих неврожаїв, прирікаючи на голодування мільйони людей.

Саме в цей період питання боротьби з посухами стають в центрі уваги передової російської агрономічної науки. Поштовхом до цього послужили часті та пагубні посухи, що охоплювали величезні території Європейської частини Росії, особливо в 80-90-х рр. минулого століття.

Серед російських вчених, які тою чи іншою мірою досліджували проблему боротьби з посухами, в першу чергу можна назвати імена В.В.Докучаєва, П.А.Костичева, К.А.Тімірязєва, О.О.Ізмаїльсько-

---

¹ В.І. Л е н і н . Твори, т.3, стор.215.

го, В.Г.Ротмистрова, О.І.Воейкова та ін. Праці цих прогресивних вчених багатогранні. Вони не тільки вивчали головні причини виникнення та поширення ареалу посух, а й вказували шляхи боротьби з ними. В.В.Докучаєв писав, наприклад, в 1892 р., що необхідно "русла перегородити капітальними греблями з метою: а/ зарегулювати хоча б частково потік весняних та дощових вод; б/ скористатися для різних потреб рушійною силою води; в/ зросити за допомогою цих, а також весняних вод великих річок, затриманих на відносно високих місцях в особливих штучних резервуарах"¹, великі площі земель. Проте в умовах царської Росії розроблені передовими вченими заходи боротьби з посухами не могли бути практично здійснені.

Основним джерелом води для штучного зрошення великих площ українських південних чорноземних ґрунтів був переважно Дніпро з його колосальними водними ресурсами. Пропоновані різні схеми іригації, що з'явилися наприкінці ХІХ ст. та на початку ХХ ст., мали на увазі як самопливні варіанти зрошення, так і варіанти з механічним підйомом дніпровської води.

З часу виникнення ідеї зрошення водами Дніпра широких степових просторів південної частини України пройшло майже сто років. Тому важливо простежити, як на різних етапах ця ідея перетворювалась в життя, в практику сільськогосподарського виробництва, долаючи "тернистий шлях досліджень і проектувань"², а також безпосередньо будівництва. Залежно від характеру іригаційних робіт, їх масштабів і темпів, час розвитку іригації на Україні можна умовно розділити на три періоди.

Перший період – дореволюційний, що охоплює близько 50 років, характеризується проведенням гідрологічних, топографічних, кліматичних і ґрунтових досліджень та гідрометричних спостережень в басейнах річок України, докладним "економіко-статистичним і природно-історичним вивченням"³ районів можливого розвитку іригації земель. В цей період з'явилось багато різних за своїм змістом і технічним вирішенням схем, проєктів та варіантів зрошення дніпровською водою великих площ земель у Нижньому Придніпров'ї і північній частині Кримського півострова. Так, у 1902 р. інженер О.І.Кортацці висунув думку про створення великого зрошуваного ялину і сам склав

¹В.В. Докучаєв. Наши степи прежде и теперь. Труды, т.УІ. М., 1951, стор.96.

²А.И. Кортацци. Иригация и ее перспективы в южных областях Украины. Одесса, 1925.

³В.В. Чиков. Зрошення материкових уездов Таврической губернии водами Днепра. Петроград, 1916.

проект на зрошення 11 тис.га у районі Нижнього Дніпра¹. Воду для поливу культур цим проектом передбачалось забирати за допомогою механічного підйому з Дніпра.

Згодом, у 1913 р. інженер Ф.П.Моргуненков запропонував схему розрідженого на 50% зрошення лівобережного степу самопливом на площі 1,3 млн.га². З цією метою було запроєктовано збудувати біля Дніпровських порогів греблю, яка б підняла рівень води в річці, завдяки чому вона змогла поступати в магістральний зрошувальний канал, який одночасно повинен був бути і судноплавним. Вартість будівництва в розрахунку на 1 га зрошеної площі за проектом становила близько 184 крб., в тому числі: витрати на магістральний канал - 115 крб., на зрошувальну сітку та дренаж - 69 крб. на 1 га. Втілення в життя цього проекту давало можливість, за його словами, "одержати таким шляхом Російську Ломбардію".

У 1914 р. інженер В.Д.Нікольський склав біля оригінальний проект зрошення 872 тис.га земель³. Його проект, на відміну від попереднього, передбачав зрошення земель з механічним підйомом води з Дніпра насосними станціями в районі Каховки.

Відомі також схеми інженерів Тимонова /1890 р./, Р.В.Чікова /1915 р./ та ін. Наприклад, внаслідок роботи експедиції, яку очолював В.В.Чіков, з'явився відомий, детально опрацьований проект штучного зрошення 121,5 тис.га також з механічним підйомом води двома насосними станціями, які намічено було збудувати поблизу м.Каховки та с.Козацького. Електроенергію для роботи насосних станцій планувалось одержувати від передбаченої цим проектом Дніпровської ГЕС.

Відомі ще інші схеми і проекти. Проте вони тією чи іншою мірою повторювали згадані і мало чим від них відрізнялися. Однак всім цим проектам не судилось здійснитися в умовах відсталого царської Росії.

У дореволюційний період на півдні України були створені лише окремі невеликі дослідні ділянки правильного зрошення, початок яким поклав інженер Д.Мишенков. На території сучасної Дніпропетровської області на лівому березі р.Вовчої в 70-х роках ми-

¹ Д.Т. З у з и к. Проблема Нижнего Днепра. М.-Л., 1932, стор.7-8.

² В.В. Ч и к о в. Орошение материковых уездов Таврической губернии водами р.Днепра. Петроград, 1916.

³ Т а м ж е.

нулого століття він збудував невелику зрошувальну систему¹. Пізніше, у 80-х роках завдяки роботам першої царської "зрошувальної" експедиції генерала І.І.Жилінського, яка в 1880-1894 рр. працювала в різних районах Європейської частини Росії, було збудовано також інші дослідні ділянки правильного зрошення: Кам"янська площею понад 1000 га - в Запорізькій області, Сагайдацька площею 550 га - у Миколаївській області та ін.

Іригаційні роботи в цей період проводились і в інших районах півдня України. У 70-х рр. було створено першу поливну ділянку площею 160 га поблизу м.Ізмаїла. В 1895 р. зрошувальна сітка була збудована на площі 510 га в урочищі Буджак за 10 км від м.Ізмаїла².

Загальна площа зрошуваних земель на півдні України на кінець 1917 р. ледве досягла 4,0 тис.га. В Криму на той період поливалось не більше 17,0 тис.га садів, виноградників та городів.

Д р у г и й п е р і о д у розвитку іригації на Україні почався після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції і охоплює час з 1921 по 1941 р.

Питання зрошення земель в цей період стають на реальну основу. Вперше як складова частина першочергового завдання будівництва соціалістичного суспільства в СРСР проблема іригації земель водами р.Дніпра була поставлена в геніальному плані ГОБЛРО, розробленому під керівництвом та за участю В.І.Леніна і названому ним другою програмою партії. В зв"язку з будівництвом Дніпровської гідроелектростанції ім.В.І.Леніна було намічено зросити дніпровською водою 250 тис.га посушливих, але родючих українських чорноземних ґрунтів.

В проєкті проф.І.Г.Александрова і І.І.Белькова, котрий було прийнято за основу проведення досліджень та гідротехнічного будівництва на Нижньому Дніпрі, всі питання вирішувались комплексно. Поруч з вирішенням задач розвитку енергетики і транспорту проєкт передбачав зрошення першої черги сільськогосподарських угідь на площі 480 тис.га³. Виходячи з накреслених масштабів робіт і їх

¹ АН СССР. Комиссия по ирригации. Труды, вып.5. М.-Л. 1935, стор.26-27.

² Питання економіки і організації водопостачання та зрошення. К., 1960, стор.42.

³ И.И. Б е л ь к о в. Перспективы развития мелиорации в Приднепровье. Материалы к проєкту проф.Александрова. У вып.М., 1928.

значення для розвитку народного господарства, дніпровське будівництво по всіх складових частинах комплексу /енергетика - транспорт - іригація/ мало загальносоюзне народногосподарське значення. Але в першу чергу воно відіграло вирішальну роль для розвитку продуктивних сил Радянської України.

Другим п'ятирічним планом, за даними Держплану УРСР та Укрводгоспу, було намічено здійснити зрошення земель на площі близько 700 тис.га, в тому числі у районах Нижнього Дніпра 530 тис.га¹. Необхідність розвитку іригації в таких значних розмірах, в той час спричинялася тими обставинами, що великі площі /понад 130 тис.га/ зрошуваних земель планувалось відвести під бавовник, а також тим, що іригація виступала тоді єдиним найбільш надійним засобом боротьби з посухою.

Проте ці плани залишились, на жаль, не виконаними, оскільки державі потрібна була електроенергія для створення сучасної промисловості, що згодом змогла докорінно реконструювати сільськогосподарське виробництво. Зрошення ж таких великих площ земель призвело б до значного зменшення потужності гідроелектростанції, так як воду для поливу проектувалось забирати з верхнього б'єфу Дніпровської греблі. В тому разі, коли забір води з р.Дніпра здійснювався б з нижнього б'єфу насосними станціями, необхідно було б значний процент електроенергії використовувати для їх роботи. До того ж, економічні розрахунки показали, що більш ефективним на той час було використання води для виробництва електроенергії.

На початок 1941 р. площа зрошуваних земель, переважно в південному степу і на Кримському півострові, все ж таки значно зросла і досягла 114 тис.га. За 20 мирних довоєнних років Радянської влади зрошувальна сітка була збудована на площі понад 93 тис.га, тобто в середньому за рік в експлуатацію вводилось 4650 га поливних земель. За цей період збудовано окремі великі державні зрошувальні системи - Альмінська /1935 р./ площею 3 тис.га та Тайганська /1938 р./ площею 5,6 тис.га в Криму, Троїцька, Маяко-Білаївська і Карачакська - в Одеській області та ін. Але і в цей період збільшення площі зрошуваних земель відбувалось за рахунок будівництва колгоспами і радгоспами республіки невеликих поливних ділянок. Джерелами води для зрошення

---

¹ М. Розов та ін. Дніпровське будівництво і сільське господарство районів зрошення. Харків, 1933.

були здебільшого ставки, озера, артезіанські колодязі та водоймища, збудовані на малих річках. Основні водні магістралі - Дніпро, Дністер, Південний Буг і Сіверський Донець - в цей період практично ще не стали джерелами зрошення.

Третій /післявоєнний/ період у розвитку іригації земель на Україні /1945-1965 рр./ почався виходом зрошення на великі площі. За останні 15-20 років в нашій республіці збудовано і адано в експлуатацію ряд найбільших в СРСР зрошувальних систем - Інгулецьку в Миколаївській і Херсонській областях, Кам"янський Под у Запорізькій області, Краснознам"янську, Чаплинську в Херсонській області, Салгирську в Криму та ін. /див.табл.1/. Грандіозне іригаційне будівництво ведеться в зоні Північно-Кримського каналу. Вже сьогодні тут зрошується більше 80 тис.га земель, а після закінчення робіт останньої черги зрошуватиметься понад 350 тис. гектарів кримських степів. Площа обводнення досягне 1 млн.га.

Т а б л и ц я 1

Основні державні зрошувальні системи на Україні

Назва зрошувальної системи	Площа зрошення /тис.га/	Кількість господарств на системі	Довжина постійної зрошувальної мережі /км/
Інгулецька	61,4	54	1921
Краснознам"янська	47,8	36	1464
Кам"янський Под	15,9	9	390
Бахчисарайські	10,5	24	670
Салгирська	6,1	16	191
Тайганська	10,6	22	428
Джанкойська	27,0	21	710
Красноперекопська	27,0	16	1122,5
Чаплинська	14,0	15	493
Каланчакська	14,6	14	447

Переважає більшість зрошувальних систем, збудованих у післявоєнний період, використовує для поливу водні ресурси Дніпра. Це стало можливим завдяки створенню водоймищ з великими запасами води, внаслідок зведення на Дніпрі ряду гідроелектростанцій /Каховської, Дніпродзержинської та ін./ Розв'язання проблеми Великого Дніпра та комплексного використання водних ресурсів позитивно вплинуло на розвиток продуктивних сил не тільки в промисловості, але й в сільському господарстві УРСР.

Під кінець 1965 р., тобто на початку УШ п"ятирічки /1966-

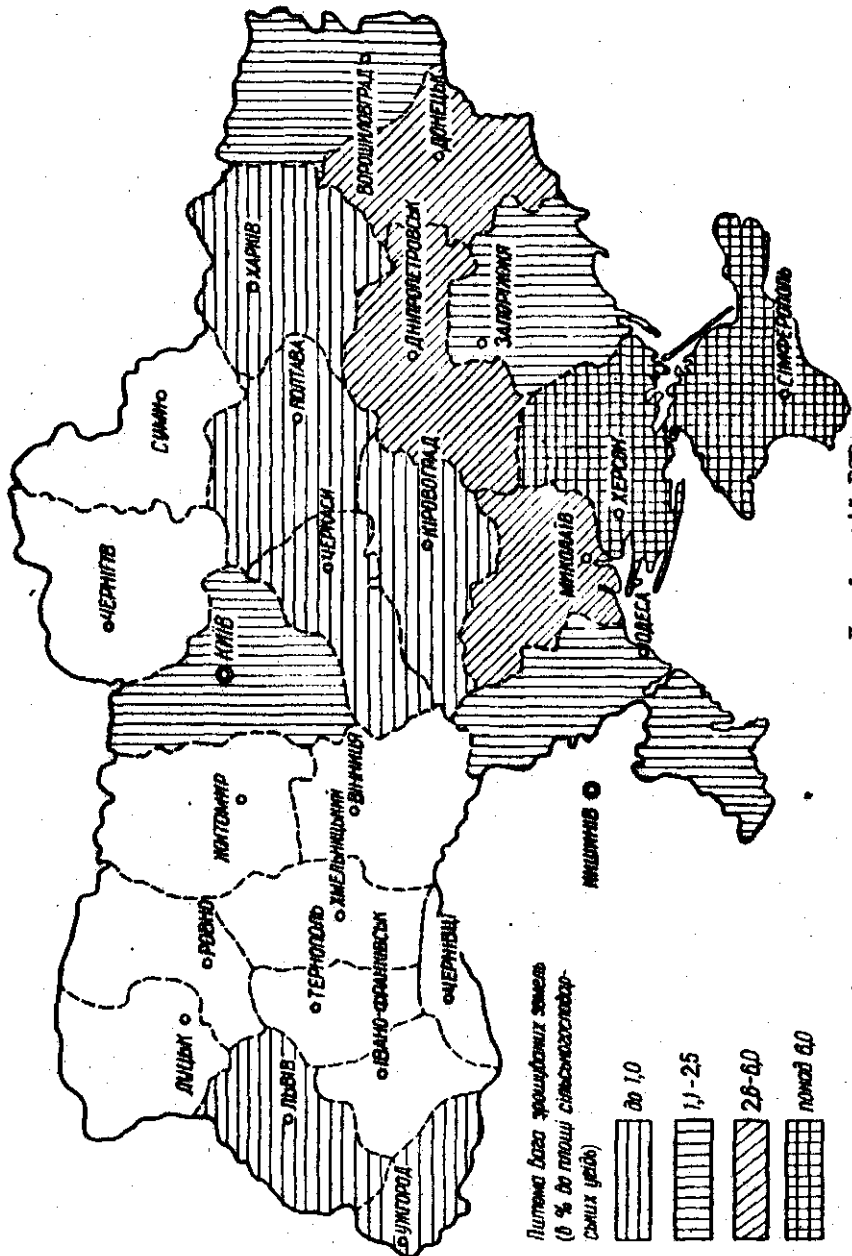
1970 рр./, в республіці було 540 тис.га зрошуваних земель. Порівняно з 1941 р. площа їх збільшилась майже в п'ять разів, 256,4 тис.га цієї площі /47,5%/ зрошувалось великими державними системами, а решта являла собою невеликі поливні ділянки в господарствах.

Особливо високими темпами іригація в УРСР розвивалась за роки семирічки. За 1959-1965 рр. площа поливних земель збільшилась майже на 290 тис.га. Це означає, що в середньому за рік вона зростала на 41,4 тис.га. В іригаційне будівництво на Україні за роки семирічки вкладено 335 млн.крб. державних коштів. Значні витрати на зрошення зробили також колгоспи і радгоспи республіки.

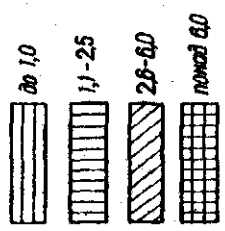
Новий етап у розвитку зрошення земель на Україні розпочався після травневого /1966 р./ Пленуму ЦК КПРС, який прийняв розгорнуту програму меліоративного будівництва в країні, розраховану на 10 років /1966-1975 рр./. Внаслідок перетворення в життя цієї програми площа зрошуваних земель в республіці досягне 1,25 млн.га. Каскад дніпровських водоймищ і подальші гідроенергетичні роботи на Дністрі, Південному Бугу та інших річках відкривають широкі перспективи для розвитку іригації на Україні.

За час, що минув після травневого /1966 р./ Пленуму ЦК КПРС, на Україні здано в експлуатацію більше 370 тис.га земель із зрошувальною мережею. На початку 1970 р. загальна площа їх становила 841 тис.га. Якщо раніше розвиток іригації відбувався головним чином за рахунок будівництва невеликих господарських зрошувальних систем, то за останні десять років приріст поливних площ забезпечувався переважно за рахунок зведення великих державних зрошувальних систем. Так, із загальної площі зрошення 238,2 тис.га, зданої в експлуатацію протягом 1959-1964 рр., на невеликі зрошувані ділянки припадало лише 76,8 тис.га або 32,2%, а за період 1965-1968 рр. - відповідно 313,3; 65,1 тис.га і 21%.

Поливні землі /ділянки/ тепер має майже 1/4 частина всіх колгоспів і радгоспів України, а в Південному економічному районі - майже кожен радгосп і кожен другий колгосп. В південних, а також в Дніпропетровській і Донецькій областях зрошувані землі займають найбільшу питому вагу в площі сільськогосподарських угідь /див. картосхему/. В середньому по УРСР на одне господарство /маються на увазі тільки ті господарства, що володіють зрошуваними землями/ припадає біля 308 га земель з зрошувальною мережею, в тому числі на один радгосп - 628 га, на один колгосп - 174 га. В Південному економічному районі - відповідно 468, 780 та 305 га.

Питання бага зрошуваних земель
(% до площі сільськогосподар-
ських земель)

Розміщення зрошуваних земель в Українській РСР /1969 р./

В умовах високих темпів науково-технічного прогресу і дальшого поглиблення суспільного розподілу праці рівень інтенсифікації, зокрема меліорації і хімізації землеробства та механізації праці, виступає важливим показником рівня розвитку продуктивних сил не тільки в сільському господарстві, а й народному господарстві республіки в цілому. Чим більшою буде площа зрошуваних земель, тим вищим буде рівень інтенсивності сільськогосподарського виробництва, тим більше зменшиться амплітуда коливань врожайності сільськогосподарських культур в залежності від метеорологічних факторів, і соціалістичне сільське господарство буде одержувати високі і сталі врожаї незалежно від наявних метеорологічних умов.

На зрошуваних землях врожайність культур, як правило, в 1,5-2 рази вища, ніж на незрошуваних. Наприклад, в колгоспах і радгоспах України в середньому за 1962-1968 рр. врожайність основних поливних культур була в 1,75 рази вища, в тому числі в посушливому 1963 р. - в 1,94 рази. Проте багато господарств добивається значно вищого приросту врожаю за рахунок зрошення і одержує по 60-80 ц рису, 50-60 ц пшениці, 500-550 ц цукрових буряків, 220-250 ц овочів, 80-100 ц винограду з кожного гектара зрошуваних земель, або в 2,5-3 рази більше, ніж на незрошуваних.

Зрошення земель - це великий резерв в розвитку продуктивних сил Української РСР.

Значення іригації не обмежується лише тим, що вона справляє значний вплив на розвиток продуктивних сил. Вплив цей поширюється на розвиток суспільства взагалі. Запровадження зрошення земель призводить до виникнення в окремих районах нових галузей економіки, інтенсифікації виробництва та росту продуктивності праці, що в свою чергу веде до певних соціально-економічних змін. Як показує ознайомлення з основними етапами у розвитку іригації, значення її зростає, і це, безумовно, викликає необхідність дальшого вивчення в історичному плані всіх пов'язаних з іригацією питань.

О.А.Купчинський

УКРАЇНА В КАРТОГРАФІЧНИХ ПРАЦЯХ КОЛЕКЦІЇ ЦЕНТРАЛЬНОГО
ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ УРСР У ЛЬВОВІ

Серед картографічних зібрань України чи не найповніше /після

Києва/ представлені картографічні матеріали в колекції Львівського філіалу Центрального державного історичного архіву.

Праці колекції - різного походження, створені різноманітними колективами і науковими закладами. Вони стосуються майже всіх країн Європи, Америки, Азії та ін. континентів, засвідчують більше чотирьох десятків осередків картографічного виробництва світу, найбільші з яких - Амстердам, Нюрнберг, Веймар, Гота, Глогау, Відень тощо.

Колекція налічує 1900 одиниць. Порівнюючи її з обсягами картосховищ, які містяться у Паризькій королівській бібліотеці, Бібліотеці Конгресу США, Бібліотеці Королівського товариства в Лондоні, сховищах Ленінграда, Москви, зокрема Бібліотеки ім.В.І.Лєніна, або ж Центральної наукової бібліотеки АН УРСР у Києві, вона невелика. Однак склад її різноманітний за змістом, номенклатурою і формою. Заслужує на увагу тематика і хронологічні межі карт, діапазон яких протягом XIV-XX ст. сягає від ранніх загальногеографічних карт, топографічних і оглядово-топографічних до спеціальних і комплексних карт.

У статті робиться загальний огляд картографічних творів колекції, але головна увага спрямована лише на ту частину карт, яка стосується української території. Охоплюються найбільш тематично виразні і оригінальні карти, зміст яких не знаходить повторень. Не беруться до уваги великомасштабні, зокрема топографічні карти, а також ті, наприклад, загальногеографічні, які мають менш пізнавальне значення для вивчення історичної картографії і географії України. Крім карт, наводиться перелік окремих атласів.

До найдавніших карт колекції відноситься загальногеографічна карта Європи, частини Близького Сходу та Північної Африки. Невідомий автор називає її картою світу / *Mapa mundi vel ditant con usage del Mon e de les Regions que /*. Карта складена на Мальорці / Іспанія / у 1375 р. каталонською мовою без картографічної сітки, де поруч з основними елементами навантаження виступають інформаційні написи та рисунки. У колекції міститься її копія - літографічний відбиток з контура факсиміле. Звертає на себе увагу вписана на карту територія південних земель України і Причорномор'я з береговою лінією, яка дуже наближена до контурів карт пізнішого періоду. Карта засвідчує ряд назв території / на півдні України - *Cumana*, на північний захід *Куманія* - *Rossia*, *Polonia*, на захід - *Burgaria* /, назв міст / *Shiva* - Київ, в Криму і на чорноморському побережжі - *Pondico*, *Caffa*, *Sodaya*, *Senbano*, *Gatzer*, *Golfo de Nigropilla* і ін./ Біла точ-

ки розташування ЛЬВОВА / Civitas de Leo / подається дошка - en esta ciutat venan alguns merchaders es las partidas de Levant per esta mar de Lamanya en Flandes, що дослівно означає - до цього міста прибувають деякі купці зі Сходу, /які/ йдуть у Фландрію через Ламанське море /142/.

Хронологічно пізніший період історичної картографії України в колекції зв'язаний з іменем французького інженера-картографа Г.Боплана. Колекція засвідчує карти Київського, Подільського, Брацлавського воеводств та карту галицького Покуття: *Ukrainae pars quae Kiovia Palatinatus vulgo dicitur. Per Guilbelmum le Vasseur de Beauplan S.R.M. Poloniae Architectum militarem etc. Amstelodami ex officina I. Covens et G. Mortier (941)*¹; *Ukrainae pars, quae Podolia Palatinatus vulgo dicitur. Per Guil. le Vasseur de Beauplan S. R. M.-tis Poloniae Architectum militarem etc. Vniuzy zliwa в рамці-Astelodami Apud I. Covens et G.Mortier (944); Ukrainae pars quae Barclavia Palatinatus vulgo dicitur. Per Guilbelmum de Vasseur de Beauplan S.R.M.-tis Poloniae Architectum militarem etc. (942); Ukrainae pars quae Pokutia vulgo dicitur. Per Guil le Vasseur de Beauplan S.R.M. Poloniae Archit-m militarem etc. Amstelodami Exc. Covens et Mortier (945).*

Усі чотири карти відображають окремо, почастино українські землі. Майже повністю вище згадана територія України представлена на карті під заголовком: *Tyrus Generalis Ukrainae, sive Palatinatus Podoliae, Kioviensis et Braslavienſis terras nova delineatione exhibens.* Внизу, посередині в рамці: *Ex officina Janesonio-Nasbergiana et Mosia Pitt (946).* Дана карта збереглась також в іншому варіанті, в якому при тотожному змісту карти, однаковому заголовку, форматі паперу не вписана картографічна сітка, не подається наймення видавців і наявне інше розфарбування. Карта являє собою повторення першої, виданої Герардом Вальком і Петром Шенком /946/.

Немає потреби говорити про значення, роль і місце поданих карт в історичній картографії України. Всі вони появились у світ в середині XVII ст., починаючи з 1648 р.³, а створювались на мате-

¹ Центральний державний історичний архів УРСР у Львові, ф.742, оп.1, спр.142. Далі подається в дужках тільки номер справи.

² При описі карт подаємо назву, наймення і титулятуру автора, місце видання та ін. викідні дані легенди повністю із збереженням орфографії оригіналів.

³ У цьому році виготовлена генеральна карта України /друк.1651/ Велика карта України, що складалася з 8 листів, видана у 1650 р.

ріадах, зібраних раніше¹; повнота фактажу говорить сама про себе. Саме дані карти є чи не найпершим достовірним картографічним джерелом дослідження історичної, фізичної та політичної географії земель України.

Сімнадцяте сторіччя у колекції представлено також оригінальними рукописними планами-картами. Про них /саме при огляді картографічних творів колекції/ згадуємо тому, що ці плани з'ясовують історичний розвиток картографії, засвідчуючи початковий етап створення і переростання давнього схематичного плану в стабільний розмірений план-карту. Вони створені невідомими, можливо, корінними умільцями-креслярами без картографічної сітки у досить великому масштабі /не виключено, що на основі інших карт/ і стосуються окремих територій України /Львівщина, околиці Перемишля/. Фізико-географічні елементи їх подаються подібно як у пізніших кадастральних планах, однак з виділенням об'ємних відображень /нас.пункти/. Заслужовує на увагу план-карта околиць ріки Зубря під Львовом, в районі сіл Раковець, Кугаїв, Загір'я, Підтемне разом з підтемненською фортецею. План-карта без титульного заголовка з написом на звороті: *Mapra vigore desc/et/i Tribun/alis/ Lublin/ensis/ Feria sexta an/te/ festum s/ancti/ Lauren/tii/ Mar-tyr/ia/ p/ro/x/im/a A/nn/o D/omini/ 1654 in fundo bonor/um/ con/trac/versogum delineawana*. Крім назв сіл, на плані-карті вписані назви урочищ, лісів, шляхів /1071/.

Другим подібним за змістом і способом виконання є план-карта цих же околиць з написом на звороті: *Mapra ad Vopa Podsciejsze, Rakowies etc.* Крім вказаних у титулі назв місцевостей, план-карта відображає набагато ширшу територію, охоплюючи села Міялтичі, Товців, Селища, Ловушну, Суходіл, Вовків, Загір'я, Кугаїв, околиці сіл Старого Села, Деревача і ін. Тут же подана мікротопоніміка /1072/.

Подібного характеру – план-карта частини земель Присяння, околиць сіл Петуля, Молодич, Радава і ін., лісових масивів, ставів та ріки Сян з притоками. Тут же часто-густо виносяться межі маєтків громад /1079/.

Два останні плани-карти відносяться до 70-80 рр. ХУІ ст. Такі плани-карти зустрічаються також у пізніший період. Вони цікаві з боку вивчення історії формування картографії, мають значний джерельний матеріал з історичної географії /межі громад, річкова система, ландшафт, топонімічні назви/.

Значний інтерес з боку дослідження географії українських

---

¹ Г.Боплан перебував на території Польщі та України з 1630 по 1647 рр.

земель першої половини XVIII ст. становлять собою карти відомого німецького гравера-картографа Й.Б.Гоманна /1664-1724/. Привертає до себе увагу карта "Regni Poloniae Magnique Ducatus Lithuaniae nova et exacta tabula ad mentem Starovolscii descripta a Joh. Bapt. Homanno Sac. Caes. Mai. Geographo. Norinberge. Cum Privil. Sac. Caes. Maiest" (670). Одна з кращих карт щодо найбільш правильного зображення території і повноти фактажу, зокрема щодо чіткого подання політико-адміністративного поділу України XVIII ст., є карта під заголовком "Mappa Geographica Regni Poloniae ex novissimis quotquot sunt mappis specialibus composita et ad L.L. steogeographicae projectionis, revocata, a Tob. Mayero S.C.S. Luci publicae tradita per Homannianos Heredes, Norimb. anno 1750". На карті нанесено кордони воєводств /зокрема дослідницьку цінність представляють межі західних воєводств/, подається територія Волині, Поділля, Полісся, визначаються східні кордони Лівобережної України /672/.

Південь України, а також частково землі при середній течії Дністра засвідчені на карті Турецької імперії "Imperium Turcicum in Europa, Asia et Africa Regiones proprias, Tributarias, Clientelares sicut et omnes eiusdem Beglibegatus seu Praefecturas Generales exhibens Sumtibus Io. Baptista Homanni, Norinbergae" (900).

Майже всі землі України відображені на карті німецького географа, картографа і гравера М.Сеуттері /кін. XVII - поч. XVIII ст./ "Amplissima Ucrainae Regio, Palatinatus Kioviensem et Braclaviensem complectens, cum adjacentibus Provinciis, juxta recentissimam designationem aeri incisa arte et sumtibus Matthaei Seutteri S. Caes. et Reg. Cathol. Maiest. Geogr. Augustae Vindel" (943).

Риси політико-адміністративного поділу українських земель також висвітлює оригінальна карта, складена в 50-их роках XVIII ст. німецьким картографом Т.К.Лоттером /1717-1777/ - "Mappa Geographica ex novissimis observationibus representans Regnum Poloniae et Magnum Ducatum Lithuaniae. Cura et sumptibus Tobiae Conradi Lotter Geogr. Aug. Vindel. 1759. I.C.Lotter sculpa" (640).

Наприкінці XVIII - початку XIX ст. число картографічних творів, що стосуються України, значно збільшується. Розвиваючись на традиціях давньої картографії, удосконалюється картографічна основа карт через проведення нових помірив і зйомок території, поступово розширюється їх тематика. Полтовхом до цього був розвиток капіталістичних відносин в Європі, енергійне використання природних багатств, нові вимоги армії.

Проте більшість карт не виходить за межі загальногеографічної тематики і, подаючи ті чи інші нові відмінні елементи, традиційно висвітлює політико-адміністративний поділ країни. Так карта, складена десь у 70 р. XVIII ст. /"Carte nouvelle des Royaumes de Galizie et Lodomerie avec de District de Bukovine, a Augsbourg chez Tobie Conrad Lotter"/ подає політико-адміністративний поділ Галичини і Буковини в перші роки австрійського поневолення. Галичина тоді поділялася на 6 округів /Белз, Галич, Львів, Самбір, Величка, Пільзно/ і 19 дистриктів - повітів. На карті зазначені місця розміщення пошт, давніх укріплень, фортець. Буковина подана в загальних контурах /362/.

Детальний поділ Буковини разом з зазначенням господарсько-промислових осередків, мережі зв'язку подає складена в 1773 р. карта "Volkswirtschaftliche Übersichtskarte Herzogthumes Bukowina" /382/. Приблизно до цього ж часу відноситься загальногеографічна карта "Die Landschaft Bukowina" /з атласу; 344/. Другорядне пізнавальне значення має карта "Neueste Karte von Polen und Litauen samt den Oesterreichischen, Russischen und Preussischen Theile und den Ubrigen angraezenden Landern, 1793 (629). Буковина, частина Покуття, територія українських Карпат та Закарпаття відображені на карті, виданій у Відні наприкінці XVIII - початку XIX ст. під заголовком "Nouvelle Carte du Royaume de Hongrie de Croatie de Slavonie, et de Transylvanie, dressée et rectifiée d'après les dernières observations et recherches exactes". Вона подає за відповідною нумерацією адміністративний поділ названих країн, серед яких і Закарпаття, виділяючи т.зв. комітати та округи (Comitatum ac Districtuum; 169).

Такий шлях розвитку картографії українських земель засвідчено і в пізніші роки XIX ст. Сюди слід віднести політико-адміністративну карту Галичини, на якій виділяються кордони між Російськом імперією та Австро-Угорщиною у 1815 р. Карта належить до ранніх картографічних творів західноукраїнських земель. Територіальний поділ Галичини дещо пізнішого часу відображений на карті /складеній з 33 аркушів/ під заголовком: "Koenigreich Galizien und Lodomerien herausgegeben im Jahre 1790 von Liesganig. Nach dem vorzüglichsten neuern Hilfsquellen vermehrt und verbessert von dem k. k. Oest. Generalquartiermeisterstabe im Jahre 1824" /308/. Поділ Галичини 1829 р. висвітлює карта "Oesterreichisches Galizien" /370/. Судово-адміністративний поділ Галичини на округи /Verwaltungs-Gebiet und Landericht/, в основу якого був покладений етнічний склад населення, відображає карта "Übersichtskarte der neuorganisierten Gerichts, und Verwaltungs Bezirke der

Königreich Galizien und Lodomerien und des Herzogthums Bukowina" /375/¹. Поділ Галичини і Буковини періоду 1849 і 1851 рр. подають карти "Galicya i Lodomerja" /364/. "Die königreiche Galizien und Lodomerien mit den Herzogthümern Auschwitz Zator und dem Grossherzogthume Krakau denn das Kronland Bukowina nach der neuesten politischen und gerichtlichen Eintheilung", 1851 / 368 /. При картях є таблиці поділу на округи і повіти, статистичні відомості про число міст, містечок, сіл у кожному окрузі тощо. Вся Україна відображена на карті "General-karte vom Westlichen Russland nebst Preussen, Posen und Galizien", складеній Е.Гандке /856/. Криму стосується карта "Special-Karte der Krim", складена І. Гутом / 861 /.

На початку ХІХ ст. поруч з картами, які відображають політичну географію переважно свого часу, появляються карти, які засвідчують періоди попередніх століть, розкриваючи історико-політичну географію. Такі спроби зустрічаються і наприкінці ХУІІІ ст. Питання поділу українських земель першої половини ХУІІІ ст. висвітлюється на картах, складених у 70-х - 80-х рр. того ж століття. Так, наприклад, територія Галицької, Львівської, Перемишльської, Сянницької та Холмської земель, Самбірської економії, Жидачівського повіту /в оригіналі - землі/, західних країн України відображається на карті, виданій в 1775 р., "Lubomeriae et Galliciae Regni. Tabula Geographica, Impensis Johannianorum Haeredum", 1775р. Карта збереглась неповністю /329/. Територія України з зазначенням адміністративного поділу знаходить відображення на карті з 1788 р. під заголовком: "Dritter Theil der Karte von Europa, welcher das südliche Russland, Polen und Ungarn die europäische, und beinahe die ganze asiatische Türkei enthält. Verfasst von Herrn d'Anville, Neuherausgegeben von Herrn F.A. Schraembi" (195).

Один з перших політико-адміністративних поділів Галичини та Буковини засвідчує рукописна карта Ф.Літвицького, складена десь у першій половині ХІХ ст. - "Galizien und Lodomerien nach der alten Eintheilung in 19 Kreise mit dem District der Bukowina" (366).

Проте поруч з висвітленням на загальногеографічних картах здебільшого політичної географії сучасності, чи близьких до сучасного етапу часів, помітно починає розширюватись і виділятися ця ж тематика в історичному плані, сягаючи давнини.

¹Окремо Львівський округ представлений на карті "mapa gościn-sób w Lwowskim okręgu administracyjnym Galicyi, 1856" (396).

Територія України та народи, які її заселяли в період Римської імперії, знаходять відображення, наприклад, на карті "Imperii Romani tabula Geographica", складеній Г.Кепертом /189/. Територію розміщення слов'янських племен /бужан, дреговиців, білих хорватів, полян, лучичів, полян, ляхів, чехів, лужицян/ подає карта, яка зображає Європу часів Карла Великого, "Europa zur Zeit Karls des Grossen", складена за К.Спрунером Ц.А.Бретшнейдером /149/. Слов'янські племена цих часів засвідчені на карті Л.Ходзька під заголовком: "Carte des Pays slave-Polonaix aux XVIII et IX siècles"...(202). Всі перераховані карти складені в ХІХ ст.

Таких карт чимало в колекції. Окремі з них слід вважати лише посібниками при вивченні історії /678/. Тут же містяться карти, що стосуються найраніших часів історії наших земель, опубліковані в монографіях, статтях. Це - "Колонізація Східної Європи перед ІІІ віком до Хр/сті/" /'83/, "Карта східної і північної Європи з початку ХІУ століття" /181/.

Певне пізнавальне значення щодо історії картографії, зокрема при порівняльному вивченні таких питань, як політичні кордони українських земель в їх історичному розвитку, відображають карти пізнішого періоду. Заслужовують уваги карта Б.Гасенштейна - "Europa um die Mitte des vierzehnten Jahrhunderts", де виділяються кордони Червоної Русі, Великого князівства Литовського з Мазовією та Польського Королівства /150/, карта Я.Топольницького - "Mara Rzeczpospolitej Polskiej". На останній карті, крім даних про внутрішній поділ України, виносяться питання, які не завжди послідовно з'ясовуються в історичній картографії. Наприклад, погранична смуга і система укріплень кордону між Росією і Запоріжжям на 1737 р. /615/. Відомості про поділ частини українських земель подає комп'ютерна карта Я.Бабицецького "Polska w roku 1771" /до карти додано схеми поділу України в зв'язку з поділами Польщі; 611/. Свідченням польської експансії на українські землі від найдавніших часів до 1667 р. з додатком схем етапів трьох поділів Польщі є карта С.Євстахевича "Polska z 1772 z. w historycznym rozwoju" (628). Територіальний поділ України 1520 і 1810 рр. знаходить відображення також на схематичних картах. "Europa um das Jahr 1520", "Europa um das Jahr 1810" / карти являють собою складову частину історичного атласу Європи; 152, 154/.

При дослідженні останніх карт необхідне критичне ставлення до їх змісту. Вони неповні за обсягом питань, здебільшого заста-

ріді по своєму фактажу, окремі з них непослідовні у трактуванні тих чи інших історичних даних.

Ряд розглядуваних політико-адміністративних карт носить комплексний характер, який проявляється в повднанні відомостей з політичної географії українських земель за різні періоди. Карта "Polonia some era nel 1770" охоплює політико-адміністративні райони до поділів Польщі, період поділів, також стан кордонів перед Віденським конгресом – кордони Австро-Угорщини і Росії на Поділлі в 1815 р. /627/. Повднання кордонів давньої Польщі з кордонами цих же земель на початку XIX ст. відображають також карти "Mapa królewstwa Polskiego w dawnych granicach z znaczeniem podziału w roku 1830" , складена О.Закревським /633/, "Carte Générale de Pologne;" перекладена Бруне /634/, "Charte von Polen nach seiner gegenwärtigen Eintheilung in das neue Königreich Polen die übrigen russischen Besitzungen, das preussische Großherzogthum Posen, die Republik Krakau und das Königreich Galizien" (636).

Розвиток і диференціація наукових знань зумовлює в XIX ст. розширення тематики карт. Крім загальногеографічних, як найбільш поширеного типу карт, у картографію входить спеціальна тематика. Так появляються геологічні карти, карти ґрунтів, фізичні, спеціальні орографічні, гідрографічні та ін.

Загальні відомості про геологічну будову ряду земель України подає карта "Die Erde. Geologische Übersicht nach Berghaus u.a."(105). Подіони ж дані засвідчує "Mapa geognostyczna i fizyczna kraju Polskiego i Litewskiego w dawnych jego granicach" (607). Геологічна будова частини Українських Карпат зафіксована на рукописній без назви бланківці /608/, також на карті Б.Свідерського "Geomorfologiczna mapa Czarnohory" (839).

Чимало карт колекції присвячено географії населення українських земель. Територія заселення українців знайшла відображення на загальній етнографічній карті Австро-Угорщини, складеній Ф.Моннісром, – "Karte der Verteilung der Bevölkerung Oesterreich-Ungarn's nach der Umgangs-beziehungsweise Mutter-Sprache auf Grund der Ergebnisse d.Volkzählung v.31 Dec.1880" (380). Загальне поширення українців на європейському континенті за даними 1910 р. висвітлює карта "Ethnographische Übersichtskarte des ukrainischen Nationalterritoriums" (991).

Деякі критерії для з'ясування меж поширення українського населення /оскільки подаються не всі населені пункти, а розгля-

дувані непослідовно відбивають статистичні дані/, зокрема на західних окраїнах України на початку ХХ ст., подає карта Г.Верценського "Мапа języка domowego ludności chrześcijańskiej wschodniej części gubernii Lubelskiej jaka ma być wydzieloną do projektowanej gubernii Chełmskiej"/700/. Етнографічні межі на території Холмщини, Підляшшя, а також Лемківщини знаходять відбиття і на інших картах /995/. Цікава за своїм задумом карта розподілу земель на Львівщині по відношенню до етнографічного складу населення "Мапа stanu posiadania nieruchomości ziemskich województwa Lwowskiego według narodowości /994; збереглась не повністю/. Окремі етнографічні карти носять тенденційний характер, інші не розмежовують східнослов'янських національностей. Ряд картографічних творів носить демографічний характер.

Серед спеціальних карт знаходять відображення пошта, мережа зв'язку тощо. У колекції наявна спеціальна схема руху товарів, грошей, швидкого і звичайного переміщення пошти між Віднем і містами Австро-Угорщини на 1838 р. Основний напрямок на українські землі йшов через Оломовець-Львів-Броди /420/. Поштові шляхи з зазначенням поштових станцій у Галичині в другій половині ХІХ ст. знайшли відбиток на карті "Post Routes Karte der Oesterreichischen Monarchie bearbeitet im Cours-Bureau an der k.k.General-Direction für Communicationen" (421). Мережа поштового зв'язку пізніх часів засвідчена також на спеціальних /422/ і політико-адміністративних картах /369, 375/.

Чимала кількість карт пов'язується з будівництвом залізниць, створенням залізничної мережі України. Серед них - картосхеми проєктів будівництва нових залізничних ліній в Галичині на 1891 р. /728/, "Карта Российских железных дорог", складена Н.Кеммелем /880/, "Мапа opisowo-poglądowa istniejących, w budowie będących i projektowanych kolei żelaznych w Galicyi i Bukowinie" (404), "Мапа dróg bitych, żelaznych i wodnych Galicyi i Bukowiny" (405), "Мапа poglądowa kolej żelaznych królestwa Galicyi i Lodoweyi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem" (407). На даній карті виділені державні локальні залізници, приватні промислово-лісові і проєктовані /725/. Досить детально залізнична мережа українських земель подана на картах "Kolej żelazne Rzeczpospolitej Polskiej" (716) також "Specialna mapa kolejowa Polski z wyszczególnieniem wszystkich linii kolejowych szeregotorowych, dwutorowych, jednotorowych oraz wszystkich bez wyjątku stacyi, складена Ф.Карповичем /719 /.

Поруч з подаєю залізничної мережі, окремі карти висвітлюють вантажопідйомність залізничних ліній. Цікавий за своїм задумом атлас товарообігу на території Російської імперії другої половини XIX ст., де висвітлено також вантажообіг на території України - "Wpływ drogi żelaznych na stan ekonomiczny Rosyi" / автор - Я.Блох, Варшава, 1878/. У ньому подані зведені карти, картосхеми та графіки перевезень товарів залізничним і водним транспортом за 1859-1862 рр., показано ввіз і ввіз товарів, починаючи з 1830 р., і розглядається цей же товарообіг усіма видами перевезень товарів на 1874 р. В атласі включено розділи, що вказують на експортні й імпорتنі товари, фінанси. Карти таких атласів входять в розряд комплексних економічних карт і висвітлюють ряд питань економіки країни.

Місце знаходження промислових центрів, відображення специфіки сільського господарства частин українських земель з зазначенням товарів імпорту й експорту подає карта "Polska gospodarcza", складена Є.Лотом і Е.Богданом в 1925 р. /704/. На увагу заслуговує комплексна економічно-статистична карта Галичини під заголовком "Statistische Karte Galiziens und der Bukowina die allgemein, politisch-administrativen, die Communications - die Bodencultur-und insbesondere die Industrieverhältnisse umfassend", складена на 10 аркушах. Карта висвітлює різні теми: типи ґрунтів і раси вирощуваної худоби, культивування різноманітних видів сільськогосподарських культур і місце знаходження лікарень, аптек, курортів, шкіл, місце розташування давніх замків, монастирів і адміністративно-управлінських центрів тощо. До карти додано статистичні відомості /395/. Крім карт, збереглися картосхеми, що відображають питання економіки і сільського господарства /307/ і ін.

Серед творів колекції є карта про поширення середніх спеціальних шкіл / Die land-und forstwirtschaftlichen Lehranstalten Oesterreichs nach dem Stande zu Ende des Jahres 1888; 430/.

Чимало карт колекції створено в зв'язку з воєнними подіями на території України. З них ми черпаємо відомості для дослідження конкретних історичних подій, вивчення історії війн. Це, наприклад, "Карта немецких захватов и притязаний на славянские земли", складена Д.Н.Вергуном /864/. "Карта русско-австрийского театра войны" /перша світова війна, район Волині, Галичини, Поділля; 875/. "Картосхема лінії наступу генерала Брусілова в червні 1916 р." /рукописна карта; 874/ і ін.

На увагу заслуговують карти повстань 1863-1864 рр. на території Польщі, Білорусії, України - "Mapa bitew i potyczek 1863-1864 (w) królestwie kongresowem z datami starć; Mapa bitew-potyczek 1863-1864 na Litwie i Rusi z datami starć, складені С.Зелінським / 879 /.

Крім карт колекція охоплює велику кількість планів міст, зокрема Львова¹, а також атласів. Останні тематично тісно пов'язуються з вищеподаними картографічними творами.

В статті названа незначна частина картографічних творів колекції навіть тих, які стосуються українських земель. Повне розкриття її змісту можливе при підготовці спеціального регіонального чи загального каталога карт України, де знайде відображення весь обсяг картографічних творів.

Поданий матеріал вказує на ще одну ланку джерел для дослідження нашої історії. Він є тим критерієм пізнання географічного середовища в історичному процесі, без знайомства з яким сучасному історичному не можливо вивчити цілий ряд історичних явищ. На основі карт розв'язується питання історичної політичної географії /географія адміністративних поділів, зовнішніх кордонів різних періодів, важливіших історичних подій/, історичної, фізичної географії /встановлення ландшафту, водного режиму/, історичної географії населення /колонізаційні рухи, переміщення населення, визначення маловідомих давніх поселень, густоти заселеності країн/, історичної економічної географії тощо.

Названі картографічні твори можуть бути використані при певній критичній оцінці для складання історичного атласа України, стати джерелом для дослідження історії картографії України.

Л.А.Пономаренко

ПЛАНИ М.КИЄВА КІНЦЯ ХУШ - ПОЧАТКУ ХІХ СТ.

Після возз'єднання Правобережної України з Росією почався новий період у житті Києва. Місто, яке протягом століть зазнавало численних руйнувань від князівських міжусобиць, татарських навал, панування шляхетської Польщі, почало відроджуватись. У 1781 р. Київ став адміністративним центром Київського наміс-

¹ Плани Львова становлять тему окремого огляду.

ництва, перетвореного у 1797 р. в Київську губернію, що сприяло піднесенню його політичного значення. Великий вплив на економічне життя міста зробили київські контракти, які вперше були урочисто відкриті 15 січня 1798 року. Контракти - це біржа, де поміщики, купці окладали між собою угоди та реєстрували їх в урядовій установі. На них приїздило так багато людей, що важко було розселитись. Приплив ярмаркових гостей та прибутки, які мав магістрат Києва та мешканці, сприяли впорядкуванню та забудівлі Подолу, Печерська та Старого Києва.

Контрактний ярмарок настільки розворушив Київ, що майже відразу магістрат взявся будувати спеціальний контрактний будинок на Подолі, закінчивши його в 1800 р., і в той же час провів впорядкування шляху з Подолу до Печерська, який був адміністративним центром.

Київ вважався не тільки політико-адміністративним та економічним центром Київської губернії, але й форпостом на півдні. Це підтверджує доповідна записка Румянцева-Задунайського про устрій міста Києва¹. В ній доповідається, що місто складається з двох укріплень - Старого Києва та Києво-Печерська, з'єднаних між собою ретраншементом. Кожне має свої передмістя. Старокиївське укріплення в силу його розташування на узгір'ях, - говорить далі, - розширити неможливо, тому слід тільки впорядкувати на його території вулиці. Головна увага приділялась Печерській фортеці, де мали бути збудовані спеціальні кам'яні казарми для розташування шести батальйонів. Поділ, який на той час не мав укріплень, не цікавив царських урядовців, тому, незважаючи на інтереси його мешканців, та магістрату, намічено було ліквідувати Поділ під тим приводом, що він затоплюється дніпровською повінню і має нездоровий клімат. Згідно з цією доповідною запискою та розробленим до неї першим проектним планом Києва, Катерина II у 1787 р. затвердила нове планування міста.

З'єднання Старокиївської та Печерської фортець в єдине ціле було вигідним з військових міркувань, проте ліквідація старовинної подільської частини міста ніяк не гармонувала з інтересами киян. Намічене планування переселення подолян на Печерськ, однак, не відбулось - магістрат всіляко перешкоджав виконанню такого проекту і після смерті Катерини II, в 1798 р. наказ про затвердження

---

¹ Центральна наукова бібліотека /далі - ЦНБ/ АН УРСР, відділ рукописів, № УШ 247/107.

проекту було скасовано. Отже київському магістратові довелось витратити ціле десятиріччя, щоб добитися скасування проекту щодо ліквідації Подолу.

Таким чином, перша спроба царського уряду спланувати забудову Києва виявилась невдалою.

Більш цінним для історичної топографії Києва є його план 1799 р.¹ Він охоплює всі три головні частини міста – Печерськ, Старий Київ та Поділ і дає уявлення, яким був Київ до перебудови, проведеної вже в XIX ст. На частині плану /рис./ добре видно укріплення, Софійський та Михайлівський монастирі, криві вулиці Подолу.

Копія плану, виконана на початку XIX ст. землеміром Іваном Кедриним та завірена архітектором Андрієм Меленським, має масштаб 200 сажень у дюймі, що відповідає 1:16800. Орієнтація відносно країн світу зображена стрілкою північ-південь. План – рукописний, виконаний тушшю та фарбами.

Посилення темпів забудови міста поставило Губернське правління перед необхідністю мати новий та більш детальний план, про що свідчить наказ від 14 лютого 1803 р. київському архітекторові А.Меленському. В наказі зазначено, що в місті відбулось багато змін за останні роки, тому слід зробити нові плани на всі три частини Києва з позначенням існуючої забудови, вільних ділянок та садів, які роздані під забудову.

Збереглось два плани А.Меленського – Києво-Печерського форштату з Красницею, Звіринцем та Либідською частиною², а також міста Києва з слободами Кудрявець, Кожум'яки, Биковщина та Плоске³. Вони становлять значний інтерес як з точки зору техніки оформлення, що значно вища від існуючих до того планів, так фактичного матеріалу.

Перший охоплює/в сучасних межах/ район від Хрещатика до бульвару Дружби народів і від Дніпра до бульвару Лесі Українки. Хрещатик був незабудованим, лише на початку /з боку Дніпра/ зображено по три невеликі садиби. Район сучасних вулиць Садової та Орджонікідзе являв собою тоді яри та рідколісся. Головними площами на Печерську були Еспланадна та Двірцева, а вулицями – Микільська, Московська, Трипільська, Васильківська, Фрейгольтова, Маскатинова, Ніжинська, Шметерська. Цікаво, що Московська вулиця зберегла свою

¹ ЦНБ АН УРСР, картографічний відділ, № 18929.

² Київський обласний державний архів, ф.1542, оп.1, спр.262.

³ Архів Інституту археології АН УРСР, ф.14, № 116.

назву та напрям до наших днів, змінилась тільки забудова на ній. В основному зберегла свій напрям і Микільська вулиця /тепер - Січневого повстання/. Інші зникли під час будівництва Києво-печерської /Миколаївської/ фортеці.

План Старокиївської частини з прилеглими слобідками та Подолом такий же повний і в тому ж масштабі - в англійському домі 20 сажень /1:1680/. В районі Старокиївської фортеці ми бачимо Софійський та Михайлівський монастирі, кам"яні церкви Андрія Первозваного /Андріївська/, Георгіївська, Десятинна, дерев"яні - Іоанна Златоуста, Святотроїцька, Стретенська, "пушечний двор", артилерійського гарнізону, кам"яну гарнізонну школу, дерев"яний острог, Львівські, Золоті та Печерські кріпосні ворота, колодязі та "питейные дома". Кожна садиба виділена окремо з позначенням всіх будинків, сараїв тощо. Перелічено також головні вулиці Старокиївської частини та Кожум"яцької слобідки - Андріївська, Биковицька, Варваринська, Вознесінська, Воздвиженська, Георгіївська, Давидівська, Львівська, Михайлівська, Навізна, Золота, Кожум"яцька, Рейтарська, Стретенська. До наших часів збереглась Андріївська /Андріївський спуск/, Рейтарська /тепер пишуть Рейтерська/, Трьохсвятительська, перейменована на Героїв Революції, Михайлівська - Паризької комуні, Софійська - Калініна. Інші зникли в 30-40 рр. минулого сторіччя в зв"язку з переплануванням цієї частини.

Великий інтерес становить план Подолу /рис./. Це - найповніший та досить точний план, на якому видно стару забудову до пожежі 1811 року, після якої було проведено повне перепланування цієї частини. Криві вузькі вулиці було замінено рівними і паралельними, що майже без змін збереглись до наших днів. З плану видно, що цей район був найбільш населеним. Тут розміщувались: магістрат, контрактний та гостиний двори, будинок лікарняної управи, аптека, бурса, лазні, кучні, цегельні заводи. Також детально позначено всі монастирі, церкви, окремі садиби, головні вулиці /Рождественська, Добромильська, Успенська, Притисько-Микільська, Царя Костянтинівська, Волоська, Введенська, Рибальська, Спаська, Межигірська, Набережно-Микільська, Глібобориська, Єдісопська/. Після перепланування частина старих назв була перенесена на ті вулиці, які проходили приблизно там, де і раніше, наприклад, Притисько-Микільська /тепер Лівера/, Костянтинівська, Волоська, Введенська /тепер Ратманського/, Спаська /Героїв Трипілля/, Межигірська, Набережно-Микільська, Глібобориська /була виправлена на Борисоглібську/. Інші назви не поновлювались.

План Києва 1799 р.

План Подола 1833 р.

Рельєф, як тоді було прийнято, зображено сіруваточорним кольором. В порівнянні з попередніми планами міста, вони детальніші, точніші і виконані та оформлені дуже гарно.

Ці плани є зразком картографо-геодезичних робіт початку минулого сторіччя і становлять значний інтерес, як наочний графічний документ, для вивчення історичної географії, топографії та забудови міста.

Пояснення цифрових позначень на плані

В 3-й частині - на Подолі:

1. Петропавловський монастир.
2. Богуславський братський монастир.
3. Флорівський дівочий монастир.
4. Парафіяльна церква.
5. Академія.
6. Київська народна школа.
7. Поштова контора
8. Міський магістрат.
9. Продовольчий магазин.
10. Двір для купецького краму.
11. Дім або бурса, де жили бідні, які навчалися в академії, студенти.
12. Упокорюваний будинок /будинок для божевільних/.
13. Вільна аптека.
14. Торгові крамниці.
15. Міський контрактний будинок, що будується.
16. Двір кінної пошти.
17. Богадільня.

Примітка: під № 3 окремо виділено Кудрявське заміське подвір'я митрополита. Інші номери встановити не вдалося, бо копія плану має дефекти.

З М І С Т

І.О. Г у р ж і й, О.В. М о л о д ч и к о в. Стан і завдання історико-географічних досліджень на Україні	3
М.Ф. К о т л я р. Історико-географічний аспект праць В.І.Леніна	38
В.Г. С а р б е й. Оригінальне історико-географічне видання	40
А.С. Х а р ч е н к о. Розвиток атласного комплексного географічного картографування Української РСР	49
П.П. Т о л о ч к о. Історико-географічні умови виникнення Києва	60
Я.Д. І с а в в и ч. Територія і населення "Червенських градів" /X - XIII ст./	71
Я.І. Д з и р а. Татаро-турецькі напади на Україну XIII - XIV ст. за хроніками Бельських та Стрийковського	83
О.М. А н а н о в и ч. Запорізькі форпости /1768 - 1774 рр./	102
М.Г. К р и к у н. Населення Подільського воєводства в першій половині XVIII ст.	115
В.М. К а б у з а н. Чисельність та національний склад населення Новоросії в 60 - 80-х роках XVIII ст.	135
Я.Р. Д а ш к е в и ч. Розселення вірменів на Україні в XI - XVIII ст.	150
О.І. Л у г о в а. Міські промислові осередки на Україні /кінець XIX - початок XX ст./	182
А.А. Н е д у х. Зміни в адміністративно-територіальному поділі УРСР /1919 - 1970 рр./	197
В.М. Т р е г о б ч у к. Розвиток іригації на Україні	214
О.А. К у п ч и н с ь к и й. Україна в картографічних працях колекції Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові	226
Л.А. П о н о м а р е н к о. Плани м.Києва кінця XVIII - початку XIX ст.	237

УКРАИНОКИЙ ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ СБОРНИК

Выпуск первый
/На украинском языке/

Друкується за постановою вченої ради
Інституту історії Академії наук Української РСР

Редактори В.О.Годлевська, М.М.Веркалець. Художній редактор
Є.І.Муштенко. Художнє оформлення В.О.Дубровського.
Технічний редактор Р.Е.Хазірова. Коректор Л.В.Баранова.

БФ 05162. Зам. # 126. Вид. # 611. Тираж 800. Папір # 2. Формат
формат паперу 60x90 1/16. Друк.фіз.арк. 15,25 + 1 вкл.
Умовно-друк.арк. 15,375. Обл.-вид.арк. 15,88. Підписано
до друку 29.І 1971 р. Ціна 1 крб. 62 коп.

Видавництво "Наукова думка". Київ, Репіна, 3.
Київська книжкова друкарня # 5 Комітету по друку при
Раді Міністрів Української РСР. Київ, Репіна, 4.